Önder Kaya

Tanzimat'tan Lozan'a

azınlıklar

Yeditepe

YEDİTEPE YAYINEVİ

Yeditepe Yayınevi: 13
İnceleme Araştırma Dizisi: 09

TANZİMAT'TAN LOZAN'A AZINLIKLAR

Önder Kaya

İç Düzen: Burhan Maden

Kapak: Hayati Esen

Baskı: Şenyıldız

Cilt: Çelik

ISBN: 975 6480 14 9

Yeditepe Yayınevi
Çalaçeşme Sk. No: 27/12
34410 Cağaloğlu - İstanbul

Tel: (0212) 528 47 53
Faks: (0212) 512 33 78

http://www.yeditepeyayinevi.com
e-mail: bilgi@yeditepeyayinevi.com

Ekim 2004

Tanzimat' tan Lozan'a

AZINLIKLAR

Önder Kaya

Önder Kaya

13 Aralık 1974'de İstanbul'da doğdu. Pertevniyal Lisesi'nin ardından 1997 yılında Marmara Üniversitesi Fen-edebiyat Fakültesi Tarihi Bölümünden mezun oldu. 2000 yılında aynı ünversitenin Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Ortaçağ Tarihi Bölümü Yüksek Lisans Programından "Eyyubi Devleti hükümdarlarından I. el-Eşref Muzaffereddin Musa döneminin Siyasi Tarihi (1200-1237)" adlı çalışmasıyla mezun oldu.

Çalışma alanı azınlıklar, şehir kültürü, mezarlık kültürü ve spor tarihi üzerindedir. Hürriyet Tarih Dergisi, Toplumsal Tarih Dergisi, Radikal, Şalom gibi dergi ve gazetelerde yayınlanmış çalışmaları vardır.

Yazarın, yayınevimiz bünyesinde yayına hazırlanan çalışmaları:

Avram Galanti; Küçük Türk Tetebbuları (Latin harflerine çevirip yayına hazırlayan: Önder Kaya)

Avram Galanti; Türkçe'de Arabi ve Latin harfleri ve imlâ meseleleri (Latin harflerine çevirip yayına hazırlayan: Önder Kaya)

Avram Galanti; Türkiye Yahudileri üzerine iki eseri (Fatih Sultan Mehmet Zamanında İstanbul Yahudileri ve Türk Harsı ve Türk Yahudisi, yayına hazırlayan: Önder Kaya)

Doğu Anadolu'da bir Eyyubi Meliki: Melik Eşref Muzaffereddin Musa.

İÇİNDEKİLER

TANZİMAT'TAN LOZAN'A AZINLIKLAR MESELESİ
GİRİŞ 9
I. İSLAM HUKUKUNDA VE OSMANLI ÖNCESİ TÜRK-İSLAM DEVLETLERİNDE AZINLIKLARIN DURUMU 13
A. İslamiyetin İlk Yıllarında Azınlıkların Durumu 13
B. Anadolu Selçuklu ve Beylikler Döneminde Azınlıkların Durumu 23
II. TANZİMAT'A KADAR OSMANLI İMPARATORLUĞUNDA AZINLIKLAR 29
A. Rumlar 32
a. Rum Millet Sisteminin Kuruluşu 33
b. Rumların İkamet Ettikleri Yerleri 40
c. Ticari Hayatta Rumlar 42
d. Rumlarda Milliyetçilik Fikrinin Uyanışı 44
B. ERMENİLER 46
a. Ermeni Millet Sisteminin Kuruluşu 46
b. Ermenilerin İkamet Ettikleri Yerler ve Uğraştıkları Meslekler 49
C. YAHUDİLER 53
a. Yahudi Millet Sisteminin Kurulması ve Yaşadıkları Yerler 55
b. XVII. ve XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda Yahudi Nüfuzu 58
c. Yahudilerin Faaliyet Gösterdikleri Meslekler 59

III. TANZİMAT SONRASI OSMANLI İMPARATORLUĞUNDA AZINLIKLAR MESELESİ 65
A. BATILI DEVLETLERİN OSMANLI DEVLETİNDEKİ AZINLIKLARI HİMAYE POLİTİKASI 67
B. TANZİMAT FERMANI VE TEBAANIN EŞİTLİĞİ PRENSİBİ 70
a. Tanzimat ve Azınlıkların Hukuki Durumu 72
b. Islahat Fermanı ve Cizye Vergisi 73
c. Tanzimat ve Azınlıklar Eğitimi 73
d. Tanzimat ve Azınlıkların Askerliği Meselesi 75
e. Tanzimat Fermanına Yönelik Müslütman ve Gayrimüslim Tebaadan Tepkiler 77
C. ISLAHAT FERMANI VE SONRASINDA AZINLIKLARLA İLGİLİ GELİŞMELER 82
a. Hıristiyanlarca Mukaddes Kutsal Yerler Meselesi ve Ortaya Çıkışı 82
b. Islahat Fermanı ve Paris Anlaşması 85
c. Islahat Fermanının İlanı 87
d. Islahat Fermanı ve Temel Hak ve Özgürlükler 87
e. Patrikhanelerin Islahı Meselesi 88
f. Gayrimüslimlerin Ayin serbestileri, İbadet Yerleri, Kutsal Mekanları, Din ve Mezhep Özgürlükleri Meselesi 90
g. Islahat Fermanı ve Gayrimüslimlerin Devlet Memurluğu Meselesi 93
h. Islahat Fermanı ve Azınlıkların Eğitimi Meselesi 95
ı. Islahat Fermanı ve Azınlıkların Askerliği Meselesi 96
i. Islahat Fermanında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu 97
j. Islahat Fermanına Tepkiler 98
D. ISLAHAT FERMANI SONRASINDA GAYRİMÜSLİM TEBA'NIN CEMAAT TEŞKİLATLARININ YENİDEN DÜZENLENMESİ 109
a. Rum Milleti Nizamnamesi 110
b. Gregoryan Ermeni Milleti Nizamnamesi 113
c. Katolik Milleti Nizamnamesi 117

d. Protestan Milleti Nizamnamesi 121
e. Yahudi Milleti Nizamnamesi 124
E. OSMANLI PARLAMENTOSUNDA GAYRİMÜSLİMLER VE AZINLIKLAR MESELESİ 125
IV. MİLLİ MÜCADELEDE AZINLIKLAR MESELESİ 135
A. I. DÜNYA SAVAŞININ SONU VE AZINLIKLAR MESELESİ 144
B. MİLLİ MÜCADELEDEN LOZANA AZINLIKLAR MESELESİ 146
a. Erzurum Kongresinde Azınlıklar Meselesi 146
b. Sivas Kongresinde Azınlıklar Meselesi 149
c. Amasya Görüşmeleri ve Misak-ı Milli'de Azınlıklar Meselesi 150
d. Lozanda Azınlıklar Meselesi 152

EKLER
EK 1 - Gülhanede Okunan Hatt-ı Hümayunun Sureti. 159
EK 2 - Islahat Fermanı 163
EK 3 - Türk ve Rum Ahalinin Mübadelesine Dair Mukavelename ve Protokol 171
BİBLİYOGRAFYA 179
İNDEKS 193
FOTOĞRAFLAR 199

TANZİMAT'TAN LOZAN'A AZINLIKLAR MESELESİ

GİRİŞ

Genel anlamda azınlık denilince içinde yaşadığı toplumun genel yapısından ırk, dil, din, kültür olarak ayrılan ve genel nüfusa oranla küçük bir kamu vicdanında şekillenmiş topluluklar akla gelmektedir.(1) Diğer yandan azınlık kavramı; "Bir toplulukta herhangi bir nitelik bakımından ayrı ve ötekilerden sayıca az olan", "Bir ülkede egemen ulusa göre ayrı soydan ve sayıca az olanlar" şeklinde de ifade edilmektedir.(2) Bu anlamda tarih boyunca pek çok devlet kurmuş olan Türk milleti de başka ırktan, dinden ve dilden sayısız unsuru bünyesinde barındırmıştır. Bizim burada ele almaya çalışacağımız konu ise genel itibarıyla Osmanlı Devletindeki yenileşme hareketleri açısından önemli bir dönüm noktasını teşkil eden Tanzimat Fermanından, yeni Türkiye Cumhuriyeti devletinin hukuken teşekkül etmesine zemin hazırlayan en önemli belge durumundaki Lozan Barış Konferansına kadar geçen süre içerisinde Osmanlı imparatorluğundaki azınlık telakki edilen grupların konumu ile ilgilidir.

İslam dini, ilk ortaya çıktığı andan itibaren farklı unsurlarla birarada yaşama konusunda bir takım kıstaslar belirlemiş, bu kıs-

1. M. Hidayet Vahapoğlu; Osmanlıdan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okulları, İstanbul 1992, s. 15.
2. İsmail Eyyupoğlu; "Tanzimat'tan Birinci Dünya Savaşına Kadar Osmanlı Devleti'nde Azınlık Problemi", Ataürk Ün. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Der., sayı: 11, Erzurum 1999, s. 247.

taslar zaman ve mekana göre değişiklikler göstererek, geliştirilerek Osmanlı Devleti'nde "Millet Sistemi" adı verilen uygulamanın doğmasına yol açmıştır. Bu sistem Osmanlı Devletinde birarada yaşama tecrübesi konusunda zamanında pek çok ihtiyaca cevap vermiş, fakat bilhassa 18. yüzyıldan sonra batıda hızla gelişen fikri, sınai, gelişmelerin etkisine, Osmanlı Devletindeki statikliğin de eklenmesiyle yetersiz kalmıştır. Bu yetersizlik batılıların Doğu Sorunu adını verdiği Osmanlı Devletinin nasıl ve ne şekilde paylaşılacağı meselesi ile birleşince ortaya Osmanlı iç işlerine müdahalenin en kestirme yolu olan Azınlılar Meselesi çıkmıştır. Batılı devletler, mezhepdaşlarını koruma bahanesiyle (ki mezhepdaşları yoksa bile misyonerler vasıtasıyla edinme yoluna gidiyorlardı) Osmanlı Devleti üzerindeki emellerini gerçekleştirme yoluna gitmişlerdir.

Osmanlı Devleti'nin söz konusu gelişmeler karşısında sessiz ve umursamaz bir tavır içerisine girdiğini de düşünmemek lazım. Fakat siyasi arenada zayıf bir devletin uluslararası ilişkilerde sesini layığı ile duyurabilmesi neredeyse imkansızdır. Osmanlı Devleti, dış baskıların etkisiyle azınlık statüsündeki vatandaşlarının durumunu yeniden gözden geçirme yoluna gitmiş, Tanzimat ve Islahat Fermanları da bu nedenle doğmuştur.

XIX. yüzyılda İmparatorlukta başlatılan reformların Türk ve Müslümanlardan ziyade gayrimüslimlerin yararına olduğu; teferruatta Türk toplumuna da bazı yenilikler getirmekle beraber netice itibarıyla Osmanlı imparatorluğunun yıkılmasında önemli bir rol oynadığı, tarihi bir hakikat olarak hemen herkes tarafından kabul edilebilecek bir görüştür. 1838-1914 döneminde yapılan reformlarla Avrupa'nın iç işlerimize müdahalesi ve emperyalizmin imparatorluğa nüfuzu arasında sıkı bir münasebet ve eş zamanlılık görmemek mümkün değildir.[3]

Bununla beraber çalışmamızda da gösterilmeye çalışıldığı üzere fermanların ilanı, sorunun çözümü anlamına gelmemektedir. Uygulama safhalarında pek çok problemle karşılaşılmıştır. Bu problemlerin başında mevcut yapı değişikliğine, ne gayrimüslimle-

3. Bayram Kodaman; Sultan II. Abdülhamid Devri Doğu Anadolu Politikası, Ankara 1987, s. 109.

rin ne de Müslümanların hazırlıklı olmaması ve her iki zümre arasında bir takım ciddi hoşnutsuzlukların oluşması gelmekteydi. Bir diğer neden, tepeden inme bir usul ile uygulanmaya kalkışılan bu fermanlara, işin içinde olan bazı devlet ricalinin dahi inanmamasıydı. İlginçtir ki Osmanlı Devletinde varolan tepeden inme "Reform! Hemen şimdi" mantığı günümüz siyasetçilerince de eğitim, ekonomi, uluslararası ilişkiler gibi konular bağlamında aynen tatbik ediliyor. Hayati meseleleri uzun periyodlara yayarak devreye sokma yerine yıldırım hızıyla kararname yayınlama, emrivaki yapmakla iktifa ediyoruz. Üçüncü ve belki de en önemli neden azınlık statüsündeki vatandaşlara nasıl ve ne ölçüde haklar tanınacağı problemiydi. Zira Doğu Sorununun bir sonucu olarak batının baskısı ile tanınan haklar çoğu zaman özerkliğe ardından bağımsızlığa kadar gidebilmekteydi. Bu da Osmanlı yönetimini batı güdümlü reform taleplerine karşı tepkili hale getirmişti. Söz konusu durumun izlerini günümüzde de görebilmek mümkün. Yerel dilde yayın ve eğitim hakkı gibi konuların hep sürünceme de bırakılması ve son dönemlerde büyük tartışmalara yol açması da kanımca bu etkinin bir sonucudur.

Fermanlarını ilanını takiben Bab-ı Ali'nin bu konu hakkında giriştiği ikinci büyük yapılanma ise klasik millet sistemini ilga ederek onun yerine daha seküler bir sistemin kurulması ve din adamlarına dayalı eski sistem yerine cemaatlerin kültürlü, nüfuzlu ve önde gelen laik kesimlerini devreye sokacak bir yapıyı oluşturmak şeklinde olmuştur. Bu suretle Osmanlı Devleti, cemaat sorunlarının daha kolay çözümlenebileceğini ummuş, ancak yeni sistemde nüfuz sahibi olan yöneticilerin pek çoğunun Batı kültürü içinde yetişip özellikle ihtilal-i kebir olarak adlandırılan Fransız ihtilalinin milliyetçilik fikrinden etkilenmiş olduklarını layığıyla hesaba katmamıştır.

Sonuçta, problemler daha da artarak devam etmiştir ki bu durumu Meclis-i Mebusan kayıtlarından da takip edebilmekteyiz. Özellikle Hıristiyan gayrimüslim mebusların dil, kültür, eğitim gibi konulardaki geniş özerklik talepleri, meclisteki Müslüman mebuslar tarafından "Cümlemiz Osmanlı iken bu tür ayrı gayrılıklar

devlet-i aliyeye zarar verir, toparlayalım dediğimiz devleti dağıtırız" şeklinde görüşler ileri sürülerek reddedilmiştir.

Diğer yandan Avrupa'nın büyük devletleri de, kapitülasyonlar vasıtasıyla hareket sahasını tamamen daralttıkları ve 1856 Paris Konferansı ile de büyük ölçüde denetim ve gözetim altına aldıkları Osmanlı İmparatorluğunun daha uzun bir süre yaşayabileceğine inanmıyor ve ondan kalacak mirasa göz dikiyordu. Ancak düvel-i muazzama, bu görkemli mirasın paylaşımında aralarında ciddi bir anlaşmazlık çıkabileceğinin bilincinde oldukları için şimdilik kaydıyla Osmanlı Devletinin toprak bütünlüğüne dokunmadan daha az tehlikeli olan metotlarla hedeflerine ayrı ayrı yollardan varmayı tercih ettiler. Bu metodun esası reformlardır. Batılı devletler Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki emellerini reformlar yoluyla tahakkuk ettirmek yolunu benimsemişlerdir. Zira batı için Osmanlı devletinde uygulanacak en ileri, en modern ve çağdaş reform Türk hakimiyetinin en asgari düzeye indirilmesi idi[4] Bu nedenle azınlıklar meselesi yakın dönem Türk tarihinin layığıyla anlaşılabilmesi için üzerinde önemle durulması gereken bir konu teşkil eder.

Konumuzun daha iyi anlaşılabilmesi açısından Tanzimat dönemi öncesindeki azınlık kavramı üzerinde durmak ve bu kavramın Türk tarihi boyunca izlediği seyri ana hatlarıyla da olsa açıklamak gerekmektedir.

4. B. Kodaman; Sultan II. Abdülhamid Devri....., s. 109.

I. İSLAM HUKUKUNDA VE OSMANLI ÖNCESİ TÜRK-İSLAM DEVLETLERİNDE AZINLIKLARIN DURUMU

A) İSLAMİYET'İN İLK YILLARINDA AZINLIKLARIN DURUMU

Osmanlı İmparatorluğu bilindiği gibi bir Türk-İslam devleti olmakla beraber içinde barındırdığı unsurların farklılığı nedeniyle de bir İmparatorluk statüsünde idi. Bununla beraber hukuki açıdan İslam dininin getirdiği Şer'i kurallar, hayatın hemen her alanın da kendini hissettirmiş olup bu durum azınlıkların statüsüne de yansımıştır. Dolayısıyla İslamiyet'in gayrimüslimler konusundaki tavrı bilinmeden Osmanlı devletinde yaşayan azınlıkların durumu layığıyla kavranamaz. Bu nedenle İslamiyet'in gayrimüslimlere bakış açısına kısaca bir göz atmakta fayda vardır.

İslam Hukukunda Gayrimüslimlerin Hukukî Durumu

İslam hukuku gayrimüslimler konusunda oldukça ayrıntıya girmiştir. Müslümanlarla gayrimüslimler arasındaki hukuki münasebetlerin başlangıcı 622 yılında Hz. Muhammed'in Medine'ye göç etmesi ve buradaki Yahudi topluluğu ile temasa geçilmesi ile başlar. Bu andan itibaren başlayan süreçte İslam hukuku insanları genelde Müslim ve gayrimüslim olmak üzere iki sınıfa ayırır. Gayrimüslimler de aralarından Müşrikler ve Ehl-i Kitaplar olmak üzere iki zümreye ayrılırlar. Ehl-i Kitap kavramı kendilerine Allah tarafından Peygamber ve Kutsal Kitap gönderildiğine inanılan dini topluluklar için kullanılır ki bunlar Hıristiyanlar ve Yahudilerdir.

Ancak zamanla bazı hukuki muamelat gereği bu hususun dışında kalan Sabiler ve Mecusiler de Ehl-i Kitap zümresine dahil edilmişlerdir.(5) Bu kavram devire göre daha da genişleyen bir içeriğe kavuşmuş ve sonuç olarak Sabi ve Mecusilerin yanı sıra Samirîler, Budistler, Hindistan ve Çin'de yaşayan çeşitli din ve mezhep mensuplarını da kapsar bir hale gelmiştir.(6) İşte İslam dininin esas olarak kendisine muhatap kabul ettiği azınlık kesim bu Ehl-i Kitaplardır.(7)

Gayrimüslimler Müslümanlarla ilişkileri bakımından da "Ehl-i Harp" ve "Ehl-i Ahd" olmak üzere ikiye ayrılırlar. "Ehl-i Harp" Müslümanlarla savaş içinde olan gayrimüslimlerdir. "Ehl-i Ahd" ise Müslümanlarla anlaşma yapmış olan gayrimüslim topluluklarıdır. Bunlar İslam hukukunda "Zımmîler", "Muahedler" ve "Müsteminler şeklinde üç şekilde toplanır. Zımmîler, bir İslâm devletinin himayesi altında yaşamayı kabul eden ve sürekli olarak bu devletin topraklarında oturanlar, muahedler ise kendilerine bir yıldan az olmamak üzere geçici oturma izni verilenlerdir.(8) Müsteminler ise kendilerine ticari ahidname bahşedilmiş olan gayrimüslim tüccarlardır ki bu kesimin kanunları çiğnemedikleri müddetçe can ve mallarının güvenliği İslâm devletinin garantisi altında idi. Tespit edilen gümrük vergisi dışında bu kesimden herhangi bir maddi talepte bulunulmazdı.(9)

İslam hukukuna göre gayrimüslimler hakimiyetini kabul ettikleri İslam devletiyle yaptıkları anlaşma sonucu "Zımmî teba" statü-

---

5. İslam hukukuna göre Sabiler ve Mecusilerin de Kutsal Kitaba sahip oldukları, ancak bu kitapların zaman içinde kaybolup hükümlerinin unutulduğu kabul edilir. Bu konuda bk. Hüseyin Gazi Yurdaydın; İslam Devletlerinde Müslüman Olmayanların Durumu", Ank. Ün. İlahiyat Fak. Der., XXVII, s. 97.
6. Mustafa Fayda; "İslam Tarihinin İlk Dönemlerinde Gayr-i Müslimler", Dokuz Eylül Ün. Türk Tarihide Ermeniler Sempozyumu, İzmir 1983, s. 33.
7. Yavuz Ercan; "Türkiye'de XV. ve XVI. Yüzyıllarda Gayr-i Müslimlerin Hukukî, İctimaî ve İktisadî Durumu", Belleten, XLVII, sayı: 88, Ekim 1983, s. 1125.
8. Gülnihal Bozkurt; "İslam Hukukunda Zımmîlerin Hukukî Statüleri", 9 Eylül Hukuk Fakültesi Dergisi, III / 1-4, Ankara 1987, s. 115-117.
9. Mübahat S. Kütükoğlu; "Tanzimat Devrinde Yabancıların İktisadi Faaliyetleri", 150. Yılında Tanzimat (Yayına Hazırlayan: Hakkı Dursun Yıldız), TTK. Yay. , Ankara 1992, s. 91.

süne kavuşurlar ve bu sayede bazı siyasi haklar ve siyasetle ilgili uygulamalar dışında bütün siyasi ve sosyal haklar alanında Müslümanlarla eşit hale gelirlerdi.(10) Dolayısıyla kendi dinlerini değiştirmeden bir İslam devletinin korumasından yararlanan ehli kitap kişilere zımmî denildiği söylenebilir.(11)

Zımmîlerin güvenliğinin sağlanması Müslümanların görevi olup bu durumun gerçekleştirilememesi halinde zımmîlik durumu sona ererdi. İslam tarihinde 636 yılında cereyan eden bir hadise bu konuya güzel bir örnek teşkil eder. Bu tarihte Humus'ta bulunan Müslüman müfrezesi Bizans İmparatoru Heraklios'un büyük bir ordu ile üzerlerine yürüyeceği haberini almış ve karşısında duramayacakları bu ordunun önünden çekilerek, şehri boşaltmaya karar vermişlerdir. Bu nedenle müfrezenin komutanı şehir halkından zımme karşılığı topladığı cizyeyi, zımmenin gereklerinden biri olan güvenliği sağlayamadığı için iade etmiştir.(12)

İslam hukukçuları zımmîlerin kamu hizmetinde çalıştırılmalarında bir sakınca görmemişlerdir. Devlet başkanlığı ve ordu komutanlığı gibi en yüksek derecedeki siyasi görevler hariç, gayrimüslimler herhangi bir idari göreve tayin edilebilir ve kendilerine Müslüman memurların maaşlarına eşdeğer ücret ödenir. Bakan olarak atanmaları da meşrû görülmüştür.(13)

Zımmîler, Müslüman olmadıkları için onlara şer'i hükümler uygulanamaz. Müslümanlardan farklı olarak yönetildikleri gibi farklı hukuka tabîdirler. İslam topraklarında kendilerine hoşgörü gösterilen zımmîlerin sosyal alan ve dinî yaşantıları ile ilgili konularda kendi yaşamlarını düzenleme hakkı tanınmıştır.(14) Özel hukuk açısından ise kendi topluluklarının özel hukukuna tabîdirler. Bununla beraber özel hukuk alanından gayrimüslim topluluklula-

10. B. Christoff Nedkoff; "Osmanlı İmparatorluğunda Cizye" (çev: Şinasi Altundağ), Belleten, VIII/32, Ankara 1944, s. 601-603.
11. Gülnihal Bozkurt; Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu, TTK yay. Ankara 1989, s. 8; T. Tankut Soykan; Osmanlı İmparatorluğunda Gayrimüslimler, Ütopya yay., İstanbul 1999, s. 68-69.
12. M. Fayda; "İslam Tarihinin İlk Dönemlerinde.....", s. 33.
13. Bilal Kayılmaz; "Osmanlılarda Millet Sistemi", Osmanlı Ansiklopedisi, VI, Ağaç Yay., İstanbul 1996, s. 229.
14. G. Bozkurt; Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının....., s. 8-9.

ra bazı kısıtlayıcı müeyyideler getirildiği de görülmektedir. Bunlardan başlıcaları zımmî erkeklerin Müslüman kadınla evlenememeleri, zımmîyi öldüren Müslümana ölüm cezası verilmemesi, gayrimüslimlerin, Müslümanlarla karıştırılmamaları için belli renk ve işaretler taşıyan elbiseler giymek zorunda olmaları, evlerinin Müslüman evlerinden yüksek olmaması, Müslümanlar tarafından kutsal kabul edilen (Mekke, Medine, Eyüp Sultan Türbesi civarı gibi) mekânlara yerleşememeleri, ata binme ve silah taşımalarının yasaklanması, şayet ata bineceklerse eyersiz ata binmeleri, kilise inşası ve tamiri için devletten özel izin alma zorunluluğu, Çan çalmama ve yüksek sesle ibadet etmeme, genel yerlerde şarap içmeme, haç ve domuz göstermeme, ölülerini merasimsiz gömme, saç kesimlerini Müslümanlara benzetmeme, gibi etkenler sayılabilir.(15) Bunların yanı sıra zımmîler, Ramazan ayında Müslümanların önünde yiyip içemezler, meclislerde baş köşeye oturamazlar, birbirleriyle grup halinde ve yüksek sesle konuşamazlar, bir Müslüman selam vermeden ona selam veremezler. Hanefilere göre bir zımmî cami ziyaretinde hatta Kâbe ziyaretinde bile bulunabilir. Fakat Malikî mezhebine göre eğer camide görülen bir mahkemeye zımmî davet edilmişse camiye girebilir. Aksi halde bu mümkün değildir.(16)

Bu yasaklamalardan özellikle gayrimüslimlerin Müslümanlardan ayrı renkte elbiseler giymeleri kuralına ayrı bir itina gösterilmiştir. Bu kurala zaman zaman Osmanlı imparatorluğunun klasik döneminde de uyulmuştur. Fakat bu kuralın benimsenmesinin nedeni gayrimüslimlerin tahkir edilmesinden ziyade daha pratik amaçlara yöneliktir. Bazen Müslümanlar gayrimüslim kılığına girerek içki içmek, hırsızlık yapmak gibi kanunsuz işlere giriştikleri gibi bazen de tam aksine gayrimüslimler yeniçeri kılığına girerek şehirde başıbozukluklara yol açabiliyorlardı. Yine bu yöntemle gayrimüslimlerin Müslümanlara mahsus yerlere rahatça girip çık-

15. H. G. Yurdaydın; "İslam Devletlerinde Müslüman Olmayanların Durumu", s. 99-100; M. Türköne; "Osmanlılarda Islahat ve Teceddüt", Osmanlı Ansiklopedisi, Ağaç Yay., İstanbul 1996, s. 91.
16. H. G. Yurdaydın; "İslam Devletlerinde Müslüman Olmayanların Durumu", s. 100.

mak suretiyle casusluk yapmalarının önünü alınması da amaçlanmıştır. Bununla ilgili olarak 26 Şubat 1556 tarihinde "kâfir suretine girüb şapka ve kâfir libasiyle" hırsızlık yaparken yakalanan üç Müslümanın idam cezası ile cezalandırıldıklarını belirtmekte fayda vardır ki bu da söz konusu kuralın Müslim gayrimüslim ayrımı yapmadan ne denli titizlikle uygulandığını gösterir. Yine söz konusu uygulamanın özellikle gayrimüslimler açısından oldukça pratik faydaları da olmuştur. Bu suretle kendi kültürlerine has giysileri giymek durumunda kalan gayrimüslimler asimile olmaktan ve kültürlerini yitirmekten de kurtulmuşlardır.(17) Bu duruma bir örnek verecek olursak 16. yüzyılda Yahudiler kırmızı bir ferace, siyah bir ayakkabı ve içlerine mor entari giyerlerken, Ermeniler mavi bir iç elbisesi kürklü veya kısa kollu bir ferace, siyah ayakkabı giyerler ve başlarında mavi, siyah ve turuncu renklerinde çizgili sarıklar bulundururlardı. Yine Yahudi hekimlerin kırmızı bir kaftan giymeleri de adettendi.(18)

Bununla beraber bu gibi müeyyideler İslamın her devrinde uygulanmamıştır. Sadece Fatımi halifeliği zamanında bu yasaklar neredeyse hiç dikkate alınmamıştır. Osmanlı İmparatorluğunda da bu gibi kısıtlamalara nadir rastlanır.(19) Bununla beraber kısıtlamaların örneği yok değildir. Mesela II. Selim'in saltanatı zamanında (1566-1574) gayrimüslimlerin kıyafetleri ile ilgili şu ibarelere yer veren bir ferman yayınlanmıştır; "Yahud ve Nasara avrat ve erlerinin saçaklı alâ çuhalar giyip, alâ tülbentler alıp sipah ve sair taife gibi atlas ve kutnî kumaş kaftanlar, alâ çakşırlar ve Müslümanların giydiği içi edik ve pabuç ve paşmak ile dolaşmaları" yasaklanmıştır.(20) III. Murat devrinde Yahudilerin cariye satın almalarına yasaklanma getirilmek istenmiş,(21) III. Mehmet zamanında ise gayri-

17. H. G. Yurdaydın; "İslam Devletlerinde Müslüman Olmayanların Durumu", s. 106.
18. Feridun Dirimtekin; Ecnebî Seyyahlara Nazaran XVI. Yüzyılda İstanbul, İstanbul 1964, s. 62.
19. Y. Ercan; "Türkiye'de XV. ve XVI. Yüzyıllarda....., s. 1138-1139.
20. N. Sakaoğlu; Bu Mülkün Sultanları, Oğlak yay., İstanbul 2000, s. 171.
21. N. Sakaoğlu; Bu Mülkün Sultanları, s. 188.

müslimlerin belli şartlara bağlı kalmak şartıyla köle ve cariye satın almaları serbest bırakılmıştır.(22)

Öte yandan II. Ahmet zamanında (1691-1695) İstanbul Kaymakamı olan Kalaylıkoz Ahmet Paşa, bu dönemde İstanbul'da meydana gelen kargaşa ve serkeşliği önlemek amacıyla bir dizi tedbir almış ve bu meyanda gayrimüslimlerin renkli çuhalar, değerli elbiseler, samur kalpaklar ve sarı pabuç mest giymemeleri, hamama girdiklerinde nalın kullanmayıp ayak bileklerine çıngırak bağlayarak ehl-i İslam olamadıklarını belli etmeleri gibi gülünç kısıtlamaların da getirildiği olmuştur.(23)

Bununla beraber bazı özel durumlarda zımmî statüsünün sona ermesi söz konusudur. Zımmî, Darü'l-Harb'e gidip Müslümanlarla savaşırsa, cizyeyi red ederse, bir Müslümanı dininden döndürürse, bir Müslümanı bilerek öldürürse, Allah'a, Kur'an'a veya Hz. Muhammed'e hakaret ederse veya bir Müslüman kadınla evlenir ya da zina yaparsa zımmî statüsünü kaybeder.(24)

İslam Hukukunda Gayrimüslimlerin Ödemekle Mükellef Oldukları Vergiler

Gayrimüslimler "Cizye" denilen ve İslam devleti tarafından korunma ve himaye edilmeleri karşılığında kendilerinden alınan vergiyi düzenli olarak ödedikleri takdirde kendi özel hukuklarını uygulayabiliyorlardı.(25) Cizye, kaynağını Kur'an-ı Kerim'deki şu ayetten alır; "Kendilerine kitap verildiği halde Allah'a ve Ahiret gününe inanmayan Allah'ın ve Resul'ünün haram ettiğini haram tanımayan ve Hak dini (İslam) din edinmeyen kimselerle, alçalmış oldukları halde cizyeyi kendi elleriyle verinceye kadar harp edin".(26) Bu vergi eli silah tutabilecek durumdaki her gayrimüslimden alınırdı. Kadın, çocuk, ihtiyar, sakat, kör, deli, felçli, acizlerin yanı sıra din adamları ve eli silah tutmayanlar ise bu vergiden

22. N. Sakaoğlu; Bu Mülkün Sultanları, s. 200.
23. N. Sakaoğlu; Bu Mülkün Sultanları, s. 336.
24. H. G. Yurdaydın; "İslam Devletlerinde Müslüman Olmayanların Durumu", s. 100.
25. Mustafa Erkal-Halil İnalcık "Cizye", Diyanet İslam Ansiklopedisi, VIII, s. 42-43.
26. Tevbe Suresi, 29. ayet.

muaftı.[27] Cizye vergisi ilk olarak Hz. Muhammed zamanında alınmıştır. Hz. Muhammed Yemen'de bulunan Muaz b. Cebel'e mektup yazarak ergenlik çağına gelen her zımmîden kişi başına bir dinar veya bunun karşılığı aynî oranda bir vergi almasını istemiştir ki bu kaynaklardaki ulaşılabilen ilk cizye uygulamasıdır.[28] Bununla beraber bu uygulamanın kökenlerinin Romalılar, Bizans ve Sasani devletleri zamanına kadar çıktığı da unutulmamalıdır. Dolayısıyla cizye, uluslararası hukuk da pek yabancı olunmayan bir uygulamadır.[29]

Cizyesini ödeyen gayrimüslimlerin can, mal ve iman hürriyetleri dışarıdan veya içeriden gelebilecek her türlü tecavüze karşı devlet tarafından güvence altına alınırdı. Hatta gayrimüslim tebaaya yönelik dışarıdan gelen bir baskı, savaş sebebi bile sayılırdı. Devlet, herhangi bir sebeple bu emniyeti sağlayamadığı takdirde Müslüman olmayanlardan cizye toplama hakkını kaybederdi.[30]

Bununla beraber özellikle Osmanlı İmparatorluğunda gayrimüslim tebanın bazı durumlarda cizye vergisinden muaf tutuldukları da olurdu. Mesela geçit yerlerinde, kalelerde, adalarda ve sınır boylarında bulunan gayrimüslimler coğrafi konumları ve bu yerlerde gördükleri hizmetler nedeniyle cizye ve diğer vergilerden muaf tutulur ya da çok az vergi öderlerdi. Bu duruma bir misal olarak 1523 yılında Çukurova'yı Orta Anadolu'ya bağlayan Gülek Kalesinde ikamet eden Ermeniler (165 hane 50 mücerred, yaklaşık olarak 875 kişi), kale hizmetlerinde çalıştıkları için bir takım vergilerden muaf tutulmuşlardı.[31]

Diğer yandan, uçlarda bulunan kalelerin onarım ve yapımında çalışan, madenlerde çalışan, Müslümanlara ati bir kuruma vakfedi-

---

27. B. Christoff Nedkoff; "Osmanlı İmparatorluğunda Cizye", (çev: Şinasi Altundağ), Belleten, VIII, sayı: 32, Ankara 1944, s. 608; Muhammed Hamidullah; el-Vesaiku's Siyasiyye, Hz. Peygamber Dönemi siyasi-İdari Belgeleri, (çev: Vecdi Akyüz), Kitapevi yay., İstanbul 1998, s . 414-415.
28. Ahmet Hikmet Eroğlu; Osmanlı Devletinde Yahudiler, Ankara 2000, s. 7.
29. Salih Tuğ; İslam Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı, Ankara 1963, s. 85.
30. Ufuk Gülsoy; Osmanlı Gayrimüslimlerinin Askerlik Serüveni; Simurg yay., İstanbul 2000, s. 13.
31 Nejat Göyünç; Osmanlı İdaresinde Ermeniler, Gültepe yay., Ankara 1983, s. 51.

len topraklar üzerinde yaşayan vergi toplanmasına yardım eden, zımmî iken Müslüman olan, verimsiz topraklarda oturan, çalışamayacak kadar yaşlanan zımmîlerden durumlarına göre kısmen ya da tamamen vergi alınmazdı. Yine Osmanlı devletinde yerel idareci konumundaki kinez, pirimkür, teklic, biro ve voyvoda unvanları ile adlandırılan görevlilerin yanı sıra ordu hizmetinde yer alan martoloslar,[32] voynuklar[33] ve eflaklar da vergiden muaftılar.[34]

Cizye vergisi ilk bakışta gayrimüslim tebaanın ekonomik açıdan zararına gibi görünüyorsa da Müslümanlar, ülkenin korunması için askere giderlerken Zımmîler sahip oldukları bu rahat ortamda ticaretle meşgul olup, kâr ve kazanç elde etmişlerdir. Pek fazla gelir sağlamayan devlet memurluğunun ve hemen hiçbir getirisi olmayan askerlik mesleğinin gayrimüslimlere kapanması, onlara ticaretin kapısını açmıştır ki bu durum pek çok İslam devletinde ve son olarak Osmanlı İmparatorluğunda maddi gücün hatırı sayılır

---

32 Bosna, Dalmaçya, Sırbistan, Hırvatistan, Macaristan ve Arnavutluk havalisinden toplanan Martoloslar genelde Hıristiyan ahaliden oluşurlardı. Ancak az da olsa Müslümanlardan oluşan Martolos kıtalarının varlığı da bilinmektedir. Martolosların başında Ağay-ı Martolos bulunur ve daha alt kademelerde de Yüzbaşı, Odabaşı gibi rütbeliler yer alırdı. Kılıç, balta ve mızrak ile savaşan Martoloslar Osmanlı devletinin hizmetinde yükseliş döneminde bir öncü kuvvet olarak hizmet etmişlerse de sonraları geri hizmete alınmışlardır. Jandarma ve kale muhafızlığı görevlerini de yerine getiren martaloslar kendi iç bünyelerindeki teşkilatın bozulması sonucu önce geri hizmete alınmışlar daha sonra da Sultan III. Ahmed'in 1721 yılındaki fermanı ile lağv edilmişlerdir. Yunus Irmak; "Osmanlı İmparatorluğunda Martolos Teşkilatı Hakkında Bir Çalışma", Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, sayı: 63, Aralık 1989, s. 185-190. Martoloslar hakkında daha fazla bilgi için bk. Robert Anhegger; "Martoloslar Hakkında", Türkiyat Mecmuası, VII-VIII, İstanbul 1942; Milan Vasiç; "Osmanlı İmparatorluğunda Martoloslar" (çev: Kemal Beydilli), İ. Ü. Tarih Dergisi, XXXI, İstanbul 1977; Bilge Keser; "Osmanlı İmparatorluğunda Martolos Teşkilatı" , Atatürk Ün. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, sayı: 12, Erzurum 1999 (Osmanlı Devletinin Kuruluşunun 700. Yıldönümü Özel Sayısı), s. 267-276.

33 Ülkemizde Voynuklar hakkında yapılan çalışmaların en önde gelen ismi Yavuz Ercan'dır. Bu konuda bk. Yavuz Ercan; Osmanlı İmparatorluğunda Bulgarlar ve Voynuklar, TTK yay. Ankara 1986, ve yine aynı müellifin "Voynuklarla İlgili Kaynaklar ve Araştırmalar", Belleten, XLVIII, 1984,s. 271-284.

34 Y. Ercan; "Osmanlı İmparatorluğunda Gayrimüslimlerin Ödedikleri Vergiler ve Bu Vergilerin Doğurduğu Sosyal Sonuçlar", Belleten, LV, sayı: 213, Ağustos 1991, s. 377-378.

bir ölçüde gayrimüslimlerin eline geçmesine neden olmuştur. Nitekim ehl-i zimmet her türlü tehlike ve gelir getirmeyen görevden korunmuş olarak büyük bir güven içinde ticaret ve sanatla uğraşmış ve bu suretle içinde yaşadıkları İslam devletinin iktisadi hayatında çok önemli bir konuma gelmişlerdir.(35) Özellikle Müslümanların ticarete rağbet etmemesi bu durumu daha da perçinlemiştir. Zira Robert Mantran'ın ifadesiyle "Türk, düşmanının ayağına barış halinde bile olsa mal satmak için gitmez. Osmanlı zihniyeti içinde kâfir, onun ülkesinde ticaret yapabilmek için yalvarmakta ve Türk, yüceliği içinde ona bu işi yapabilme imkânı bahşetmektedir".(36)

Diğer yandan ticaretle uğraşan sayılı Türk de ticaretin gereklerini yerine getirmenin hayli uzağındadır. Edmondo de Amicis bu durumu şu kelimelerle dile getirir; "Rum tüccar, biraz daha azametli bir tavırla seslenir; aynı derecede hilekâr ama daha mütevazi görünen Ermeni, mübalağalı bir hürmetle sizi celbetmek ister; Yahudi, satacağı şeyleri kulağınıza fısıldar; dükkanının eşiğinde bir mindere bağdaş kurarak oturan Türk ise ancak gözleri ile davet eder ve işi kadere bırakır".(37)

Bu zihniyetin yanı sıra İslam dininin getirdiği bir dizi prensibin sonucu olarak gayrimüslimlere devlet idaresi ve askerlik gibi kritik noktalarının tesliminin hoş karşılanmaması ve buraların onlara kapalı tutulması da gayrimüslimlerin dikkatlerini ticarete yoğunlaştırmalarına yol açmıştır. Dini bütün bir Müslümanın uzak duracağı işlerin başında zaten gayrimüslimlerle alışverişi gerektiren her türlü iş gelmekteydi. Bu durum zamanla diplomasi, ticaret, bankacılık, tefecilik ve casusluk gibi alanlarda gayrimüslimlerin hayli kabarık bir orana ulaşmalarına neden olmuştur. Hatta dünyanın pek çok yerinde itibar konusu olan zanaatkârlık, altın ve gümüş ticareti gibi meslekler de tam bir Müslümanın gözünde ruhun ölümsüzlüğünü tehlikeye atan, ahlakça düşkün olan işlerden gö-

35 Yavuz Ercan; "Osmanlı İmparatorluğunda Gayrimüslimlerin Ödedikleri Vergiler", s. 372-373.

36 Robert Mantran; XVI.-XVII. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu (çev: Mehmet Ali Kılıçbay), İmge yay., Ankara 1995, s. 77.

37 Edmondo De Amicis, İstanbul, (çev: Beynun Akyavaş), Kültür ve Turizm Bak. Yay., Ankara 1986, s. 93.

rülmüştür.[38] Tüm bu nedenlerle ticari hayat adeta gayrimüslimlerin tekeline girmişti. Gayrimüslimlerin askerlikten muaf olmaları onlara büyük bir zenginliğin kapılarını da açmıştı.

Bu nedenle cizye zamanla gayrimüslimlerden alınan bir askerlik bedeli olarak düşünülmeye başlanmış ve bu durum 1856 Islahat Fermanı ile resmileşmiştir.[39]

Gayrimüslimlerden toplanan cizye vergisi veren kişinin ekonomik durumuna göre üç ana kısma ayrılmıştır. Bunlar Alâ, Evsat ve Edna şeklinde isimlendirilmişlerdir. İslamiyetin ilk yıllarında cizye vergisinde Alâ mükelleflerinden 48, Evsat'tan 24, Edna'dan ise 12 dirhem alınması karara bağlanmıştı. Bununla beraber cizye toplanan bölgenin ekonomik durumuna göre, Alâ üzerinden cizye alınmadığı ya da cizyenin herkesten eşit miktarda toplandığı da görülmüştür. Cizye vergisi bu usuller üzerinden "cizyedâr" denilen görevler tarafından toplanmıştır.[40] Pek çok alanda olduğu gibi cizye vergisinin toplanması işinde de en mükemmel usûl Osmanlı İmparatorluğunun Klasik devrinde uygulanmıştır. Bu verginin toplanmasına büyük önem veren devlet, cizyedarlarını özenle seçmiş ve bu kişilerin rüşvet veya iltimasa tenezzül edecek kişilerden olmamasına dikkat etmiştir. Cizyedar, vergi toplayacağı yerde önceden mükelleflerin bir sayımını yapar ve elde ettiği sonucu İstanbul'a bildirirdi. Çıkan sonuçla daha önceki yıllarda elde edilen mükellef sayısı arasında bir orantısızlık varsa bu durum araştırılır, sonrasında da vergi tahsiline geçilirdi. Toplanan paralar cizye defterine işlendikten sonra cizyedar tarafından imzalanır ve para torbalara doldurularak mühürlendikten sonra İstanbul'a gönderilirdi.[41]

Zımmîlerden alınan vergilerden bir diğeri de "Haraç" idi. Bu vergi İslam toplumunda toprak sahibi zımmîlerden alınıyordu. Hz.

---

38 Bernard Lewis; İslam Dünyasında Yahudiler, (çev: Bahadır Sina Şenel), İmge yay., Ankara 1996 ,s. 40.

39 Bilal Eryılmaz; Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Teb'anın Yönetimi, İstanbul 1990, s. 47.

40 Y. Ercan; "Osmanlı İmparatorluğunda Gayrimüslimlerin Ödedikleri Vergiler", s. 373.

41 Y. Ercan; "Osmanlı İmparatorluğunda Gayrimüslimlerin Ödedikleri Vergiler", s. 374-375.

Ömer zamanına kadar gayrimüslimlerden ele geçirilen topraklar Müslümanlar arasında dağıtılıyordu. Ancak bu durum hem gayrimüslim halkı topraksız bırakıp köleliğe itiyor, hem de zamanla devlete karşı bir güç olarak ortaya çıkabilecek güçlü bir toprak aristokrasisinin doğmasına zemin hazırlıyordu. Bu nedenlerle Hz. Ömer gayrimüslimlerden ele geçirilen toprakların yine onların elinde bırakılmasını, bunun karşılığında da haraç adıyla belli bir miktar vergi alınmasını karara bağlamıştır.(42) Bununla beraber haraç vergisinin kökenlerini Hz. Peygamber dönemine kadar indirebiliriz. Hayber seferi esnasından bu kalede yaşamakta olan Yahudi halk yerlerinde kalacak, malları elinden alınmayacak, bunun karşılığında da elde ettikleri mahsulün yarısını Müslümanlara vereceklerdi.(43)

Haraç vergisi gayrimüslimler açısından fazla bir külfet teşkil etmiyordu. Zira toprakta alınan vergi sadece gayrimüslimlere has olmayıp Müslümanlar da Öşür adı altında bir toprak vergisi ödemekle yükümlü idiler. Gayrimüslimlerin ödedikleri haraç vergisi iki şekilden birine uyularak tahsil ediliyordu. Eğer vergilendirme yapılırken toprağın yüzölçümü dikkate alınırsa buna Harac-ı Mukata'a", topraktan elde edilen ürünün geliri dikkate alınırsa buna da "Harac-ı Mukaseme" adı veriliyordu.(44)

B) ANADOLU SELÇUKLULARI VE BEYLİKLER DÖNEMİNDE AZINLIKLARIN DURUMU

Gayrimüslimlerin klasik İslami dönemdeki hukuki statüleri hakkında verdiğimiz bu malumattan sonra Anadolu'da Osmanlı Devletinden önce kurulmuş olan Anadolu Selçukluları ve Beylikler döneminde gayrimüslimlerin durumu üzerinde de kısaca durmakta fayda vardır.

Selçuklu Türkleri Anadolu'yu kendilerine yurt edinmek maksadıyla bu bölgeye akınlar düzenledikleri andan itibaren Doğu

---

42 Mustafa Fayda; Hz. Ömer Zamanında Gayr-i Müslimler, İstanbul 1989, s. 63.

43 H. G. Yurdaydın; "İslam Devletlerinde Müslüman Olmayanların Durumu", s. 97.

44 Y. Ercan; "Türkiye'de XV. ve XVI. Yüzyıllarda.....", s. 1148-1149.

Anadolu'da yaşamakta olan Ermeni azınlık tarafından olumlu karşılanmışlardır. Özellikle Bizans'ın, Ermeniler'i Ortodokslaştırma siyaseti izleyerek asimile etmeye çalışması Ermenilerin, Türk akınlarına ümit bağlamasını kolaylaştırmıştır.(45) Selçuklu fethinden önce Anadolu'nun doğusunda iki Ermeni prensliği bulunuyordu. Bunlarda biri Bagrat hanedanının elinde olan Ani Ermeni Prensliği, diğeri ise Van ve çevresinde yer alan Vaspuragan Ermeni prensliği idi. Her iki prenslikte Bizans İmparatorluğunun Türk akınlarına karşı bir güvenlik bölgesi oluşturma politikasının bir sonucu olarak Bizans tarafından ortadan kaldırılmıştır. Her iki prensliğin de ahalisi Anadolu'nun orta kesimlerine sürüldü.(46) Bizans imparatorlarından II. Basil ve IX. Konstantin Manomak'ın Ermenilere karşı giriştikleri sert hareketler ve Ermenileri Trakya'nın yanı sıra Anadolu'nun çeşitli bölgelerine tehcir etme siyaseti bu milleti adeta Türklerle işbirliği yapmaya ve Bizans'ın aleyhine gerçekleşen her olayı sevinçle karşılamaya itmiştir.(47) Bu durumun farkında olan Anadolu Selçuklu hükümdarları da her fırsatta Ermeni halkı onore etmeyi ihmal etmemişlerdir. Bir örnek olması açısından II. Kılıçarslan ile Malatya Süryani patriği Mihael arasındaki ilişki burada zikredilebilir. II. Kılıçarslan, Bizans'a karşı kazandığı Miryakefalon zaferi sonrasında Malatya Ermeni Patriği Mihael'e gönderdiği bir mektupta zaferi, patriğin duaları sayesinde kazandığını belirtmiş ve böylece Malatya'daki Ermeni cemaatinin gururunu okşamayı bilmiştir.(48)

Yine İslam hukukunda gayrimüslimlerin yeni bir mabet tesisine hoş bir nazarla bakılmadığı halde Anadolu Selçuklu sultanları Hıristiyan zümrenin yeni kiliseler inşa etmesine izin vermişler-

45 Osman Turan; Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi, II, Ankara 1969, s. 147.

46 Refet Yinanç; "Selçuklular ve Osmanlıların İlk Dönemlerinde Ermeniler" , Dokuz Eylül Ün. Türk Tarihinde Ermeniler Sempozyumu, İzmir 1983. s. 68-69. Ayrıca bu konu hakkında daha geniş bilgi için bkz. Mehmet Ersan; Türkiye Selçukluları zamanında Anadolu'da Ermeniler, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir 1995

47 Abdülkadir Yuvalı; "Tarihî Devirlerde Ermenilerin İdarî Statüleri", Yakın Tarihimizde Van Uluslararası Sempozyumu, Ankara 1990, s. 129.

48 Osman Turan; Selçuklular ve İslamiyet, İstanbul 1971, s. 12.

dir.[49] Bunun yanında Anadolu Selçuklu sultanları, Hıristiyan tebaaları tarafından kutsal kabul edilen mekanları onore etmeyi de ihmal etmemişlerdir. Buna bir örnek olarak Süryaniler tarafından kutsal kabul edilen Barsuma Manastırını Anadolu Selçuklu sultanlarının ziyaret etmesi ve buraya tahsisatlar bağlamaları gösterilebilir.[50] Yine Abbasiler ve Büyük Selçuklu İmparatorluğu dönemlerinde fazlasıyla önem verilen gayrimüslimlerin değişik renkte kıyafet giymeleri ve çan çalmamaları gibi yasaklamalarında Anadolu Selçukluları devrinde dikkate alınmadığını da bilmekteyiz.[51]

Diğer yandan Anadolu Selçuklularının başkenti olan Konya'da sayıları az da olsa bir Ermeni cemaatinin varlığını biliyoruz. Genellikle ticaret ile uğraşan bu zümre kasaplık gibi ağır işleri de yapıyordu. Ermenhane denilen ve 15-20 odalı hanlarda ikâmet eden bu zümrenin yanı sıra Konya'da hatırı sayılır bir Rum nüfusunda varlığını Tuncer Baykara'dan öğrenmekteyiz.[52]

Anadolu Selçuklu hükümdarları Hıristiyan kadınlarla evlenmekte de bir sakınca görmemişlerdir. Alaaddin Keykubad, Alanya kalesini fethettikten sonra buranın hakimi olan Kirfard'ın Hıristiyan olan kızı ile evlenmiştir. Türk tarihinde Huant Hatun adıyla anılan bu hanım sultan evlendikten bir müddet sonra Müslümanlığı kabul etmiştir. II. Gıyaseddin Keyhüsrev'in Gürcü kraliçesinin kızı olan hanımı ise evlendikten sonra uzun bir süre dinini muhafaza etmiş ve kendisi için sarayda yapılan küçük bir kilisede ibadetini sürdürmüştür.[53]

Bunun yanında Anadolu Selçuklu devletinde gayrimüslim kökenli devlet adamları önemli hizmetlerde de bulunmuşlardır. Bunlar arasında Alaaddin Keykubad dönemi komutanlarından Emir Komnenos'u örnek gösterebiliriz. Ayrıca II. Kılıçarslan döneminde

---

49 Azize Aktaş Yasa; "Anadolu Selçukluları Dönemi Hoşgörü Ortamında Müslim-Gayr-i Müslim İlişkileri", Erdem, VIII, sayı: 23, Ankara 1996, s. 424.

50 Osman Turan; Türk Cihan Hakimiyeti Mefkûresi Tarihi, II, İstanbul 1969, s. 159.

51 H. G. Yurdaydın; "İslam Devletlerinde Müslüman Olmayanların Durumu", s. 104.

52 Tuncer Baykara; "Selçuklu Çağında Konya'da Türkler ve Ermeniler", Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu ile İlişkileri, Erzurum 1984, s. 76-77.

53 A. A. Yasa; "Anadolu Selçukluları Dönemi.....", s. 428.

Tabip Hasnon ve Alaaddin Keykubad döneminde de Tabip Vasil'in hükümdarların doktorluğunu yaptığı da bu meyanda zikredilebilir.(54)

Beylikler döneminde ise özellikle Karamanoğulları, Ramazanoğulları beyliklerinin idaresi altında önemli miktarda Ermeni nüfus barınırken, Osmanoğulları, Germiyanoğulları ve Candaroğulları da çok sayıda Rum azınlığı bünyesinde barındırıyordu.(55) Özellikle Klikya Ermeni Baronluğu topraklarında kurulmuş olan Ramazanoğulları Beyliği ayrı bir önem arz eder. Zira Anadolu'nun fethinden sonra son Ani Ermeni prensi II. Gagik'in soyundan gelen Rupen, Oşin ve Hetum gibi Ermeni prensleri Kozan (Sis), Kadirli ve Adana çevresini kontrolleri altına almışlar ve bunların bölgede süren uzun hakimiyet dönemleri boyunca önemli sayıda Ermeni bu çevreye gelip yerleşmiştir. 1360 yılında Klikya Ermeni baronluğuna büyük bir darbe indirilmiş ve Kozan (Sis) dışında kalan bütün toprakları Memlüklüler tarafından ele geçirilmişti. Bu devlete Türkmen beylerinden Ebubekir 1375 yılında son vermiş ve bundan sonra bölgenin Türkleşmesinde Ramazanoğulları Beyliği önemli roller oynamıştır.(56)

Osmanlı İmparatorluğunun daha ilk yıllarından itibaren Bizans sınırında kurulan bu beylikle Rum nüfus arasında yakın ilişkiler söz konusu olmuştur. Öyle ki, Osmanlı Devleti'nin kurucusu olan Osman Bey, aşiretiyle beraber yaylaya çıkarken eşyalarını Bilecik'teki gayrimüslimlere emanet olarak bırakmakta ve dönüşte de onlara yağ, peynir, halı gibi hediyeler vermekte idi. Yine Osman Bey, yakınlarında yer alan gayrimüslim ileri gelenlerin düğünlerine katılmakta ve onlara hediye vermekte de bir sakınca görmemektedir.(57) Orhan Gazi zamanında Hıristiyanlara karşı gösterilen hoşgörü ile ilgili olarak Osmanlılara esir düşen Selanik baş psikoposu Gregory Palmas'ın mektubu önemli bir belge durumundadır.

---

54 Claude Cahen; Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler, (çev: Yıldız Moran); İstanbul 1994, s. 247.

55 A. Alper Gazigiray; Osmanlılardan Günümüze Kadar Vesikalarla Ermeni Terörünün Kaynakları, İstanbul 1982, s. 46-47.

56 R. Yinanç; "Selçuklular ve Osmanlıların İlk Dönemlerinde Ermeniler", s. 71-73..

57 B. Eryılmaz; Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi, s. 27-28.

Bu mektupta baş psikopos, Osmanlı ülkesindeki Hıristiyanları tam bir serbesti içinde gördüğünü, Orhan'ın oğlu Süleyman Paşa'nın bizzat kendisine Hıristiyanlıkla ilgili sorular sorduğunu ve Orhan Gazi'nin de dinî münazaralardan zevk aldığını ifade eder.(58)

Yine Beylikler döneminde Anadolu'ya gelen ünlü seyyah İbn Batuta da Anadolu ile ilgili verdiği bilgiler arasında Türklerle gayrimüslimlerin sosyal hayatın her alanında beraber çalıştıklarını, fakat gayrimüslimlerin özellikle ticaret alanında etkin olduklarını belirtir. Aynı müellif, Anadolu'da gayrimüslimlerin genellikle ayrı mahallelerde oturduklarını bu nedenle adet, gelenek ve göreneklerini de bozulmadan yaşattıklarını sözlerine ekler.(59)

58 B. Eryılmaz; Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi, s. 28-29.

59 Mehmet Şeker; İbn Batuta'ya Göre Anadolu'nun Sosyal, Kültürel ve İktisadi Hayatı ile Ahîlik, Kültür Bak Yay., Ankara 1993, s. 34-35.

II) TANZİMAT'A KADAR OSMANLI İMPARATORLUĞUNDA AZINLIKLAR

Osmanlı İmparatorluğu esas olarak daha kuruluşunun ilk yıllarından itibaren Rum nüfusun yoğun olarak bulunduğu bir coğrafyada teşekkül ettiğinden çok erken tarihlerde başka din ve milletten azınlık gruplarla temas içine girmiştir. Bu durum bilhassa I. Murat'la beraber başlayan Balkanlara yerleşme ve tutunma siyasetinin başarısı sayesinde iyice belirginleşecektir. Osmanlı beyliğinin zamanla devlete ve sonrasında imparatorluğa dönüşmesi sonucu içinde barındırdığı azınlık unsurları da gittikçe farklılık arz eder bir hal almıştır. Osmanlı İmparatorluğunun bünyesinde yer alan belli başlı azınlık grupları şu şekilde sıralanabilir; Katolik mezhebine mensup olan Ermeniler, Gürcüler, Latinler, Süryaniler, Keldaniler, Maruniler, Kıptiler ve Rumlar; Ortodoks mezhebinden olan Pavlakiler, Selikian ve Bogomiller; Gregoryenler, Nesturiler, Yakubi Süryaniler, Melkitler; Rabbani, Karai ve Samiri Yahudiler; Sabiiler.[60] Dünya üzerinde bu denli farklı unsurları bünyesinde barındıran devlet sayısı oldukça azdır.

Osmanlı İmparatorluğundaki bu çok ulusluluğun en güzel ifadesini ünlü İtalyan seyyahı ve edibi Edmondo De Amicis'in[61]

---

60 Yavuz Ercan; "Türkiye'de XV. ve XVI. Yüzyıllarda.....", s. 1127.

61 Edmondo De Amicis, 1846 yılında İtalya'nın Oneglia şehrinde doğmuş ve 1908 yılında aynı ülkede Bordighera'da ölmüş bir İtalyan seyyah ve edibidir. Subaylık görevine giren de Amicis, gerek görev icabı gerekse de şahsî merakını tatmin için pek çok ülkeyi gezmiştir ki bu ülkelerin en belli başlıları Hollanda, Fransa, İngiltere, Fas ve Osmanlı İmparatorluğudur. İstanbul'un bugün hala bilinen en

XIX. Yüzyılın üçüncü çeyreğinde İstanbul'a dair yazdığı gezi notlarındaki şu ifadelere buluruz; "Pire limanından bindiğim geminin baş tarafından, beyaz sarıklarının kenarına gümüş ışıklar takan, mehtaba karşı uzanıp yatan ve uhrevi bir saadetle nargile içen Türkler; kıç tarafında ise gemiye Pire'den binmiş açbîilaç bir Rum tiyatro kumpanyasının bulunduğu yetmiş iki buçuk milletten insan vardı. Bir küçük Rus kızı ise annesine sorduğu sorunun tatminkar cevabını alamamış olmanın şaşkınlığı içindeydi. Bir tarafımda, devrilmiş bir boruyu andıran serpuşuyla iri ve pis bir Rum papazı elindeki dürbünle Marmara takım adalarını arıyor; öbür taraftan üç gündür ağzından laf çıkmayan ve kimsenin yüzüne bakmayan sert ve heykel gibi soğuk bir İngiliz din adamı duruyor; önümde ise küçük kırmızı bereli, uzun saç örgülü iki güzel Atinalı kız var, ikisi birden yüzlerini denize çevirip kendilerini profilden gösteriyorlar. Daha ötede, tespih çeken Ermeni bir tacir, eski tarz kıyafetlerini giymiş bir Yahudi kalabalığı, beyaz etekli Arnavutlar, hüzünlüymüş gibi duran bir Fransız muallime; ne memleketi ne de işi bilinebilen ne beyaz ne siyah birkaç yolcu; ve bütün bu insanların içinde, fesli bir baba, peçeli bir ana ve şalvarlı iki küçük kızdan ibaret bir Türk ailesi, dördü de bir çadırın altında ıvır zıvır, çeşit çeşit, renk renk eşyanın ortasında çömelip oturmuşlar".(62)

Aynı müellif, Galata köprüsünü tavsif ederken de bu kozmopolit yapıyı yine aynı canlılıkla gözler önüne serer; "..... koskoca yüklerin altında iki büklüm olmuş, koşarak geçen bir sürü Türk hamalın arkasında etrafa kaçamak bakan bir Ermeni kadınının bindiği sedef ve fildişi kakmalı bir tahtırevan ilerler; yanda beyaz burnuslu bir Bedevi ile ipek sarıklı ve mavi kaftanlı ihtiyar bir Türk'ün yanı sıra peşinde işlemeli bir ceket giymiş tercümanıyla genç bir Rum atının üstünde geçer ve önünde sırma şeritli bir vardacının koştuğu Avrupalı bir sefirin arabasına yol vermek için mahrutî, koca külahlı, deve tüylü, hırkalı bir derviş kenara çekilir. (..) Daha ge-

güzel gravürlerinden bir kısmına da imzasını atmıştır. Hayatı hakkında daha geniş bilgi için bk. Edmondo De Amicis, İstanbul, (çev: Beynun Akyavaş), Kültür ve Turizm Bak. Yay., Ankara 1986, s. III-IV.

62 E. De Amicis; İstanbul, s. 4.

riye dönmeden kendinizi kocaman astrakan kalpaklı bir sürü İranlının ortasında bulursunuz, bunların arkasında iki yanı yırtmaçlı harar gibi sarı bir cübbe giymiş bir Yahudi çıkagelir; sırtındaki çuvalda çocuğunu taşıyan saçı başı dağınık bir Çingene karısı, asası ve dua kitabıyla bir Katolik papazı, Rum, Türk, Ermeni kalabalığın arasında "Desfur" diye bağıran bir harem ağası görebilirsiniz.(.....) Beyaz etekli, kuşağı piştovlu bir Arnavut, koyun postuna sarılmış bir Tatar'ın yanından geçer; yaya Müslüman, kırmızı bereli, uzun saç örgülü Rum....."

Osmanlı Devletinde bu denli çeşitli olan söz konusu azınlık unsurlarını biz kabaca üç başlık altında inceleyerek Rum, Ermeni ve Yahudi cemaatleri üzerinde duracağız ki esasen klasik dönem Osmanlı Millet sisteminde de bu üç cemaatin varlığı söz konusudur.

Esasen Osmanlı İmparatorluğunda azınlıkları incelemeye başlamadan önce bu denli çeşitli unsurları Osmanlı İmparatorluğunun yüzyıllarca başarıyla yönetmesinin altında yatan en önemli unsur durumundaki "Millet Sistemi" kavramının az da olsa üzerinde durmakta fayda vardır; Osmanlı İmparatorluğunda millet sistemi kısaca bu imparatorluk içerisinde yaşayan dini toplulukların yönetim biçiminin ismidir. XX. asrın başlarına kadar "Osmanlı literatüründe millet, aynı dine veya mezhebe inanan insan topluluğunu ifade etmek için kullanılmıştır."(63) Osmanlı Devletinde Rum milleti, Ermeni milleti ve Yahudi milleti vardır. Rumlar, Bulgarlar, Sırplar eğer Ortodoks dinine mensup iseler Rum milletinden sayılırken Ermeniler Protestan ya da Katolik oluşlarına göre 19. yüzyıldan itibaren farklı milletlerden sayılır olmuşlardır. Yukarıda sayılan üç farklı millet dışında kalan Türkler, Arnavutlar, Boşnaklar ve Araplar esasen devletin gerçek sahipleri olarak kabul ediliyorlar ve kendilerini Osmanlı olarak adlandırıyorlardı. Her üç milletinde başında doğrudan doğruya Osmanlı padişahına bağlı bulunan din adamları bulunuyordu ki Osmanlı devleti söz konusu milletle ilgi-

63 Mümtazer Türköne; "Osmanlılarda Islahat ve Teceddüt", Osmanlı Ansiklopedisi, Ağaç Yay., VI, İstanbul 1996, s. 91.

li herhangi bir konuda sadece bu kişiyi muhatap kabul ediyordu.(64)

Osmanlı Devleti, toplum üzerindeki yetkilerini yönetim, maliye ve askerlik konularıyla sınırlandırmıştır. Bunların dışında kalan eğitim, haberleşme, Sosyal güvenlik, adalet, nüfus ve dini işler gibi günümüz devletlerinin temelini teşkil eden oluşumlar millet teşkilatları kanalıyla reayaya veya bunların kurmuş oldukları vakıflara bırakılmıştır. Bu cümleden olarak gayrimüslimlerin kendi aralarındaki nikah akdi, çeyiz, nafaka, veraset ve vasiyetle ilgili işleri kendi mahkemeleri tarafından görülmekte idi. Patrikhane mahkemesi suçluları yalnız yargılamakla kalmıyor, bazen sürgüne bazen de kürek cezasına mahkum edebiliyordu.(65)

Osmanlıların uyguladığı millet sistemi her şeyden önce farklı din ve mezhepler arasında çatışmayı önleyen güçlü bir merkezi devlet şartına bağlıydı. Osmanlılar bu şarta bağlı olarak millet sistemini dahiyane bir incelikle geliştirerek uygulamışlar ve uzun ömürlü bir devletin temel dayanağı haline getirmişlerdir. Özerklik, farklı kültürlerin bir baskıya maruz kalmadan yaşamasına ve gelişmesine hizmet etmiş ve Osmanlı hakimiyeti bu sayede gayrimüslimler arasında rızaya dayalı bir kabul görmüştür.(66) Kökleri Fatih Sultan Mehmet zamanına kadar uzanan bu sistemi aşağıda daha teferruatlı bir şekilde işleyeceğiz.

A) RUMLAR

Osmanlı egemenliği altında azınlık statüsünde yaşayan en kalabalık ve en ayrıcalıklı milleti Rumlar oluşturuyordu. Rumlar diğer milletlere göre önceliğe sahip olup bu durum Osmanlı belgeleri ile de tasdik olunmuştur. Nitekim 1699 yılında Rumlarla Yahudiler arasında çıkan protokoldeki anlaşmazlık nedeniyle Padişah tarafından İstanbul kadısına yazılan bir fermanda Fatih'ten beri pro-

64 Millet sistemi hakkında daha geniş bilgi için bk. G. Bozkurt; Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu, s. 9-11; Bilal Eryılmaz, Osmanlı Devletinde Millet Sistemi, Ağaç yay., İstanbul 1992.

65 Süreyya Şahin; Fener Patrikhanesi ve Türkiye, Ötügen yay., İstanbul 1980, s. 75.

66 M. Türköne; "Osmanlılarda Islahat ve Teceddüt", s. 95.

tokolde önce Rumların, sonrada Yahudilerin geldiği beyan edilmiştir.[67] Daha kuruluş döneminden itibaren pek çok Rum, Osmanlı devletinin bünyesinde yer almıştı. Osmanlı devletinin Anadolu'daki ilerleyişi ve Rumeli'deki Bizans topraklarını da kontrol altına alması ile Rumlar için iki seçenek gündeme geldi. Ya Osmanlı devletinin mevcut bünyesi içerisinde zımmî statüsünde yer almak ya da son kale durumundaki İstanbul'a sığınmak. Bununla beraber 29 Mayıs 1453 günü bu son kale de düşmüştür.

a. Rum Millet Sisteminin Kuruluşu; Patrik ve Patrikhane

İstanbul'u ele geçiren Fatih Sultan Mehmet, esasen reformcu bir padişah olup Osmanlı devletinde mevcut olan töre ve nizamnamelerin bir derlemesi durumundaki Fatih Kanunnamesinin de yapıcısıdır. İstanbul'un fethinden kısa bir müddet sonra Fatih, artık Osmanlı devleti bünyesinde ciddi bir unsur konumuna gelmiş olan azınlıklar meselesi ile de ilgilenmeye karar vermiştir. Fethin üçüncü gününde İstanbul'da yer alan bütün cemaat başkanları Fatih'i ziyaret ederek itaat arz ettikleri halde Ortodoks Rum cemaatinin başkanı olan patriğin gelmeyişi üzerini durumu tahkik ettiren padişaha, Rum ileri gelenleri, fetihten önce Patrikhane[68] üzerindeki tazyik karşısında[69] patriğin makamını terk ettiğini ve 6 aydan be-

---

67 B. Eryılmaz; Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi, s. 58.

68 Patriklik makamının İsa'dan sonra 34 yılında kurulduğu kabul edilmektedir. Patrikhane 325 yılına kadar Gümüşhane sınırları içerisinde kalan bir kilisede gizli olarak faaliyet gösterdi. 313'de Hıristiyanlığın, Doğu Roma İmparatorluğunun resmi dini olarak ilan edilmesi ile birlikte İstanbul'da Galata semtine taşındı. 330-360 yılları arasında Aya İrini Kilisesinin eski binasında faaliyet gösteren Patrikhane, 360 yılında Ayasofya Kilisesinin eski binasına taşınmıştır. 537- 1204 yılları arasında bugün Ayasofya Müzesi olarak kullanılan kiliseye taşınan Patrikhane, 1204 yılında İstanbul'un Haçlılar tarafından işgal edilmesi üzerine İznik'e taşındı. 1204-1261 yılları arasında İznik'i merkez edinen Patrikhane, 1261-1453 yılları arasında yeniden Ayasofya Kilisesine taşınmıştır. Bk. Ersin Kalkan; "Patrikhane Kapılarını açtı", 15 Nisan 2001 tarihli Hürriyet Gazetesi Pazar eki, s. 7.

69 Son Bizans imparatorları gittikçe aratan Türk baskısı karşısında oldukça bunalmışlar ve bu nedenle de Roma kilisesinden yardım isteme yoluna gitmişlerdir. Roma kilisesi doğu ve batı Hıristiyan kiliselerinin Roma kilisesinin egemenliği altında birleştirilmeleri karşılığında yardıma hazır olduğunu beyan etmiş ve so-

ri bu makamın boş olduğunu beyan ettiler. Bunun üzerine bu makama Fatih, Ortodoks geleneğine göre yeni bir patrik seçilmesini emretmiştir. Toplanan Ortodoks ruhani meclisi Katolik ve Ortodoks kiliselerinin birleşmelerine karşı olan Manastırlı Georgios Skolarios'u II. Gennadios unvanıyla patrik seçmiştir.(70) Patrik, 1454 yılında Ereğli psikoposu tarafından icra edilen dini törenle takdis edilmiş ve göreve başlamıştır.(71)

Yeni patrik Fatih Sultan Mehmet tarafından kabul edilmiş ve çeşitli iltifatlara mazhar olmuştur.(72) Fatih, Patriğe bir takım vergilerden muafiyetini gösteren ve kendi imzasını taşıyan bir de ferman vermiştir ki bu fermanda Ortodoks din adamlarının da bu muafiyetin kapsamında olduğu vurgulanmıştır.(73) Aynı fermana göre Ortodoksları kimse rahatsız etmeyecek, kiliseler belli durumlar haricinde cami olmayacak, evlenme, boşanma, gömülme gibi dinsel ibadetlerini serbestçe yapabilecekler, Paskalya Yortusu tam bir özgürlük içinde kutlanacak ve üç bayram gecesi Fener semtinin

---

nuçta Ortodoks ruhani grubunun aşırı tepkisine rağmen Bizans imparatoru Ayasofya kilisesinde yapılan dini bir törenin akabinde 6 Temmuz 1452 tarihinde Katolik ve Ortodoks kiliselerinin resmen birleştiğini ilan etmiştir. Bu tavır Ortodoks din adamlarının sert tepkisi ile karşılaşmış ve bunun sonucunda Bizans'ın son Patriği Gregoras Mamas görevindenistifa etmiş ve bu görev II. Mehmed'in emri ile yeni patriğin seçimine kadar yaklaşık bir yıl boş kalmıştır. İsmet Parmaksızoğlu; "Patrikhane", MEB Türk Ansiklopedisi, XXVI, s. 437; Sir Charles Eliot; Avrupadaki Türkiye, (çev: Adnan Sınar, Şevket Serdar Türet), II, s. 48.

70 Esasen yukarıda da belirttiğimiz gibi Roma kilisesi ile Patrikhanenin birleşmesinin karşısında yer alan Gennadios, Fatih'e olan yakınlığı ile de gündeme gelmiştir. Nitekim o, Fatih tarafından 1453, 1462 ve 1464 yıllarında üç kez bu makama seçilmiştir. Bk. Yavuz Ercan; "Türk-Yunan İlişkilerinde Rum Patrikhanesi'nin Rolü", III. Askeri Tarih Semineri (Türk-Yunan İlişkileri), Ankara 1986, s. 201; Sir C. Eliot; Avrupadaki Türkiye, II, s. 49; İlknur Polat Haydaroğlu; Osmanlı İmparatorluğunda Yabancı Okullar, Kültür Bak. Yay., Ankara 1990, s. 6; M. Türköne; "Osmanlılarda Islahat ve Teceddüt", s. 95; Necdet Sakaoğlu; Bu Mülkün Sultanları, s. 100.

71 İ. Parmaksızoğlu; "Patrikhane", s. 437.

72 Y. G. Çark; Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler, s. 5-6.

73 Elçin Macar; Cumhuriyet Döneminde İstanbul Rum Patrikhanesi, İstanbul 2003, s. 39.

kapıları açık kalacak, Psikopos ve Metropolitler yargı ayrıcalıklarına sahip olacaklardı.(74)

Bununla beraber daha sonraları dini işlerin dışında ticaret ve diğer kazanç getiren işlerle uğraşan din adamları bu muafiyetin dışında tutulmuşlardır.(75) Ayrıca Fatih, İstanbul'daki Çukaliça, Aya Lips (Bugün İstanbul Aksaray'daki Molla Fenari İsa Camii), Kiramarta ve Aleksi manastırlarını da doğrudan Patriğe bağlamıştır.(76) Yine Fatih, Patriğin adını taşıyan ve Rumlarla meskûn bir mahallenin kurulmasına da müsaade etmiştir.(77)

Fatih Sultan Mehmet'in Patrikhaneyi yeniden ihya etmesinin birkaç nedeni vardır. Bunların başında da çeşitli merkezlerde yer alan dağınık durumdaki Ortodoks Kilisesini aynı zamanda başkent olan İstanbul'daki bir merkezde toplayarak Ortodoks kilisesini tek bir merkezden yönetmek gelir. Zira bu dönemde din olgusu hak üzerindeki en geçerli olguların başında gelmektedir. İkinci olarak Ortodoks Kilisesine sahip çıkılmak suretiyle bu kilisenin Katolik Kilisesi ile birleşmesi ve dolayısıyla Hıristiyan dünyasının tek bir çatı altında toplanması önlenmiştir. Son olarak Patrikhane kurumunun yeniden ihyası sayesinde Ortodoks mezhebi mensuplarının devlete bağlılığı sağlanmıştır. Bu durum Ortodoks cemaatin uzun yıllar Osmanlı Devletine kendi devletleri gibi sahip çıkmasında da etkili olmuştur.(78)

---

74 Coşkun Üçok; "Osmanlı İmparatorluğu ve Rum-Ortodoks Kilisesi", III. Askeri Tarih Semineri (Türk-Yunan İlişkileri), Ankara 1986, s. 191.

75 Y. Ercan; "Osmanlı İmparatorluğunda Gayrimüslimlerin Ödedikleri Vergiler" s. 379.

76 Şehabettin Tekindağ; "Osmanlı İdaresinde Patrik ve Patrikhane (I)", Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, sayı: 2, Kasım 1967, s. 53. Bununla beraber fetihten hemen sonra Fatih Sultan Mehmed'in orta derecedeki kiliselerin bir kısmını camiye çevirmeleri için kendi emirleri arasında dağıttığı ve böylece şehirdeki Rum nüfusun büyük ölçüde azalmış olması nedeniyle cemaatsiz kalan bu mabetlerin tekrar şenlendirilmesini amaçladığı da bilinmektedir. Bk. Osman Ergin; "İstanbul'un Fethinden Sonra Şehir Nasıl İmar ve İskan Edildi?", Resimli Tarih Mecmuası, IV, sayı: 41, Mayıs 1953, s. 2354.

77 O. Ergin; "İstanbul'un Fethinden Sonra....." , s. 2355.

78 Yavuz Ercan; "Türk-Yunan İlişkilerinde Rum Patrikhanesi'nin Rolü, s. 201

Patrik, bugünkü Fatih caminin yerinde bulunan On iki Havari kilisesinde ikamete başlamış, fakat burasının Fatih tarafından kendi adını taşıyacak olan cami inşasına tahsis edilmesi nedeniyle 1455 yılında bugünkü Çarşamba semti civarındaki Pammakritos manastırına taşınmıştır.[79] Burasının Şeyhülislam Çivicizade Mehmet Efendi'nin fetvasıyla Fethiye Camine çevrilmesi üzerine Patriklik makamı önce 1597 yılında Balat'taki Aya Dimitri daha sonra da son olarak 1602 yılında bugünkü Patriğin de makamı olan Fener semtindeki Aya Yorgi kilisesine yerleşmiştir.[80] Bu mekan 1720 yılında Patrik Yeraminos tarafından eklenen binalarla büyük bir yapı kompleksine dönüşmüştür.[81] Fener Patrikhanesinin gücü ve etki alanı hakkından bir malumat vermemiz gerekirse 1577 yılında İstanbul'da yapılan bir sayımda 485 camiye karşılık 743 kilisenin bulunduğunu belirtebiliriz. Bu durum aynı zamanda Osmanlı İmparatorluğunda gayrimüslim tebaaya gösterilen hoşgörünün de en güzel numunelerinden biridir.[82]

Fatih zamanında ilk Rum Patriği olan Gennadios, bu makamda sadece iki yıl kaldıktan sonra 1456 yılında istifa ederek Serez yakınlarındaki Prodromos Manastırında inzivaya çekilmiştir. Onun yerine geçen İsidoros, bu makamda 1462 yılına kadar kalmış ve bu tarihte ölümüyle de yerine tekrar Gennadios patrik olmuştur. 1463 yılında ikinci kez istifa edip inzivaya çekilen Gennadios'un yerine Sobromos geçmiş ve 1464 yılında da Gennadios bu makama son defa geçmiştir.[83] Söz konusu patrikler Çarşamba'daki Pammakritos kilisesinde faaliyet göstermişler, fakat yukarıda da ifade ettiğimiz gibi 1602 yılından itibaren Patrikhanedeki Aya Yorgi Kilisesi

79 Bu dönemde Patrikhane büyük bir bahçenin köşesinde yer alıyordu. Giriş kapısının hemen solunda Patrikhane ahırları mevcuttu. Bahçenin ortasında ağaçlık bir alanın çevrelediği yerde ise Patriklerin mezarları yer almaktaydı. Bu manastırın daha detaylı tasviri için bk. Feridun Dirimtekin; Ecnebî Seyyahlara Nazaran XVI. Yüzyılda İstanbul, İstanbul Fetih Cemiyeti yay. İstanbul 1964, s. 60.

80 İlber Ortaylı; "Ortodoks Kilisesi", Osmanlı İmparatorluğunda İktisadi ve Sosyal Değişim, Makaleler, Ankara 2000, s. 283; M. Süreyya Şahin; "Fener Rum Ortodoks Patrikhanesi", Diyanet İslam Ansiklopedisi, XII, İstanbul 1995, s. 344.

81 İ. Parmaksızoğlu; "Patrikhane", s. 437.

82 S. Selışık; Tarih Boyunca Türk-Yunan İlişkileri ve Etnik-i Eterya, İstanbul 1968, s. 22.

83 Yavuz Ercan; "Türk-Yunan İlişkilerinde Rum Patrikhanesi'nin Rolü", s. 201.

Patrikhanenin merkezi olmuştur. Bu tarihten itibaren Fener semti Rum nüfusun en gözde mekânı olmuştur. Esasen bu semt daha Bizans zamanında oldukça popüler ve zengin bir muhitti. Bizans nüfusunun büyük bir kısmı Fener'den Ayvansaray'a kadar uzanan Haliç sahilinde oturdukları gibi bu bölge pek çok sarayla da süslenmişti. Fetihten sonra uluslararası bir üne kavuşan Fener semti kısa zamanda Rum asilzadeleri ile Eflak ve Boğdan beylerine ait konaklarla da süslenmiştir. Genişleyen Fener semti bugünkü Balat, Yavuz Selim ve Ayvansaray semtlerini de içine alıyordu. 1640 yılında Fener kıyısındaki mumhanenin yanması ile çıkan yangının yanı sıra 1746 yangını da semtte önemli zarar meydana getirmiş, özellikle son yangın 7000-8000 civarında Hıristiyan ailenin konutsuz ve işsiz kalmasına yol açmıştır. Bununla beraber semt Osmanlı İmparatorluğunun son yıllarına kadar ehemmiyetini muhafaza etmiştir.(84)

Osmanlı devleti Patrikhanenin muhafazası için Patriğin emrine bir yeniçeri ortası tahsis etmişti. Patrik teşrifatta vezir rütbesinde tutulmakta idi.(85) Köprülü Mehmet Paşa zamanına kadar 1657'de İstanbul'daki kargaşa ortamından yaralanarak bazı Rum gençlerini yeniçeri kılığına sokarak Türklere saldırttığı, Eflak voyvodası Constantin Şerban ile siyasi bir ihtilal hazırlama çabasına kalktığı tespit olunan Patrik III. Parthanios'un idamına kadar Patrikhane ile Osmanlı devleti arasındaki ilişki gayet olumlu sürüp gitmişti. Bu olay öncesine kadar Ruhani meclis tarafından seçilen patrikler, Padişah önünde hilatlenip göreve başlarken bu tarihten sonra törenin Sadrazam huzurunda yapılması kararlaştırılmıştır.(86)

Patriklerin siyasetle uğraşmaları kesin bir dille yasaklanmıştı ve bu yasağa uymadığı iddiasıyla Patrik II. Gregorios, Osmanlı tarihinde idam edilen ikinci ve son patrik olacaktır. 1821 yılında Mo-

84 İsmet Parmaksızoğlu; "Fener", MEB Türk Ansiklopedisi, XVI, Ankara 1968, s. 230.

85 Selahaddin Tansel; Osmanlı Kaynaklarına Göre Fatih Sultan Mehmed'in Siyasi ve Askeri Faaliyeti; Ankara 1953, s. 107.

86 Ahmed Refik; "Fener Patrikhanesi ve Bulgar Kilisesi", Türk Tarihi Encümeni Mecmuası, sene: 15, Numara: 85, İstanbul 1341, s. 74.

ra yarımadasında çıkan Yunan isyanı esnasında isyanı organize eden kurum durumundaki Etnik-i Eterya Cemiyeti ile doğrudan ilişkisi tespit edilen Patrik II. Gregorios tutuklanarak önce haps ardından da idam edilmiştir.[87] Bu konudaki Osmanlı arşiv belgelerini yayınlayan Şehabettin Tekindağ'ın zikrettiği belgelere göre II. Mahmut, Patriği tutuklamadan önce Fener semtinde geniş güvenlik tedbirleri aldırtmış ve buraya Yeniçeri müfrezeleri göndermiştir. Patrikhanede tutuklanan Patrik Bostancılara teslim edilerek hapsedilmiştir. Daha sonra Patrikhanedeki ruhanilere yeni bir Patrik seçmeleri bildirilmiş yeni Patriğin seçiminden sonra da eski Patrik II. Gregorios, Fener Kapısına getirilmiştir. Önce suçları Sadrazam Benderli Ali Paşa tarafından yüzüne okunan Patriğin sonradan göğsüne idam nedenini bildirir bir yafta asılmış ve akabinde de Patriğin idamı gerçekleşmiştir ki bu durum merkeziyetçi bir politika izleyen II. Mahmut'un Yunan isyanı karşısındaki sert tavrının bir ifadesidir. Bu idamı, söz konusu isyana karıştıkları tespit edilen Kayseri, Edremit ve Tarabya metropollerinin Balıkpazarı, Kasıkçılar Hanı ve Parmakkapı'da[88] asılmaları takip etmiştir.[89]

Osmanlı İmparatorluğunun Balkan Yarımadasındaki Ortodoksları kendi egemenliği altında birleştirmesi Patrikhane için bulunmaz bir fırsatı da beraberinde getirdi. Bulgaristan, Sırbistan, Eflak ve Boğdan kiliseleri yeniden Patrikhaneye bağlandılar. Böylelikle Fener Rum Ortodoks kilisesi 19. yüzyıl ortalarına kadar neredeyse tüm doğu kiliselerini kendi bünyesi altında topladı.[90]

Fenerli Rum beylerinin önce Divan-ı Hümayun tercümanlığına ve sonrasında da Eflak ve Boğdan'a bey olarak atanmaları sonucunda Patrikhane, kendi emri altında yer alan bu kişiler sayesinde bölgedeki otoritesini daha da kuvvetlendirdi. 1657 yılında Latin-

87 Sir C. Eliot; Avrupadaki Türkiye, II, s. 66-67.

88 Parmakkapı'da gerçekleşen tek idam bu olmamıştır. IV. Mehmet zamanında (1648-1687) Göller yöresini haraca kesen Celalî reislerinden Celalî Haydaroğlu Abaza Hasan Ağa tarafından yakalanarak İstanbul'a getirilmiş ve Parmakkapı'da idam edilmiştir. Bk. N. Sakaoğlu; Bu Mülkün Sultanları, s. 303.

89 Söz konusu belgeler için bk. Şehabettin Tekindağ; "Osmanlı İdaresinde Patrik ve Patrikhane (II)", Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, sayı: 3, Aralık 1967, s. 49-51.

90 İ. Parmaksızoğlu; "Patrikhane", s. 437; C. Üçok; "Osmanlı İmparatorluğu ve Rum-Ortodoks Kilisesi", s. 190.

ce'ye tam vakıf olmayan Zülfikar Ağa'nın yerine Fenerli Panoyati Nikusius Efendinin[91] Bab-ı Alî tercümanlığına atanması[92] ile Fenerli Rum beylerinin parlak günleri başlamış ve Karlofça Anlaşmasına Alexander Mavrokordato Efendinin tayin edilmesi ile bu yükseliş devam etmiştir. III. Ahmed'in Rusların safına geçen Boğdan voyvodası Dimitri Kantemir'in yerine Fenerli Nikola Mavrokordato'yu atamasından itibaren Eflak ve Boğdan beyleri Fenerli Rum asilzadeleri arasından atanır olmuştur. Son Eflak Beyi Alexander İpsilanti'nin Yunan bağımsızlık hareketinde aktif bir rol oynaması sonucu bu Rum beyleri gözden düşmüştür.[93]

Rum Ortodoks kilisesinin doğu kiliseleri üzerindeki bu hakimiyeti özellikle Fransız İhtilali sonrasında Avrupa'nın her yanına yayılan milliyetçilik fikri ile çatırdamaya başladı. Fener patrikhanesi esasen Osmanlı devletinin kendisine tanıdığı geniş imtiyazları zaman zaman kötüye kullanmış ve ayinlerin dilinin Rumca olmasından hareketle diğer Balkan unsurları üzerinde bir Rumlaştırma politikası gütmeye başlamıştır.

Bu harekete ilk büyük tepki Bulgarlardan geldi. Esasen Bulgar kilisesinin bağımsızlığı için verilen mücadele bağımsız bir Bulgaristan için verilecek mücadelenin de ilk nüvesini teşkil etmiştir. Bulgarların bağımsız bir kilise teşkilatına giden yolda ilk istekleri İstanbul'da ikamet eden Bulgar vatandaşları için bağımsız bir "Papaz evi" açılması olmuştur.[94] Bu amaçla Bab-ı Ali'ye bir dilekçe veren Bulgarlar, kiliselerde Rumca olarak yapılan ayinlerden İstanbul'da yaşayan Bulgar vatandaşlarının hiçbir şey anlamadığını beyan ile bunun yerine Bulgarca ibadet edilebilecek bir Papaz evinin

---

91 Panoyati Nikusius Efendi hakkında daha fazla malumat için bk. Vladimir Mirmiroğlu; "Fenerliler", Resimli Tarih Mecmuası, VI, sayı: 72, Aralık 1955, s. 4214-4215. Ayrıca Fenerli beyler hakkında bk. Zeynep Sözen; Fenerli Beyler, Aybay yay., İstanbul 2000

92 Osmanlı devletinde gayrimüslimlerin mütercimliği meselesi hakkında bk. Cengiz Orhonlu; "Osmanlı Devletinde Tercümanlık", Atatürk Konferansları (1971-1972), Ankara 1975, s. 13-24.

93 Aurel Decel; "Fenerliler", MEB İslam Ansiklopedisi, IV, İstanbul 1977, s. 548-549; Sir C. Eliot; Avrupadaki Türkiye, II, s. 63.

94 B. Eryılmaz; "Osmanlılarda Millet Sistemi", Osmanlı Ansiklopedisi, VI, s. 249.

kurulmasını talep etmişlerdir.(95) Rusya'nın müdahalesinden çekinen Osmanlı devleti de gayet masum gibi görünen bu isteği kabul etmek zorunda kalmıştır. Bu olay 11 Mart 1870 yılında Bulgar kilisesinin bağımsızlığına giden yolda ilk adımı teşkil etmiştir.(96) Bulgarların bu teşebbüsünü daha sonra diğer Balkan milletleri de tatbik sahasına koyacaklardır.(97)

b) Rumların İkamet Ettikleri Yerler

Osmanlı ticarî hayatında büyük roller oynayan Rumların en yoğun olarak bulundukları bölge İstanbul ve çevresi idi. Bu hususta İstanbul'un Bizans imparatorluğunun elindeki son kale olmasının yanı sıra söz konusu şehrin ticarî açıdan elverişli olan konumu da etken olmuştur. Rumlar İstanbul'da daha çok Fener, Aya Kapı, Petro Kapısı, Kumkapı,(98) Cibali, Samatya ve Topkapı'da oturmakta idiler.(99) Asil Rum aileleri ise daha ziyade Pera semtinin üst kısımlarını (Bugünkü Beyoğlu) tercih etmişlerdir. 19. yüzyıldan itibaren ise İstanbul Adaları, Rumların gözde mekanı olmuştur. İstanbul'un fethinin ilk yıllarında Adalar daha çok İstanbul'daki sefirlerin dinlenme mekânı olarak sivrilmişti.(100) Bununla beraber Adalar'da zengin Rumların yanı sıra hayatlarını dilenerek kazanan Rumlar da otururlardı.(101) Bizans zamanında Cenevizlilerin elinde bulunan ve ağırlıklı olarak Latin unsurun ikamet ettiği Galata semti de Osmanlı İmparatorluğu zamanında Rum nüfusun hayli yo-

95 G. Bozkurt; Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu, s. 79.

96 İlber Ortaylı; "Osmanlı İmparatorluğunda Millet", Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, III, s. 997.

97 Sir C. Eliot; Avrupadaki Türkiye, II, s. 73-74; İ. Ortaylı; "Ortodoks Kilisesi", Osmanlı İmparatorluğunda İktisadi ve Sosyal Değişim, Makaleler, Ankara 2000, s. 277; B. Eryılmaz; Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi, s. 60.

98 Sultan İbrahim zamanında 1645 yılında Bayezid hamamı civarında çıkan yangın kısa sürede çevreye yayılmış ve bu yangın sonundan Kumkapı'da pek çok Rum evi yanmıştır. Yine bu yangında pek çok Ermeni evi de zarar görmüştür. Bk. N. Sakaoğlu; Bu Mülkün Sultanları, s. 289.

99 Yücel Özkaya; XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Toplum Yaşantısı, Kültür Bak. Yay., Ankara 1985, s. 156.

100 F. Dirimtekin; Ecnebî Seyyahlara Nazaran....., s. 37 ve 40.

101 Balıkhane Nazırı Ali Rıza Bey; Bir Zamanlar İstanbul, Tercüman 1001 Temel Eser yay. , s. 89.

ğun olarak meskûn olduğu yerlerden biri haline gelmiştir. Öyle ki XV. Yüzyıl Galatasında 535 Müslüman hanesi ve 332 Frenk hanesine karşılık 592 Rum hanesi mevcuttu.[102] Bu sayı XVII. Yüzyıla gelindiğinde Rum nüfusun lehine daha büyük bir gelişme göstermiştir. Bu dönem müelliflerinden Evliya Çelebi, Galata'da 17 Müslüman, 3 Frenk, 1 Yahudi ve 2 Ermeni mahallesine karşılık 70 Rum mahallesinin varlığından bahseder.[103]

Rum nüfus Anadolu'nun Türkler tarafından fethedilmesi ile beraber devamlı surette batıya doğru göç etmiş ve bunun sonucunda da Anadolu'daki Rum nüfus büyük bir azalma gösterirken bu azınlık grubu daha ziyade Balkanlar ile İstanbul'da yoğunlaşmışlardır. Anadolu'da Kayseri, Trabzon, İzmir gibi önemli şehirlerin yanı sıra Balkanlarda da Mora yarımadası ve Ege adalarında hatırı sayılır bir oranda nüfus yoğunluğuna sahiptiler. Bir zamanlar Türk akınları nedeniyle ve Bizans İmparatorluğunun bir süre için siyasi varlığını İznik'te sürdürmesi nedeniyle bu havalide hayli yoğun olan Rum nüfus ise XVI. Yüzyıldan itibaren eskiye nazaran azalma göstermiştir. Bu dönemde Anadolu'ya gelen Hans Dernschwam, bu havalide terk edilen pek çok Rum köyünden ve kilisesinden bahsetmekte hatta bu ibadethanelerden kopyaladığı bazı kitabeleri de eserinde vermektedir.[104] Ankara ve Çorum[105] gibi iç Anadolu şehirlerinde ise ciddi bir Rum nüfus, Ermeni ve Yahudilerle birlikte yaşamaktadır. Özellikle Ankara Rumları diğer gayrimüslimlerle beraber sof (yün) ticareti ile uğraşmaktadırlar.[106] Yine Ankara Rumları bu şehirde doğu ve kuzeydeki bazı sayfiye yerlerini

---

102 R. Mantran; XVI.-XVII. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu, s. 71.

103 R. Mantran; XVI.-XVII. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu, s. 72.

104 Hans Dernschwam; İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü, (çev: Yaşar Önen), Kültür Bak Yay., Ankara 1992, s. 242. Ankara Rumlarının bu uğraşlarından 1861 yılında Fransız hükümetinin Anadolu'da arkeolojik kazılarda bulunması için gönderdiği Georges Perrot'ta anılarında bahseder. Bk. Ercüment Kuran; "XIX. Yüzyıl Anadolu Sosyal ve Ekonomik Tarihi Kaynağı Olarak Yabancı Seyahatnamelerden Georges Perrot'un 'Souvenirs D'un Voyage En Asie Mineure'u", İstanbul Ün. Edebiyat Fak. Tarih Araştırma Merk. Tarih Boyunca Türk Tarihinin Kaynakları Semineri, İstanbul 1997, s. 152.

105 H. Dernschwam; İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü, s. 268.

106 H. Dernschwam; İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü, s. 252.

yazlık olarak kullanmakta buna karşılık Rumlar ve Ermeniler Büyük Esat'ta yer alan ağaçlıklı vadileri yazlık alanı olarak tercih etmekte idiler.(107)

c) Ticari Hayatta Rumlar

Osmanlı İmparatorluğunda, Rumların ticari hayattaki etkinliklerinden çeşitli yollarla faydalanma yoluna gidilmiştir. Bu yolların başında da sürgün metodu gelir. Osmanlı ülkesinde iki tip sürgün mevcuttu. Bunlardan ilki ceza mahiyetinde olup uygulamada nadir bir durum arz eder. İkinci ve konumuzu asıl ilgilendiren sürgün tipi ise devletin çıkarlarına hizmet düşüncesi ile bir topluluğun bir yerden başka bir yer gönderilmesi hadisesidir. Bundan o beldenin şenlendirilmesi ve ticarî hayatın canlandırılması amaçlanmıştır.(108) Fethi takip eden yıllarda Osmanlı egemenliğine giren Mora ve Amasra gibi önemli merkezlerdeki pek çok ticaret ve sanat erbabı Rum da İstanbul'un çeşitli semtlerine iskan edilmişlerdir.(109) Bizanslı tarihçi Kritovulos'taki bir kayda göre büyük ölçüde Rumlarla meskûn olan Midilli adası fethedildiğinde ahalisi üçe ayrılmış, bir kısmı topraklarında bırakılırken, bir kısmı esir olarak askerlere dağıtılmış ve sanat ehli olan son kısım da İstanbul'a sevk edilmiştir.(110) Yine Konya, Larende, Karaman, Aksaray ve Kefe'den de önemli sayıda Rum hanesi İstanbul'a sevk edilmiştir.(111) İstanbul'daki pek çok semt de adını bu sürgünlerden almıştır. Şöyle ki; Yenişehirliler Yenimahalle'ye, Aksaraylı'lar Aksaray'a, Manisalılar Macuncu Mahallesine, Karamanlılar Şehzade Camii ile Fatih arasındaki Büyük Karaman'a, Konya'dan gelenler Fatih'in kuzeyindeki Küçük Karaman'a yerleştirilmişlerdir.(112)

Bunların dışında şu yerlerin fethinden sonra da İstanbul'un şenlenmesi için şehre büyük ölçüde Rum nüfus sürgün edilmiştir;

---

107 E. Kuran; "XIX. Yüzyıl Anadolu Sosyal ve Ekonomik Tarihi Kaynağı Olarak.....", s. 152.

108 B. Lewis; İslam Dünyasında Yahudiler, s. 141.

109 O. Ergin; "İstanbul'un Fethinden Sonra....." , s. 2357.

110 O. Ergin; "İstanbul'un Fethinden Sonra....." , s. 2361.

111 O. Ergin; "İstanbul'un Fethinden Sonra....." , s. 2358.

112 B. Eryılmaz; Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi, s. 39.

1460'da fethedilen Eski ve Yeni Foça'dan, 1463'de ele geçirilen Argos'tan, 1459'da düşen Amasra'dan, 1460'da İmparatorluk topraklarına katılan Trabzon'dan, 1473'de ele geçirilen Eğriboz'dan.(113) Şehirdeki Rum nüfusun arttırılması için de yerleşimcilere bedava evler verileceği, vergiden geçici olarak muaf tutulacakları ve iş için gerekli araçları sağlanacağı garantisi verilmiştir.(114) Osman Ergin, tüm bu düzenlemelerden sonra İstanbul'daki Rum nüfusunun Topkapı Sarayı Arşivinde bulunan ve fetihten 25 yıl sonra gerçekleştirilen bir sayımda yaklaşık 19.000'e ulaştığını ifade eder.(115)

Osmanlı ülkesinde uluslar arası ticarette en etkin olan azınlık grubu Rumlardı. Esasen mevcut töreler Müslüman Türklerin yabancı ülkelere yerleşmesini hoş karşılamadığı için uluslar arası ticaret daha çok Rum ve Ermeni azınlıklar tarafından organize edilir olmuştu. Osmanlı devletinin vatandaşı konumundaki Rum tacirler Venedik, Petersburg ve Amsterdam gibi Avrupa'nın önemli merkezlerine yerleşerek Osmanlı ülkesine önemli miktarda ticarî emtianın giriş çıkışını kontrol altında tutmuşlardır.(116)

Yine 17. ve 18 . yüzyıla gelindiğinde Rumların liman koruma, gözetleme, balık avlama, gemi onarma gibi ticari ilişkilere zemin hazırlayıcı işlerde çalıştıklarını da görmekteyiz. Tüm bu faaliyetler sonucunda İngiltere ve Hollanda gibi Avrupa'nın önde gelen ülkeleri Yunanistan ve Ege adalarında bazı ticarî konsolosluklar tesis etme ihtiyacı duymuşlardır. Sakız, Girit, Rodos ve Selanik bu önemli merkezlerden sadece bazılarıdır. Nitekim bu faaliyetler ilerleyen yıllarda Yunan milliyetçiliğinin uyanmasında da etkili olacaktır.(117)

---

113 Halil İnalcık; "Fatih Sultan Mehmet Tarafından İstanbul'un Yeniden İnşaası", (çev: Fahri Unan), Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Der., sayı: 3, Aralık 1988, s. 217-218.

114 R. Mantran; XVI. XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu, s. 70.

115 O. Ergin; "İstanbul'un Fethinden Sonra....." , s. 2362-2363. Bununla beraber Halil İnalcık aynı belgeden hareketle şehir nüfusunu 14.903 olarak belirler. Bk. H. İnalcık; "Fatih Sultan Mehmet Tarafından İstanbul'un Yeniden İnşaası", s. 223.

116 D'ohsson; XVIII. Yüzyıl Türkiyesinde Örf ve Adetler, Tercüman 1001 Temel Eser, s. 135-136.

117 M. Şakiroğlu; "Yunanistan", MEB Türk Ansiklopedisi, XXXIII, Ankara 1984, s. 464.

d) Rumlarda Milliyetçilik Fikrinin Uyanışı

Rönesans'tan beri Rumların aydın grupları arasında ulusalcı bir kıpırdanma olmakla beraber, 18. yüzyıldan itibaren Rumlar, zenginleşen tüccarlarının, kiliselerinin faaliyeti ve Avrupa devletlerinin etkisiyle örgütlenmeye başladılar. Bu örgütlenme ortamında Osmanlı devletinin zaafının da rol oynadığı rahatlıkla söylenebilir. Sözgelimi İstanbul'da bulunan Fener Patrikhanesi eski Bizans ananelerini özenle yaşatmaktaydı. Bu meyanda Patrikhanenin kapısının önünde yer alan Bizans kartalı her sene yaldızlanıyor, patrikler Bizans imparatorlarının erguvan rengi harmanisini giyip yine bu imparatorların tacını takıyorlardı. Yine Patrikhane her fırsatta Bizans'ın anısını tazim ediyordu.(118)

Rumların bağımsızlık hareketi esasen II. Mahmut zamanında fiiliyata dökülmüşse de bu hareketin kökenlerini I. Abdülhamid zamanında imzalanan 1774 tarihli Küçük Kaynarca Anlaşmasına kadar çıkarmak mümkündür. Bu anlaşma ile Rusya, Osmanlı devleti bünyesinde yaşayan Ortodoksların hamiliğini üsleniyordu ki bu madde Rus propagandacılarına zemin hazırlamıştır.(119)

Diğer yandan Osmanlı tabîyetinde yaşayan bir çok Rum da Avrupa Devletlerinin himayesi altına girme ve bu suretle bir çeşit dokunulmazlık kazanma yoluna gitmişlerdir. Bu sistem Osmanlı Devletinin himaye altına giren kişiye istediği müeyyideyi uygulamasını engelleyici bir durum arz ediyordu. Rumları himaye sistemini benimsemelerinin başlıca sebepleri şunlardı; Himayesi altına girilen devletin kapitülasyonlar yoluyla oluşan ticarî, hukukî ve diğer haklarından yararlanmak, vergi vermemek, doğrudan bir denetim altına girmemek, yabancı devletlerden maddî manevî destek sağlamak.(120) Her ne kadar söz konusu durumların hepsi Osmanlı İmparatorluğu için önemli bir tehlike arz ediyorsa da özellikle yabancı devletlerin kendi himayeleri altına giren Rumlara destek

118 Yusuf Akçura; Osmanlı Devletinin Dağılma Devri (XVIII. Ve XIX. Asırlarda), TTK yay., İstanbul 1940, s. 18.

119 Y. Akçura; Osmanlı Devletinin Dağılma Devri, s. 17.

120 İlknur Polat; "Türk-Yunan İlişkileri Çerçevesinde Rum Eğitim-Öğretim Kurumlarının Yeri ve Önemi", Üçüncü Askeri Tarih Semineri Bildirileri (Türk-Yunan İlişkileri), ATASE yay., Ankara 1986, s. 443.

olmak ve haklarını savunmak bahanesi adı altında Osmanlı Devletinin can alıcı noktalarına sızması büyük bir tehlikeyi de beraberinde getiriyordu. Batılı devletlerin sızdığı en can alıcı nokta ise yeni bir neslin yetişmesindeki en önemli mekan konumunda bulunan azınlık okullarıydı.

Bu noktada azınlıklara ait cemaat okulları Osmanlı Devletinin zayıflaması ve bunun akabinde gelişen milliyetçilik akımının etkisiyle yabancı devletlerin himayesi altına girmeye başladılar. Zira gerek azınlık cemaatlerin milliyetçilik akımının bu cemaatlere sızmasında ve gerekse batılı devletlerin Osmanlı içi işlerine karışmasını kolaylaştırıcı en önemli ve etkin yol bu okullardı. Osmanlı hükümeti, kiliselerde papazların vaaz ve nasihatlerini millet sistemi uygulamasına uymadığı düşüncesiyle denetlemediği gibi, azınlık mekteplerinin ders programlarını ve idaresini de kontrol etmemiştir. Zaten Osmanlı devleti denetim işini üslenebilecek yabancı dil bilen Müslüman elemandan da yoksundur. Özellikle Rumlar, Osmanlı ülkesinde açtıkları çeşitli mekteplerin yanında ayrıca çok sayıda Rum gencini Avrupa'ya gönderdiler. Hatta bunlardan bazıları Avrupa devletlerinin kara ve deniz savaşlarında bizzat bulunarak çeşitli savaş tekniklerini öğrendikten sonra memleketlerine dönerler ve gerektiği an kullanılmak üzere hazır tutulurlardı. Bundan dolayı Rum mekteplerinin milliyetçilik akımının söz konusu cemaat üzerinde etkili olmasında ziyadesiyle büyük bir önemi vardır.(121)

Rum okullarının en önemlisi Fener Rum mektebidir. Aynı zamanda Osmanlı İmparatorluğunda ilk kurulan yabancı okul olma özelliğine de sahip olan bu okul, İstanbul'un fethinden kısa bir süre sonra Patrik Gennadios Scholarios tarafından kurulmuş ve zamanla batılı devletlerin korumacı politikalarının da etkisiyle Yunan milliyetçiliğinin etkin olarak işlendiği bir kurum olmuştur ki Yunan milliyetçilik hareketinin en ateşli simaları bu okuldan mezun olmuşlardır.(122) Bir diğer önemli rol oynayan Rum azınlık okulu ise Heybeli Ada Ruhban okulu olmuştur. Bu okullar büyük ölçüde

121 B. Eryılmaz; Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi, s. 47.

122 İlknur Polat Haydaroğlu; Osmanlı İmparatorluğunda Yabancı Okullar, Kültür Bak. Yay., Ankara 1990, s. 95.

19. Yüzyılın sonlarından itibaren Etnik-i Eterya Cemiyeti etkinliğini arttırmıştır.(123)

Diğer yandan Rum milliyetçiliğinin Anadolu'daki gelişim seyrini sıradan bir Anadolu şehri olan Yozgat'tan da izlemek mümkündür. 1861 yılında Türkiye'ye Fransız hükümeti tarafından arkeolojik kazılar yapması için gönderilen Georges Perrot, Yozgat şehrinde Rum cemaatinin bir hastanesinin olduğunu ve bu hastanede Atina Tıp Fakültesinden mezun genç bir tabibin sağlık hizmeti verdiğini, bu vesileyle de Anadolu'daki Rumların büyük bir uyanış içinde olduklarını Yunan harfleri ile Türkçe yazarak Hellenlik şuurunu diri tuttuklarını, Anadolu'nun çeşitli yerlerinde açılan Rum okullarında Yunanistan'da eğitimini tamamlayan genç Rum hocaların ders verdiğini ve bu öğretmenlerin okullarda Yunan kültür ve dili öğrettiklerini ifade eder.(124)

B) ERMENİLER

a. Ermeni Millet Sisteminin Kuruluşu

Ermenilerin en eski ruhani merkezleri Erivan yakınlarındaki Eçmiyazin Kilisesidir. Ermeni ruhani reisi olan "Katogikoslar"(125) burada oturmakta idiler. Moğol istilası esnasında bu merkez terkedilmiş ve Ermeni ruhanî merkezi Sis (Bugünkü Kozan) havalisine taşınmıştır. Bununla beraber son Eçmiyazin Katogikosunun bir akrabası Van gölü üzerinde bulunan Ahtamar adasına sığınmış ve burada da zamanla bir Ermeni ruhani merkezi oluşmuştur. Tatarların Eçmiyazin üzerindeki egemenlikleri sona erince bazı Ermeniler yeniden bu havaliye gelerek yöreyi şenlendirmiş ve bölge yeniden en önemli Ermeni ruhanî merkezi olmuştur. Böylece Rusya'daki Ermeniler Eçmiyazin'i, Van bölgesi Ermenileri Ahtamar'ı ve Kozan, Maraş, Halep Ermenileri'de Sis'i ruhanî merkezleri olarak kabul etmişlerdir. Bununla beraber aşağıdaki satırlarda da görüleceği

---

123 İ. Polat; "Türk-Yunan İlişkileri Çerçevesinde.....", s. 444-445.

124 Ercüment Kuran; "XIX. Yüzyıl Anadolu Sosyal ve Ekonomik Tarihi Kaynağı Olarak.....", s. 153.

125 Katogikosluk makamı hakkında daha fazla bilgi için bk. Sadi Koçaş; Tarih Boyunca Ermeniler ve Türk-Ermeni İlişkileri, Altınok Matbaası, Ankara 1967, s. 50.

gibi Osmanlı Devleti bu milletle ilgili her türlü konuda İstanbul'daki Ermeni Patrikhanesini muhatap almış, fakat uygulamada da olsa Eçmiyazin Kilisesinin bu millet tarafından en önemli ruhani merkez olarak kabulüne de 1828 yılına kadar ses çıkarmamıştır. Zira bu tarihte Rusya ile İran arasında Türkmençayı Anlaşması gerçekleşmiş ve bu tarihten sonra da Eçmiyazin Kilisesi Rus topraklarından kalmıştır. Ruslar bu kiliseyi siyasi emellerine alet ettikleri için Osmanlı Devleti de açıkça Eçmiyazin Kilisesine(126) tavır almıştır.

Ermenilerin Anadolu'daki ilk ruhani merkezi ise Bursa şehri olmuştur. Orhan Gazi Bursa'yı 1326 yılında ele geçirince pek çok Ermeni'yi de beraberinde getirterek Bursa'ya yerleştirdi.(127) Bursa konumunun müsait oluşu nedeniyle bu tarihten sonra da Anadolu'nun iç kesimlerinden pek çok Ermeni sanatkarı cezbetmiş ve bunun sonucunda söz konusu şehir Anadolu'daki Ermeni cemaatinin en önemli merkezlerinden biri olmuştur. Nitekim Fatih İstanbul'u fethedince Bursa'da bulunan Ermeni ruhanilerinden Ovakim'i İstanbul'a getirecek ve onu Ermeni cemaatinin patriği tanıyacaktır.(128) Samatya'da bulunan Sulu Manastır da Ermeni Patrikhanesinin merkezi olacaktır.(129)

---

126 B. Eryılmaz; Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi, s. 63-64.

127 Yanacunt Gemidas Çark; Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler (1453-1953), İstanbul 1953, s. 7; Sadi Koçaş; Tarih Boyunca Ermeniler ve Türk-Ermeni İlişkileri, s. 57; Erdal İlter; Ermeni Kilisesi ve Terör, KÖK Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Serisi: 11, Ankara 1999, s. 21; Mustafa Gül; "Ermeni Meselesine Genel Bir Bakış", Yakın Tarihimizde Kars ve Doğu Anadolu Sempozyumu, Ankara 1992, s. 231.

128 Y. G. Çark; Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler, s. 4. Ayrıca Bursalı Ermeni cemaat arasında fetih öncesi Ovakim ile Fatih arasında geçtiğine inanılan ve Fatih'in Ermeni cemaatini İstanbul'a yerleştirmeyi daha fetih öncesinde düşündüğünü gösteren efsanevi bir mülakatın metni için bk. ae., s. 3 ; S. Koçaş; Tarih Boyunca Ermeniler ve Türk-Ermeni İlişkileri, s. 59; Erdal İlter; Ermeni Meselesinin Perspektifi ve Zeytûn İsyanları, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., Ankara 1988, s. 29; İlber Ortaylı; "Osmanlı İmparatorluğunda Millet", Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, III, s. 1000; Mim Kemal Öke; Ermeni Sorunu (1914-1923), Ankara 1991, s. 68; İbrahim Yılmazçelik; "XIX. Yüzyılda Anadolu'da Ermenilerin Sosyal ve İktisadi Durumları Hakkında Bazı Belgeler", Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Der., I, sayı: 1, Elazığ 1987, s. 247.

129 E. İlter; Ermeni Kilisesi ve Terör, s. 22.

Osmanlı Ermenileri daha ilk günlerden itibaren Osmanlı İmparatorluğunun kurucusu olan Türklerle özdeşleşme içine girmişler ve bu durumu İmparatorluğun yıkımına zemin hazırlayan 19. yüzyıldaki milliyetçilik fikrinin Ermeni toplumu arasında yayılmasına kadar da devam ettirmişlerdir. Hatta 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunu gezen Edmondo de Amicis dahi bu durumu şu cümlelerle ifade etmekten kendini alamamıştır; "Bilhassa ruh ve iman bakımından Hıristiyan, doğuş ve cismaniyet bakımından Asya Müslümanı olan Ermeniler sadece hususi bir inceleme açısından güç değil, aynı zamanda ilk bakışta Türklerden ayırmada da güçlük arzederler, çünkü Avrupa kıyafetini henüz benimsememiş olanları, pek küçük farklarla, Türk gibi giyinirler ve bazı hususi renklerle bu milletin ayırıcı işareti olan eski büyük çuha başlığı da neredeyse hiç giymezler; görünüş itibarıyla da Türklerden pek farklı değildirler. (.....) yabancı erkeğe karşı, Müslüman kadınları kadar sıkı sıkıya kapanan Ermeni kadınları Türk kadınları gibi giyinirler".(130)

Osmanlı devletinin büyümesi sonucu önemli Osmanlı merkezlerinde Ermeni nüfusunun artması esasen yeni teşekkül aşamasındaki bu devlet için olumlu bir gelişmeydi. Zira bu sayede Osmanlı devleti yetişmiş kalifiye eleman ihtiyacının önemli bir kısmını bu şekilde tedarik etmiştir. Özellikle mimar,(131) sanatkar ve ticaret erbabı konusunda bu durum kendini hissettirir. İstanbul'un fethi öncesinde Fatih Sultan Mehmet, Bursa'da ikamet etmekte olan önemli sayıdaki Ermeni asıllı inşaat ustasını Rumeli Hisarı inşaatında çalıştırmak için İstanbul'a getirtmiştir.(132) Fethi takip eden yıllarda

130 E. De Amicis, İstanbul, s. 162-163

131 Ermeniler, mimari sahasında adeta bir ekol olan Balyan ailesini Osmanlı mimarisine hediye etmişlerdir. Karamanlı Balyan ailesi mensupları iki yüz sene boyunca saray mimarı olarak hizmet etmişlerdir. En meşhurları Bali Kalfa (Balyan), Magar Balyan, Krikor Balyan, Karabet Balyan (Hacı Kalfa), Serkis Balyan, Agop Balyan, Nigogos Balyan, Levon Balyan, Senekerim Balyan, Ohannes Serveryan Kalfa, Dikran Kalfa. Ermeni mimar ve kalfaların yaptıkları en belli başlı eserler arasında şunlar zikredilebilir; Bayezid Kulesi, Selimiye Kışlası, Davut Paşa Kışlası, Nusretiye Camii, Dolmabahçe Sarayı, İstanbul Harbiye Mektebi'dir. S. Koçaş; Tarih Boyunca Ermeniler ve Türk – Ermeni İlişkileri, s. 113.

132 Y. G. Çark; Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler, s. 4.

da Kayseri, Diyarbekir, Sivas, Erzurum, Erzincan, Bayburt ve Divriği'nin yanı sıra Karamanoğulları Beyliğinin ortadan kaldırılmasından sonra da Karaman ve Çukurova'dan pek çok sanat erbabı Ermeni, İstanbul'a getirilerek çeşitli semtlere yerleştirilmiştir.(133)

b) Ermenilerin İkamet Ettikleri Yerler ve Uğraştıkları Meslekler

17. yüzyıl başlarında İstanbul'da pek çok Ermeni yaşamaktaydı. Ermeniler İstanbul'da daha çok Kumkapı, Samatya, Yenikapı, Edirnekapı, Balat ve Tophane'de oturuyorlardı. Zengin Ermeniler ise daha çok Boğaz kıyısında yer alan Yeniköy, Tarabya ve Kuruçeşme'yi tercih ediyorlardı.(134) Yukarıda belirttiğimiz gibi ticari ve sosyal hayatı geliştirmek için Rum azınlığa uygulanan sürgün politikası Ermeniler için de uygulanmıştır. Nitekim 1475 yılında Gedik Ahmet Paşa Kırım'ı Osmanlı ülkesine kattığı zaman Kırım ve Kefe'den yaklaşık 40.000 Ermeniyi beraberinde getirerek bir kısmını Anadolu'nun muhtelif yerlerine, diğer kısmını da İstanbul'da Edirnekapı ve Balat arasındaki bölgeye , son bir bölümünü de kendi adını taşıyan Gedikpaşa semtine yerleştirmiştir. Yavuz Sultan Selim de Çaldıran seferinden dönerken Doğu vilayetlerinden 40.000 kadar Ermeniyi getirip Samatya taraflarında iskan etmiştir.(135)

Anadolu'da ise Sivas, Kayseri, Amasya, Erzurum, Trabzon, Van, Muş, Sis (Kozan) Ermeni unsurun yaşadığı belli başlı şehirleri oluştururlar.(136)

İstanbul Ermenileri sarraflık ve bankerliğin yanı sıra ticaretle ağırlıklı olarak uğraşıyorlar, Anadolu'da yaşayan Ermeniler ise daha çeşitli mesleklerle iştigal ediyorlardı. Sözgelimi Sivas ve Tokat'ta tarımla, Ankara'da sof ve yün ticareti ile, Kayseri'de ise pas-

133 M. Gül; "Ermeni Meselesine Genel Bir Bakış", s. 232.

134 Y. G. Çark; Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler, s. 52.

135 Nejat Göyünç; Osmanlı İdaresinde Ermeniler, Gültepe yay., Ankara 1983, s. 25; B. Eryılmaz; Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi, s. 38-39.

136 N. Göyünç; Osmanlı İdaresinde Ermeniler, s. 36-37.

tırma ve tütün ticareti ile geçiniyorlardı.[137] İstanbul'un yanı sıra Van ve Muş'ta ise matbaacılık sektörü Ermeni cemaati arasında pek yaygındı. Zira her üç merkez de Ermenilerin yoğun olarak bulunduğu bölgelerdi.[138] Bursa'da da dokuma sektörüne hakim olan en büyük azınlık yine Ermeni cemaatiydi.[139] Bunların yanında kuyumculuk,[140] hekimlik,[141] hariciye[142] gibi alanlarda da

---

137 Yücel Özkaya; XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Toplum Yaşantısı, Kültür Bak. Yay., Ankara 1985, s. 156. Ayrıca Kayseri'de sarraflık yaparak zenginleşen ve devrin padişahı II. Abdülhamid'in de iltifatlarına nail olan Hacı Mardiros Efendi'nin biyografisi için bk. Kevork Pamukciyan; "Rahmetli Dedem Rif'atlû Hacı Mardiros Efendi Lusaryan" Tarih ve Toplum, XV, sayı: 85, Ocak 1991, s. 52-56. Müellif, bu çalışmasında Kayseri'nin belli başlı Ermeni aileleri olan Zartaryanlar, Frenkyanlar, Ohanyanlar, Arzuyanlar ve Manukyanlar hakkında da bilgi verir.

138 Ermeni cemaati, daha 1567 yılında Tokatlı Apkar Tıbir tarafından İstanbul Topkapı'da açılan matbaa ile bu sektörün kapısını aralamışlardır. İlerleyen yıllarda, Osmanlı İmparatorluğunda ilk matbaayı açan Yahudilerden daha etkin bir rol üsleneceklerdir. Bu şehirlerin yanı sıra İzmir, Adana ve Sivas'ta Ermenilerin matbaacılık alanında etkin olduğu şehirlerdendi. Bir ara İstanbul'daki Ermeni matbaalarının sayısı 397'yi bulmuştu. Bu konuda daha fazla bilgi için bk. Pars Tuğlacı; "Ermenilerin Türk Matbaacılığına Katkısı", Tarih ve Toplum, XV, sayı:86, Şubat 1991, s. 48-56.

139 Ali İhsan Bağış; Osmanlı Ticaretinde Gayr-i Müslimler (1750-1739) , Ankara 1983, s. 28.

140 Sarraflık ve kuyumculuk alanlarında özellikle birkaç Ermeni ailesi çok meşhur olmuştu. Düzyan, Tınğıryan ve Kuyumcuyan aileleri bu alanlarda en meşhur olan Ermeni aileleri idi. Bilhassa Düzyan ailesi çok uzun yıllar Darphane Amirliği görevini kendi uhdelerinde bulundurdular. Daha fazla bilgi için bk. Y. G. Çark; Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler, s. 51-69.

141 Osmanlı devletinde özellikle II. Mahmut döneminden itibaren saray hekimleri önemli ölçüde İtalya'daki en önemli tıp okulu olan Padova Tıp Fakültesi mezunu Ermeni tabipleri arasından seçilmekteydi. Bu hekimler hakkında daha fazla bilgi için bk. Y. G. Çark; Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler, s. 88-106. Sarayda ve orduda hekimlik yapan belli başlı Ermeni tabipler ise şunlardı; Gabriel Sevyan Paşa, İstepan Aslanyan Paşa, Dikran Peştemalcıyan Paşa, Antranik Gırcıkyan Paşa, Andon Nafilyan Paşa, Dikran Babakyan Paşa, Vahan Manuelyan Paşa, Dikran Papazyan Paşa, Albay Gomidas Minasyan, Albay Gabriel Taşçıyan, Albay Aleksander Arabyan, Yarbay Bağdasor Papazyan, Yarbay Yenok Papazyan, Amir Devlat, Bagos Şaşyan, Manuel Şaşyan, Pavlaki Şaşyan, Serope Viçenyan, Mıgırdıç Parladi, Agop Ohannesyan, Hovsep Torkomyan, Agop Dadur, Samuel Han, Mikael Horasancızade, Bedros Sezai, Haçik Piosyan, Civan Anan-

hep Ermeni cemaati söz sahibiydi. Ayrıca bilindiği gibi İslam'ın ilk yıllarında gayrimüslim tebaaya stratejik alanlarda görevler verilmezken 18. yüzyıldan itibaren Ermeni cemaati mensupları arasından bakanların yanı sıra Baruthane amirliği gibi çok önemli mevkilere yükselenler de olmuştur.(143)

Diğer yandan Ermeniler, tıpkı Yahudiler gibi Kahire, İskenderiye, Halep, Trablusşam ve Selanik'te önemli ticari merkezler kurarak örgütlenmişler ve uluslar arası ticarette de söz sahibi olmayı bilmişlerdir. Özellikle 17. yüzyılda İran'ın Osmanlı ülkesinden geçerek Avrupa'ya ihraç ettiği malların taşıma tekelini elde ettikten sonra pek çok Ermeni büyük bir servet sahibi olmuştur. Nitekim Avrupalı tacirler Ukrayna buğdayı, Anadolu kerestesi, Doğu Anadolu ve İran ürünlerine ulaşabilmek için Karadeniz'e çıkış hakkı için uğraşmışlar, fakat bu konuda hem Osmanlı hükümetinden red cevabı almışlar, hem de mükemmel bir şekilde örgütlenmiş olan ve kervanlarla Osmanlı başkentine İran ipeği, Hint kumaşlarının yanı sıra 2000 deveden oluşan muazzam kervanlarla diğer malları getiren Ermeni tekeline çarpmışlardı.(144) Bu yüzyılda Yahudi cemaati malî alanda uzmanlaşırken, Ermeni cemaati de ticarî alanda önemli mesafeler kaydetmiştir.(145)

---

yan, Haçadur Dernersesyan, Serkis Garabedyan, Vahan Gazaryan. Bk S. Koçaş; Tarih Boyunca Ermeniler ve Türk – Ermeni İlişkileri, s. 112.

142 Hariciye alanında görevli Ermeniler hakkında daha detaylı bilgi için bk. Y. G. Çark; Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler, s. 130-134 ve 166-168.

143 Osmanlı devleti açısından gayet büyük bir öneme sahip olan Baruthane amirliği görevini III. Selim'den Sultan Abdülaziz devrine kadar Ermeni asıllı Dadyan ailesi yönetmiştir. Bk. Y. G. Çark; Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler, s. 75-79. Bunların en meşhurları; Simon Dadyan, Ohannes Dadyan, Bogos Dadyan'dır. Dadyanların dışında bu göreve Dad Arakel ve Amira gibi bazı Ermeniler de getirilmiştir ki bu görev padişah tarafından yüksek derecede itimada şayân kişilere tevcih edilmekte idi. Bk. S. Koçaş; Tarih Boyunca Ermeniler ve Türk – Ermeni İlişkileri, s. 113. bu konu hakkında ayrıca şu çalışmaya da bakılabilir: Zafer Gölen; Osmanlı Devleti'nde Barıthane-i Amire, Isparta Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Basılmamış Doktora Tezi, Isparta 2001

144 R. Mantran; XVI. XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu, s. 80.

145 Stefanos Yérasimos, Az Gelişmişlik Sürecinde Türkiye (Çev: Babür Kuzucuoğlu), I, İstanbul 1974, s. 376.

Bununla beraber elde ettikleri bu zenginlik zaman zaman Ermeni cemaatin başına işlerde açmış, bu tacirler yerel yöneticilerin ekonomik baskılarına maruz kalmışlardır. Bu nedenle Padişahlar tarafından kaleme alınan ve Şam, Amid, Halep, Tarsus, Karahisar-ı Sahip, İnegöl, Adana, Kayseri gibi beldelerin yöneticilerine gönderilen fermanlarla bu yöneticilerin idareleri altında bulundurdukları Ermeniler'e karşı malî baskı yapmamaları kesin bir dille ifade edilmiştir.(146)

Ermenilerin hamallık mesleği ile de uğraştıklarını de Amicis'in seyahatnamesinden öğrenmekteyiz.(147) Yine bu eserdeki bir kayda göre Türklerin yanı sıra Rum ve Ermeniler de kahvehane işletmekte idiler.(148) Yine Rum ve Ermenilerin oldukça başarılı oldukları bir başka meslek alanı ise Meyhanecilik olup bunlar daha ziyade İstanbul'da Tatavla (Kurtuluş) semtinde bulunmakta idiler.(149) Bu mesleğin daha Kanuni Sultan Süleyman döneminden beri icra edildiğini ve şiddetli bir biçimde yasaklanmış olmasına rağmen gayrimüslimlerin işlettiği bu meyhanelere zaman zaman Müslümanlarında içmeye geldiğini bir seyahatnameden öğrenmekteyiz.(150) Yi-

146 Y. Özkaya; XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları....., s. 132.

147 E. De Amicis, İstanbul, s. 19.

148 E. De Amicis, İstanbul, s. 58.

149 E. De Amicis, İstanbul, s. 71.

150 Hans Dernschwam; İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü, (çev: Yaşar Önen), Kültür Bak Yay., Ankara 1992, s. 58. Esasen içki ticareti zaman zaman gayrimüslimlere serbest bırakılırken bazen de tüm İmparatorluk genelinde yasaklanmıştır. 1572 yılında II. Selim, Nakibü'l Eşraf olan Seyyid Muhterem Efendi ile yaptığı bir görüşmenin akabinde içkiyi tüm imparatorlukta yasaklamış fakat "hamr rüsumu" adı altında içki ticaretinden elde edilen gelirden mahrum kalındığı için sonradan bu yasak kısmî olarak kaldırılarak ruhsat alan kişilerin sadece gayrimüslimlere satmak şartıyla içki ticareti yapmalarına izin verilmiştir. Bk. N. Sakaoğlu; Bu Mülkün Sultanları, s. 174. IV. Mehmet, 1670 yılında Hamr Emanetini kaldırarak içkiyi yeniden yasaklama yoluna gitmiş ve meyhaneleri yıktırmıştır. Bk . N. Sakaoğlu; Bu Mülkün Sultanları, s. 314. bununla beraber IV. Mehmet'ten sonra tahta çıkan II. Süleyman, Hazinenin önemli bir gelir kaynağından yoksun kalması ve içki ticaretinin el altından da olsa önlenememesi nedeniyle gayrimüslimlere içki ticaretini yeniden serbest bıraktı. Bununla beraber bu padişahın döneminde meydana gelen bazı başarısızlıklar içkinin serbest bırakılmasına yorulduğu için iki yıl önce serbest bırakılan içki ticareti 1690'da yeniden yasaklandı. Bk. N. Sakaoğlu; Bu Mülkün Sultanları, s. 327-328.

ne aynı seyahatnamede her ne kadar meyhanecilik mesleğinde Rumlar ön planda gelmekte iseler de Yahudilerin ürettiği şarabın diğer şaraplardan daha üstün nitelikte olduğunu seyyahımız sözlerine eklemektedir.(151) Rumların ise daha ziyade Ege adalarında ürettiği şaraplar (özellikle Midilli şarabı) üzümlerin üstün niteliğinden dolayı epey rağbet bulmaktadır. İstanbul'un meyhane semti Galata'da ise Rum ve Yahudilerin ürettiği misket şarabı nam salmıştır.(152) Diğer yandan Anadolu'da şarap bulmak İstanbul'a nazaran çok daha zordu. Özellikle elçilik görevi veya ticaret amacı ile gelen Hıristiyanlar, konakladıkları merkezlerde şarap bulmakta zorlandıkları için çevre köylerden şarap temini yoluna gitmekte idiler. Her ne kadar gayrimüslimlerin kendileri için şarap üretmelerine izin veriliyorsa da bunun velev ki yabancı gayrimüslimlere de olsa satışına hoş bir nazarla bakılmıyordu. Şarabın Müslümanlara satılması ise çok daha ağır muameleleri beraberinde getiriyordu.(153)

Diğer yandan de Amicis, bugünkü Taksim yakınlarında bulunan Büyük Mezarlık içinde yer alan Ermeni mezarlığını anlatırken bu millete mensup insanların uğraştıkları meslekler hakkında da değerli bilgiler verir. Zira Ermeniler, ölen kişinin sağlığında uğraştığı meslek dalının bir nişanesini mezar taşının üzerine kazımakta idiler. Bu meyanda sarraf terazi, papaz serpuş, berber leğen, cerrah neşter ile temsil olunmakta idi.(154)

C. YAHUDİLER

Ele alınması gereken bir başka diğer büyük azınlık grubunu ise Yahudiler teşkil etmektedirler. Hıristiyanlar ile aralarında Hz. İsa'nın çarmıha gerilmesi olayından bu yana büyük bir düşmanlık olan Yahudiler, tarih boyunca bu dinin mensupları tarafından fazlasıyla aşağılanmışlardır. Bizans'ın kurucusu olarak kabul edilen Büyük Constantinus Hıristiyanlığı devletinin resmî dini kabul et-

151 H. Dernschwam; İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü, s. 141.
152 H. Dernschwam; İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü, s. 142.
153 H. Dernschwam; İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü, s. 226.
154 E. De Amicis, İstanbul, s. 67-68.

tikten kısa bir süre sonra 18 Ekim 315 tarihinde çıkardığı bir yasa ile Hıristiyanlar arasından Yahudilik dinine geçenlerin idam ile cezalandırılacağını ilan etmiştir. Constantin'in oğlu Constantius da Yahudiler ile Hıristiyanlar arasında yapılacak evliliklerin ölüm ile cezalandırılacağını beyan etti. Bu koğuşturma ve hakaretler diğer Bizans imparatorları zamanın da devam etmiştir.(155)

Müslümanlar, Hıristiyanlığın aksine akide yönünden antisemitist değildiler. Bu nedenle en mutaassıp çevrelerde bile Yahudilerin Hıristiyanlara tercih edilmesi şaşılası bir hadise değildir. Yahudiler diğer azınlıklara göre yönetilmesi çok daha kolay bir gruptu. 17. yüzyılda ortaya çıkan mesihçi Sabatay Sevi olayı dışında bu cemaat Bab-ı Alî'nin başını neredeyse hiç ağrıtmamıştır.(156)

Osmanlı Devletinde Yahudilerle ilk temas Orhan Gazi zamanında yaşanmıştır. 1326 yılında Bursa'yı ele geçiren Orhan Gazi, burada bulunan Yahudi cemaatine dokunmamış ve hatta onlara bir havra inşaatı için izin bile vermiştir.(157)

Osmanlı Devletinde ilk Yahudi göçleri 1376 yılında Macaristan'dan, 1394'te de Fransa'dan kovulan Yahudiler vesilesiyle gerçekleşmiştir.(158)

Esas olarak Osmanlı ülkesindeki Yahudiler geldikleri yerlere nispeten dört ana gruba ayrılmaktaydılar. Osmanlıların egemenliği altına giren ilk büyük Yahudi grubu "Romaniotlar" olarak adlandırılmakta idiler. Bunlar Anadolu'nun batısı, İstanbul ve Balkan şehirlerinin bir bölümünde yaşamakta ve Yunan dilini konuşmakta idiler. İkinci grup ise köken olarak Almanya ve Fransa'dan gelen"Eşkenaziler"dir. Bu grup XV. yüzyıldan itibaren büyük oranda Osmanlı ülkesine göç etmeye başlamıştır. Fakat Eşkenaziler, 1492 yılında İspanya ve 1496'da Portekiz'den kovularak Osmanlı ülkesine sığınan "Sefarat" Yahudilerinin yanında küçük bir topluluk teşkil etmekteydiler. İstanbul, İzmir, Edirne, Selanik gibi büyük şehir-

155 Abdurrahman Küçük; "Türklerin Anadolu'da Azınlıklara Dini Hoşgörüsü (Ermeni ve Yahudi Örneği)", Erdem, VIII, sayı: 23, Ankara 1996, s. 575.

156 İ. Ortaylı; "Osmanlı İmparatorluğunda Millet", s. 1000.

157 İlknur Polat Haydaroğlu; Osmanlı İmparatorluğunda Yabancı Okullar, s. 8.

158 B. Eryılmaz; Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi, s. 73.

lerin yanı sıra Anadolu'daki diğer önemli ticaret merkezlerine de yerleştirilen bu grup, Anadolu'daki en kalabalık Yahudi cemaatini oluşturmakta ve İspanyolcanın bir versiyonu olan Ladino adındaki kendi yerel dillerini kullanmaktaydılar. Osmanlı ülkesinde yaşayan son büyük Yahudi cemaati ise Osmanlıların Mısır ve el-Cezire'yi ele geçirmeleri ile Osmanlı egemenliğine giren "Mustaribe"lerdir ki bu grup Arapça konuşmakta ve bu nedenle de Araplaşmış manasına gelen "Mustaribe" kelimesi ile anılmaktaydılar.(159)

a) Yahudi Millet Sisteminin Kurulması ve Yaşadıkları Yerler

Osmanlı Devletinin ilk yıllarından itibaren Yahudi toplumuyla ilişkilere rastlanmaktadır. Orhan Gazi, Bursa'yı ele geçirdiği zaman burada bir Yahudi cemaati ile karşılaşmış ve bu cemaatin ibadetine tahsis edilmek üzere bir mahalle ve sinagog inşasına izin vermiştir. I. Murat Edirne'yi ele geçirdiğinde Edirne hahambaşısını Rumeli'deki Museviler üzeride yetkili kılmıştır.(160) I. Murat bu hareketi ile ileride Osmanlı Devleti bünyesinde yer alacak olan Yahudi millet sisteminin de temellerini atmıştır.

İstanbul'un fethinden sonra kuşatma esnasında gösterdikleri tarafsızlıktan dolayı Musevi cemaatine havralarına sahip olma hakkı tanınmış, Haham Rabbi Moşe Kapsaliye de iltifatta bulunulmuştur.(161) Moşe Kapsali'yi Şeyhülislamla beraber biat merasimine davet eden Fatih, Yahudi cemaatinden alınacak vergileri de yine ona tevdî etmişti.(162)

Fatih'in, fetihten sonra Musevilere verdiği ferman daha sonraki yıllarda kaybolduğu için bu konuda çeşitli ihtilaflar meydana gelmiş ve bu konuda Musevilere tanınan emana aykırı bazı hareketler görülmüştür. Bunun üzerine 1538 yılında İstanbul'un fethi

159 B. Lewis; İslam Dünyasında Yahudiler, s. 140-141; İlber Ortaylı; "Osmanlı İmparatorluğunda Millet", Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, III, s. 1000.

160 B. Eryılmaz; Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi, s. 36.

161 Ş. Tekindağ; "Osmanlı İdaresinde Patrik ve Patrikhane (I)", s. 54.

162 İlknur Polat Haydaroğlu; Osmanlı İmparatorluğunda Yabancı Okullar, s. 9.

esnasında hayatta bulunan 115 ve 117 yaşlarında iki Müslüman neferin müfettişler huzurundaki şahadetleri ile Yahudi milleti hakkında eski fermanın maddeleri kapsamında yeni bir ferman hazırlanmıştır. Bu fermanda Yahudi milleti eğer mabetleri tamir gerektirecek bir hale gelirse buraları tamir edebilecekleri ve özgürce Tevrat okuyabilecekleri belirtilmiştir.(163)

Yahudi cemaati de tıpkı diğer azınlık cemaatler gibi İstanbul'da belli başlı semtler yerleştirilmişlerdir ki bu semtlerin en önemlileri Balat, Hasköy, Bahçekapı ve Kasımpaşa'dır. İstanbul'a ilk yerleştirilen toplu Yahudi grubu Bahçekapı semtindeki bugünkü Yenicamiinin bulunduğu yerdeki Edirneli Yahudiler semtine yerleştirilmişler fakat söz konusu yerin cami arazisi olarak ayrılmasından sonra(164) Hasköy'e yerleştirilmişlerdir ki bu muhit sonraları İstanbul Yahudilerinin en önemli merkezi olacaktır.(165) Yedikule, Ortaköy ve Kuzguncuk ise Yahudilerin diğer önemli yerleşim mekanlarıdır.(166) Yahudi nüfusun en kalabalık olduğu diğer yerler arasında İzmir, Selanik ve Sakız adası da sayılabilir.(167)

Yahudiler, bilhassa 1492 yılında İspanya'da Müslüman egemenliğinin son bulması ve Katolik engizisyonunun başlaması ile büyük baskılara maruz kalmış bunun sonucunda da zamanın padişahı II. Bayezid'in yardımları ile aradıkları huzurlu ortamı Osman-

---

163 B. Eryılmaz; Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi, s. 36.

164 1660 yılında İstanbul'da Ayazma Kapısı semtinde büyük bir yangın çıkmış ve bu yangın sonunda Unkapanı, Süleymaniye ve Bahçekapı semtleri büyük ölçüde kül olmuştur. Bu yangından kısa bir süre sonra Sadrazam Köprülü Mehmet Paşa Bahçekapı semtinde olup yangından büyük ölçüde hasar gören Yahudi mahallesini kamulaştırdı. Yahudi cemaatinin önde gelenleri bu kamulaştırmayı önlemek için Sadrazama rüşvet teklif etmişler ancak bu istekleri reddedilmiştir. Böylelikle IV. Mehmet'in annesi Hatice Turhan Sultan'ın yaptıracağı camiye arazi açılmış oldu. Bk. N. Sakaoğlu; Bu Mülkün Sultanları, s. 312.

165 O. Ergin; "İstanbul'un Fethinden Sonra....." , s. 2355.

166 Öte yandan İstanbul'da yeniçerilerin çıkardığı isyanlardan zaman zaman Müslüman mahalleleri gibi Yahudi mahalleleri de nasibini alıyorlardı. Nitekim Fatih'in ölümünden sonra İstanbul'da isyan çıkaran Yeniçeriler, Sadrazam Karamanî Mehmet Paşa'yı öldürerek başını bir mızrağa geçirdikleri gibi Yahudi mahallerini de yağmalamışlardı. Bk. N. Sakaoğlu; Bu Mülkün Sultanları, s. 115.

167 B. Eryılmaz; Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi, s. 37; Ali Güler; Türkiye'deki Gayrimüslimler, s. 151.

lı ülkesinde bulmuşlardır. Bu tarihten itibaren Osmanlı İmparatorluğu adeta Yahudilerin dalgalı denizde sığındıkları bir liman vazifesi görmüştür. Nitekim XV. yy'ın ikinci yarısında Türkiye'ye yerleşmiş olan İshak Zarfati, Macaristan ve Almanya'da binbir zorluğa göğüs germekte olan bir çok Yahudi'yi bu nedenle Osmanlı İmparatorluğuna davet etmiştir.(168) O, kaleme aldığı mektubunda kısaca şu satırlara yer vermişti; "Almanya'daki kardeşlerimizin ölümden beter kederler içerisinde olduklarını duydum. Despotik yasalar, zorla vaftiz edilmeler, sürgünler sıradan ve günlük olaylarmış. Doğuya giden bir Hıristiyan gemisinde yakalanan Yahudinin denize atılması için yasalar yapmışlar. Heyhat, Almanya'da Rabb'ın kavmine ne kötülükler reva görüyorlar. (.....) Kardeşler, ben İshak Zarfati, soyum Fransız olsa da Almanya'da doğmuş ve oradaki hocalarımdan eğitim almış olsam bile size derim ki; Türkiye hiçbir şeyin eksik olmadığı bir ülkedir. Eğer isterseniz burası sizin için en hayırlı yer olacaktır. Kutsal topraklara giden yol sizin için Türkiye'den geçiyor. Hıristiyanların egemenliği altında yaşamaktansa Müslümanların egemenliğinde yaşamak sizler için daha iyi değil mi? Burada herkes asması ve inciri altında rahatça oturabiliyor. Burada en değerli esvapları giymenize izin var. Şimdi ey İsrail bütün bunları görüp neden uyuyorsun. Uyan ve bu lanetli toprakları ebediyyen terket!".(169)

Osmanlı İmparatorluğunda Yahudiler, inanç ve göreneklerini gayet sıkı bir şekilde muhafaza etmişlerdir. Bu disiplinin izlerine daha XVI. Yüzyılın ortalarında rastlanır. Kanuni döneminde Anadolu'yu ziyaret etmiş olan Hans Derschwam, Yahudilerin "Kohen" adı verilen dini büyüklerinin sözünden çıkmadıklarını(170) ve yiyeceklerinin kesimi işine bile büyük bir itina göstererek geleneklerinden zerre kadar taviz vermediklerini ifade eder. Yahudilerin yiyecekleri tavuğu hahamların kestiğini ve bu iş için hahama ayrıca 3 mangır vermekten kaçınmadıklarını da sözlerine ekler.(171)

---

168 H. G. Yurdaydın; "İslam Devletlerinde Müslüman Olmayanların Durumu", s. 106.

169 B. Lewis; İslam Dünyasında Yahudiler, s. 156-157; Halil İnalcık; "Fatih Sultan Mehmet Tarafından İstanbul'un Yeniden İnşaası", s. 219.

170 H. Dernschwam; İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü, s. 108.

171 H. Dernschwam; İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü, s. 135.

b) XVII. Ve XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda Yahudi Nüfuzu

Osmanlı tarihinde Haham Ovakim Efendi'nin Yahudi milletine lider olarak seçilmesinden hemen sonra kaynakların belirttiği Yahudilerle ilgili bir diğer önemli olay Yavuz Sultan Selim zamanında bir Yahudi'nin Darphane Amirliği vazifesine getirilmesidir.(172)

Yahudi cemaatinden özellikle Kanuni Sultan Süleyman ve II. Selim zamanında devletin siyasetine etki edecek olan önemli simalar çıkmıştır. Bunların en önemlileri Donna Grasia Nasi ve yeğeni Yosef Nasi'dir. Aslen Portekizli olan her iki kişi de Portekiz Engizisyonundan kaçarak çeşitli maceralardan sonra Osmanlı Devletine sığınmışlardır. Donna Grasia Nasi, muhteşem zenginliği ile kısa zamanda İstanbul'un en tanınan simalarından biri olarak bizzat devrin padişahı Kanuni Sultan Süleyman tarafından çeşitli ihsanlara nail olmuştur. Hayatını ve servetinin azımsanamayacak bir bölümünü Avrupa'da eziyet gören Yahudileri kurtarmaya adamış ve bu alanda başarılı olmuştur. Bu uğurda yeğeni Yosef Nasi ile beraber bizzat Kanuniye başvurmuşlar ve sonuç olarak İtalya şehirlerinden Ankona'ya ticari ambargo uygulanmasını sağlamışlardır. Donna Grasia Nasi, 1568 yılında muhteşem servetini yeğeni ve damadı Yosef Nasi'ye bırakarak vefat etmiştir.(173)

Yosef Nasi ise Osmanlı Yahudileri içinde en meşhur olanlarındandır. Bu zat halasından aldığı muhteşem serveti daha da büyüttüğü gibi gerek Kanuni ve gerekse de II. Selim zamanında devlet siyasetini yönlendiren simalardan olmuştur. Kanuni Sultan Süleyman 1565 yılında Fransa kralı IX. Charles'e bir mektup göndererek Yosef Nasi'nin Fransa hükümetine verdiği 150.000 düka altını acilen ödemesini istemiştir. Yosef Nasi'nin yıldızı II. Selim'in tahta geçişi ile daha da parlamıştır. İslam devletlerinde özellikle klasik dönemde gayrimüslimlere yönetici kademede görev verildiği nadir rastlanan olaylardandır. Yosef Nasi de bu istisnalardan birini teşkil

---

172 H. G. Yurdaydın; "İslam Devletlerinde Müslüman Olmayanların Durumu", s. 107.

173 Donna Grasia Nasi hakkında daha fazla bilgi için bk. ; B. Lewis; İslam Dünyasında Yahudiler, s. 157; A. H. Eroğlu; Osmanlı Devletinde Yahudiler, s. 132-136.

eder. Kendisine Ege denizindeki Naksos adasının valiliği verilmiştir. Bunun yanı sıra Nasi, Kıbrıs adasının fethedilmesi yönünde II. Selim'e telkinlerde de bulunmuş, fakat Osmanlı donanmasının Kıbrıs'ın fethinden sonra Haçlı donanmasına İnebahtı'da yenilmesi üzerine gözden düşmüştür. Onu meşhur eden en önemli projesi ise Filistin'in kuzeyinde yer alan Tiberya'da bir Yahudi yerleşim merkezi kurma teşebbüsüdür. Yosef Nasi burada bir Yahudi yerleşim merkezi kurmak için hem Kanuni, hem de II. Selim'den ferman almış ancak bu proje çeşitli nedenlerden dolayı hayata geçirilememiştir.[174] Yine Sokullu Mehmet Paşa'nın danışmanlığını yapan Salamon Ben Netan Eşkenazi[175] ile kadınlar saltanatı devrinde sarayda ve imparatorlukta büyük bir nüfuz elde etmiş olan Ester Kira[176] bu dönem Osmanlı Devletindeki diğer mühim simalardır.

c) Yahudilerin Faaliyet Gösterdikleri Meslekler

Osmanlı ülkesinde özellikle Selanik, İskenderiye, Şam ve Halep gibi önemli ticari merkezler yerleşen Yahudiler, Osmanlı ticaretinde önemli roller oynamışlardır.

Ticari alanda Yahudilerin en etkin oldukları sahalardan biri de dokumacılık sektörüydü. Osmanlı ülkesinde dokumacılık alanında en önemli iki merkez konumundaki Safed ve Selanik'teki kayıtlar burada faaliyet gösteren dokumacıların neredeyse tamamının Ya-

---

174 Yosef Nasi hakkında daha geniş bilgi için bk. Gad Nasi; "Osmanlı Sarayında Bir Avrupa Asilzadesi: Yusuf Nasi", Tarih ve Toplum, XV, sayı: 90, Haziran 1991, s. 337-341; B. Lewis; İslam Dünyasında Yahudiler, s. 158; A. H. Eroğlu; Osmanlı Devletinde Yahudiler, s. 136-149; N. Sakaoğlu; Bu Mülkün Sultanları, s. 172.

175 Salamon Ben Netan Eşkanazi hakkında daha geniş bilgi için bk. A. H. Eroğlu; Osmanlı Devletinde Yahudiler, s. 150-152.

176 Kanuni Sultan Süleyman zamanında Osmanlı sarayında nüfuz elde etmeyen başlayan Ester Kira, III. Murat'ın eşi ve III. Mehmet'in annesi olan Safiye Sultan'ın valide sultanlığı zamanında nüfuzunun doruğuna ulaşmıştır. Saraydaki nüfuzunu kötüye kullanan bu kadın saray mansıplarını rüşvet yoluyla dağıtmak gibi kötü bir şöhrete sahipti. İstanbul gümrüğünün iltizamını elde eden Ester Kira, gümrük iltizamı karşılığında hazineye ayarı bozuk akçeler ödemiştir. Bu akçelerin ulûfe olarak dağıtılması üzerine ayaklanan sipahiler tarafından çok feci bir şekilde parçalanarak öldürülmüştür. Ester Kira hakkında daha geniş bilgi için bk. A. H. Eroğlu; Osmanlı Devletinde Yahudiler, s. 152-156; N. Sakaoğlu; Bu Mülkün Sultanları, s. 216.

hudi olduğunu göstermektedir. Üçüncü bir merkez konumundaki İstanbul'da da Yahudi dokumacıların etkinliği rahatlıkla hissedilebiliyordu.[177] Yahudiler bu sektördeki etkinliklerini siyasi alana da kaydırmışlardır. Zira yeniçerilere ait olan elbiselerin dokunması işini uzun zaman Selanik Yahudileri tekellerinde tutmuşlar ve bu iş için tahsis edilen Ocak Bezirganlığı vazifesi de yine Selanik Yahudilerinin uhdesinde bulunmuştur. Yahudiler bu yolla Yeniçerilerle kurdukları ilişkiyi duraklama ve gerileme döneminde daha da geliştirmişler ve bu sayede Yeniçerilerle kurdukları sağlam ilişkileri kullanarak önemli limanlarda vergi tahsildarlığı yapabilme ve tefecilik gibi işlerin yürütülmesi hakkını elde etmişlerdir.[178]

III. Mehmet zamanında 1596 yılında İstanbul esnafı sınıf sınıf yol üzerine dizilerek Divân'dan çıkan Vezir-i Azam ve Vezirleri selamlamışlar, kendilerine yüklenen vergilerden şikayetçi olarak Yahudilerden yüksek faizle para aldıklarını ve böylece devletin kendilerine kötülük kefereye ise iyilik yaptığından yakınmışlardır.[179]

Özellikle İspanya'dan göçen Sefarat Yahudileri harp teknolojisi alanında da Osmanlı devletine olumlu katkılarda bulunmuşlardır. Zira bu grup İspanya'dan kovulmalarından yaklaşık yarım asır sonra Avrupanın en büyük gücünü oluşturacak olan ve güçlü donanması nedeniyle "Yenilmez Armada" adıyla adlandırılacak olan bir savaş ve denizcilik bilgisine sahip devletin, yani İspanya'nın vatandaşı konumunda idiler. Harp sanatı alanında önde gelen Yahudi ustaları da Osmanlı ülkesine göç edenler arasındaydılar. Nitekim XV. yüzyıl sonlarında İstanbul'a gelen bir İspanyol seyyah şu ifadelere yer vermektedir; "Konstantinopolis'de, Katolik kral Don Ferdinand'ın İspanya'dan sürülmelerini emrettiği kimselerin soyundan gelme pek çok kimse var. Keşke buraya geleceklerine, bunların denizde boğulmalarını Tanrı sağlasaydı. Çünkü pirinçten dökme top ve tüfek mekanizmaları hakkında bildikleri her şeyi düşmanlarımıza öğretmişler". [180]

177 B. Lewis; İslam Dünyasında Yahudiler, s. 152-153.
178 B. Lewis; İslam Dünyasında Yahudiler, s. 154.
179 N. Sakaoğlu; Bu Mülkün Sultanları, s. 208.
180 B. Lewis; İslam Dünyasında Yahudiler, s. 155-156.

Osmanlı ülkesindeki kültürel hayatın gelişiminde de Yahudilerin etkilerine rastlanır. Yahudiler Osmanlı ülkesindeki ilk matbaanın kurucularıdır. XV. yüzyılda İstanbul ve diğer önemli merkezlerde peşpeşe Yahudi matbaaları açılmıştı. Devlet, Arap alfabesi dışında İbrani ve Latin alfabeleri kullanılarak kitap basımına izin vermiştir. Sonraları XVIII. Yüzyıldan itibaren matbaanın Osmanlı ülkesinde yaygınlaşması esnasında da Yahudi matbaacılardan ziyadesiyle faydalanılmıştır.(181)

Osmanlı ülkesindeki ticarî hayatta da Yahudiler bir hayli söz sahibi olmuşlardır. Esasen Anadolu ticaretinde Yahudilerin etkin olması Anadolu Selçukluları zamanından beri süregelen bir gelenekti. Yahudilerin ticari alandaki kabiliyetlerinden Osmanlı Devleti de ziyadesiyle faydalanma yoluna gitmiştir. Bu amaçla sürgün metodu denilen metodu Yahudiler üzerinde sıklıkla uygulamıştır. Bu metod Yahudi cemaati üzerinde daha İstanbul'un fethedildiği yıllarda uygulanmıştı. Anadolu ve Rumeli'de meskûn olan pek çok Yahudi bu nedenle İstanbul'a sürülmüşlerdi. Pera'da ikamet eden 100 kadar Yahudi ailesi de Haliç'in karşı tarafına Fener ve Balat semtlerine yerleştirilmiş, böylelikle yeni ele geçirilen bu kentteki ticarî hayatta daha faal rol oynamaları amaçlanmıştır. Bu dönemde İstanbul'daki Yahudi nüfusunda büyük bir patlama yaşanmıştır.(182) 1523 yılında Kanuni Sultan Süleyman devrinde fethedilen Rodos adasında ikamet eden pek çok Yahudi de İstanbul'a sevk edilmişti. 1571 yılındaki İnebahtı Deniz Savaşından sonra Kıbrıs Adası fethedilmiş ve Padişah tarafından ticarî açıdan eşsiz bir mevkide olan bu adaya 500 Yahudi ailenin yerleştirilmesi emredilmiştir.(183)

Yahudi ve Arapların 1492 yılında İspanya'dan çıkarılmalarından sonra Anadolu ve Selanik'e yerleşen pek çok Yahudi buralarda ticari hayatın gelişiminde önemli roller oynadıkları gibi, İtalya Yahudileri ve XV. yüzyılda Orta Avrupa'dan kovulan Eşkenazi Ya-

181 B. Lewis; İslam Dünyasında Yahudiler, s. 152.

182 İstanbul'daki Yahudi cemaatinin nüfusu ile ilgili istatistiki bilgiler için bk. B. Lewis; İslam Dünyasında Yahudiler, s. 142-143.

183 H. G. Yurdaydın; "İslam Devletlerinde Müslüman Olmayanların Durumu", s. 108.

hudilerinden bir grubun gelmesiyle de ticari hayat olumlu bir seyir izlemiştir. XVII. Yüzyılda Polonya ve Ukrayna Yahudilerinin de Osmanlı ülkesine gelmesi ile Yahudilerin Osmanlı ticaretindeki rolleri gayet önemli bir düzeye gelmiştir.(184) Özellikle Osmanlı-Venedik savaşı esnasında Venedik ticareti büyük bir sekteye uğramış, bunun sonunda Venedikli tacirler ancak Osmanlı Yahudilerinin ismini ve imkanlarını kullanarak Osmanlı ülkesi ile ticaretlerini sürdürebilmişlerdir. Bu faaliyet karşılığı Yahudi tacirler isim hakkı alıyorlardı.(185)

İspanya ve diğer Avrupa ülkelerinden göç eden Yahudiler beraberlerinde kendi kültürlerini ve sanatlarını da getirmiş, Osmanlı ülkesinde de bunları sergileyerek eğlence hayatında önemli rol oynamışlardır. İspanyol Yahudileri göç ederken beraberlerinde tiyatroyu da getirmişlerdir. Büyük kent merkezlerinde tiyatro esasen uzun bir süre Yahudilerin tekelinde kaldı. Bunlar çoğu çingene olan pek çok oyuncu eğittiler. Sonraları Yahudiler tiyatro alanında Rumlar ve Ermenilerin gölgesinde kalmışlardır.(186) XVII. yüzyılda İstanbul'da bulunan oyuncu kollarından en önemli üç tanesi Yahudi kumpanyaları idi ki bunlara Patak kolu, Haşuna kolu ve Samurkaş kolu denmekte idi. Bu topluluklar genelde Avrupa'da uğradıkları zulüm ve işkenceyi hicv edici oyunlar oynar ve halkı güldürürlerdi. Bazen bir kadının kafasına pis bir işkembe geçirirler, bazen de eşeğe ters bindirilmiş bir Yahudinin ölüme götürülüşünü hicv ederlerdi. İspanya Yahudileri "moresko" denilen yerel danslarının yanı sıra kılıç ve kama ile yapılan "mattesina" dansını da Osmanlı ülkesine getirerek sevdirmişlerdir. Tüm bu özellikleri ile Yahudi-

184 R. Mantran; XVI.-XVII. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu, s. 71.

185 R. Mantran; XVI.-XVII. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu, s. 78.

186 B. Lewis; İslam Dünyasında Yahudiler, s. 151. Ayrıca Edmondo De Amicis Pire limanında bindiği bir gemideki Rum kumpanya oyuncularından bahseder. Bk. E. De Amicis; İstanbul, s. 4. Özellikle Osmanlı İmparatorluğunun son dönemlerinde Ermeniler arasında unutulmaz tiyatro sanatçıları çıkmıştır. Bunların arasında 1861 'de Şark tiyatrosunu kuran Mardiros Minakyan (1839-1913), 1867'de Gedikpaşa Osmanlı tiyatrosunu kuran Güllü Agop (Vartovyan) özel bir yere sahiptir. Bk. S. Koçaş; Tarih Boyunca Ermeniler ve Türk – Ermeni İlişkileri, s. 115.

ler, Osmanlı ülkesindeki eğlence sektörünün de en önemli simaları olmuşlar ve bu işi bir meslek haline getirmişlerdir.(187)

Musevi tebaa Osmanlı devletine özellikle tıp alanında önemli hizmetler vermişlerdir. 15. yüzyıl sonlarında ve 16. yüzyıl başlarında İstanbul'daki hekimlerin önemli bir kısmını Yahudiler teşkil ediyordu. Osmanlı ülkesinde ünlenen ilk Yahudi hekim esasen İtalyan kökenli olan Giacomolu Gaeta olup Fatih Sultan Mehmet'in özel doktoruydu ki bu zat son nefesini Müslüman olarak Yakup Paşa adıyla vermiştir.(188) Onun ölümünden sonra saraydaki Yahudi hekim nüfuzu her geçen gün artmış ve XVI. Yüzyıla gelindiğinde Osmanlı sarayında o kadar kalabalıklaşmışlardır ki bu devirde saray erkanına ilişkin tutulan kayıtlarda Müslüman ve Yahudi hekimler ayrı ayrı zikredilmeğe başlanmışlardır.(189) Çoğu İspanya'dan göç eden bu hekimler İbranice, Yunanca ve Arapça biliyorlar ve bu nedenle de hem sahalarında yazılan bütün eserleri takip edebiliyorlar hem de mesleklerini en iyi şekilde uygulama imkanına sahip oluyorlardı. 16.yüzyılın başında İstanbul'un en meşhur tabibi Ammon adlı bir Yahudi hekim idi.(190) Yahudiler, Osmanlı ülkesinde tıp alanındaki bu hakimiyetlerini XVIII. Yüzyıldan itibaren yavaş yavaş kaybetmeye başlamışlardır. Bununla beraber son devirlere kadar bu alandaki etkinliklerini tam olarak yitirmemişlerdir. II. Mahmud zamanında Doktor Uziel devlet hizmetinde yer almış yine bu dönemde Doktor Spitzer ve Doktor İzak Şalom Efendiler Tıp Fakültesinde öğretim görevliliğinde bulunmuşlardır.(191) Diğer yandan Amiral Eliyas Kohen Paşa da Osmanlı devletine as-

---

187 Özdemir Nutku; IV. Mehmet'in Edirne Şenliği (1675), TTK. Yay., Ankara 1987, s. 14-16.

188 Yahudi Yakup Paşa namıyla da anılan bu zât, Fatih'in ölümünden sorumlu tutulmuş Yeniçeriler tarafından parçalanarak öldürülmüştür. Bk. N. Sakaoğlu; Bu Mülkün Sultanları, s. 105.

189 B. Lewis; İslam Dünyasında Yahudiler, s. 150-151.

190 F. Dirimtekin; Ecnebî Seyyahlara Nazaran..... , s. 67.

191 Harry Ojalvo; Osmanlı Padişahları ve Musevi Tebaları; 500. Yıl Vakfı Yay., İstanbul 1999, s. 162. yine bu konuda çok daha geniş bilgi için bk. Avram Galanti; Türk Harsı ve Türk Yahudisi; Tarihi, Siyasi, İçtimai Tetkik, Fakülteler Matbaası, İstanbul 1953.

kerî sahada hizmet veren nadir Osmanlı gayrimüslim tebaası vatandaşlarındandır.(192)

Tüm bu sektörler haricinde Yahudi zümrenin faal olarak uğraştığı marangozluk, kalafatçılık, meyhanecilik (ki özellikle Rumlar bu sektörde başı çekmekte olup Ermeni ve Yahudiler ikinci planda idiler)ve simsarlık meslekleri de zikredilebilir.(193) Osmanlı yönetimi ile yabancı tacirler arasında aracılık yapan Yahudiler, gümrük, mal ve tekne vergisi gibi gelirlerin toplanması işini de tekellerine almışlardı.(194) Tüm bu vergileri Osmanlı devleti adına topluyorlardı. Yine saten, mücevher ve inci gibi değerli süs ve giyim eşyalarının ticareti ile de büyük ölçüde Osmanlı Yahudileri uğraşıyorlardı.(195)

192 H. Ojalvo; Osmanlı Padişahları ve Musevi Tebaları; s. 156.

193 R. Mantran; XVI.-XVII. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu, s. 73.

194 Nitekim III. Murat devrinde (1574-1595) Osmanlı İmparatorluğunda gümrük mültezimliği neredeyse tamamen Yahudilerin eline geçmişti. Bk. N. Sakaoğlu; Bu Mülkün Sultanları, s. 199.

195 R. Mantran; XVI.-XVII. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu, s. 74.

III) TANZİMAT SONRASI OSMANLI İMPARATORLUĞUNDA AZINLIKLAR MESELESİ

"Tanzimat" sözcüğü "nizam verme" anlamına gelen "tanzim" sözcüğünün çoğuludur. Eski Osmanlı terimi olan "nizam" sözcüğü Lale Devrinde, yeni usûl tertiplenmiş bulunan ordu düzenlemesini karşılamakta idi. Bu dönemdeki "tanzim" sözcüğündeki nizam verme ise askerlik planından daha öteye giderek hükümet yönetimine yeni bir düzen verme anlamı taşımaktadır.[196]

Şahsi mutlak hakimiyetin bir dereceye kadar sınırlanması ve idarenin kontrolü konusunda ilk teşebbüs mahiyetini taşıyan Sened-i İttifaktan sonra, devletin siyasi yapısında esaslı bir değişiklik meydana getirme arzusunun ilk resmi vesikası "Tanzimat-ı Hayriyye" fermanıdır. 3 Kasım 1839'da Sultan Abdülmecit adına Hariciye Nazırı Mustafa Reşit Paşa tarafından Gülhane Kasrında okunan bu ferman, 1789 Fransız İhtilali ile Avrupa'ya yayılan İnkılap hareketlerinin Osmanlı İmparatorluğundaki ilk tepkisini temsil etmektedir. Islahat ve İnkılap hareketlerinin kaynağı, maddi ve manevi sarsıntılar yüzünden sosyal bünyede ve hayat şartlarında meydana gelen büyük değişiklikleridir. Böyle bir durum karşısında siyasi bünyeyi kuvvetlendirme, birlik şuurunu uyandırma veya canlandırma maksadıyla toplumsal düzenin dayandığı prensipleri yeniden gözden geçirme ihtiyacı duyulur. İşte böyle bir siyasi ortamda vatandaş ve devlet arasındaki münasebetler bütün dikkatlerin üzerinde toplanması gereken en önemli problem haline gelir.

---

196 Niyazi Berkes; Türkiye'de Çağdaşlaşma, Ankara 1973, s. 187.

Tarihimizde bu duruma en iyi örneklerden birini de Tanzimat Fermanı ve sonrasındaki dönem oluşturur.(197)

Esasen Abdülmecit, tahta çıkar çıkmaz babası II. Mahmut zamanında yürütülen yenilik hareketlerine kendi devr-i saltanatında da devam edeceğine dair bir dizi işaret vermişti. Bu konuda Engelhart şu satırları kaleme alır; ".... Rical-i devletin tebrikat ve tazimatını kabul ederken, nasihatlerine ittiba ve kendilerine izhar-ı itimad edeceğine dair teminat verdikten başka, inzimam-ı muavenetleriyle bütün evkât ve mesaisini Müslüman ve Hıristiyan bilcümle teb'asının husul-i saadetine hasr edeceğini söyledi. Padişahı tebrik için saraya gelen süferaya hitaben Reis Efendi; 'Zat-ı şevketsemât-ı hazret-i padişahi, pederlerinden ulvî bir miras olarak kendilerine intikal eden emr-i ıslahata devam etmek emelindedirler' dedi ve bu surette zat-ı şahanenin vükelâya hitaben vakî olan beyanatını teyid etti".(198)

/Tanzimat Fermanının okunuşu esnasında Padişah ve bütün saray erkânı, alimler, sivil ve askerî bütün memurlar, İmparatorluğun çeşitli bürolarında görev alan memurlar, yabancı devletlerin elçileri, şeyhler, hatipler ve imamların yanı sıra üç milletin yani Rum, Katolik Ermeni, Gregoryen Ermeni Patrikleri ve Yahudi hahambaşısı da hazır bulunmuşlardır.(199) Bu ana dair malûmatı yine Engelhart'dan dinleyelim; "1839 senesi Teşrin-i Sanîsinin üçünde eski saray dahilindeki Gülhane Köşkünde Sultan Abdülmecit hazır bulunduğu ve etrafında büyük zabitân, vükelâ, kıyafet-i kadimeleriyle ulemâ, cemaat-i gayrimüslime heyet-i mebusası, hassa askeri, heyet- i süferâ safbeste oldukları halde büyük bir resm-i mahsus icra olundu. İlk Islahat Programını teşkil eden akvâm-ı Osmaniyeye bahş olunan hukuk-ı hürriyet ve teminatı muhtevî bir berat-ı hükm

197 Yavuz Abadan; "Osmanlı İmparatorluğunda Anayasa Sistemine Geçiş Hareketleri", Ankara Ün. Hukuk Fak. Der., XIV, sayı: 1-4, Ankara 1957, s. 3.

198 E. Engelhart; Türkiye ve Tanzimat (1826-1882), (çev: Ali Reşat), İstanbul 1328, s. 38.

199 M. A. Ubucini; Türkiye 1850, (çev: Cemal Karaağaçlı), I, Tercüman 1001 Temel Eser Dizisi, Tarihsiz, s. 44.

vukutunu haiz olan ve Gülhane Köşküne izafetle Gülhane Hatt-ı Hümayûn'u tesmiye edilen Hatt-ı Şerif kıraat edildi".[200]

Tanzimat devrinin padişahı Abdülmecit, tahta çıktığında henüz on altı yaşındaydı. Kendisine, babası II. Mahmut döneminden iki önemli mesele sorun olarak kalmıştı. Bunlardan ilki siyasi bir mesele olup Kavalalı Mehmet Ali Paşanın isyanı meselesiydi. Diğeri ise Osmanlı Devletine yeni bir düzen vermek için hazırlanmakta olan "Tanzimat Fermanı" idi.[201]

A. BATILI DEVLETLERİN OSMANLI DEVLETİNDEKİ AZINLIKLARI HİMAYE POLİTİKASI

Esasen Tanzimat Fermanında etkin olan en önemli amil siyasi hadiselerin seyridir. Zira 1789 Fransız ihtilalinden sonra İmparatorlukların dağılma sürecine girmesi ve milliyetçilik ilkesinin ön plana çıkması ile birlikte Fransa, İngiltere ve Rusya'nın Osmanlı Devletindeki gayrimüslim tebaayı kendi menfaatleri yönünde hareketlendirdikleri görüldü. Osmanlı İmparatorluğu gerek iç ve gerekse dış sebeplerden dolayı güçsüzleştikçe yabancı devletlerin iç işlerine müdahalesi de aynı oranda artıyordu.[202] Osmanlı Devletindeki gayrimüslimler, XIX. Yüzyıla kadar millet sistemi çerçevesinde devletin kendilerine tanıdığı haklardan yararlanarak, son derece rahat bir hayat sürdüler. Fakat bu yüzyılın başlarından itibaren çeşitli nedenlerle Osmanlı Devletinin zayıflamasıyla birlikte onun topraklarını paylaşmak isteyen yabancı devletler, ülke içindeki gayrimüslimleri kendi çıkarları ve emelleri doğrultusunda kullanmaya başladılar.

Osmanlı ülkesindeki Katolikler genellikle İtalya ve Avusturya; Protestanlar İngiltere, Almanya ve Amerika Birleşik Devletleri; Ortodokslar da Rusya tarafından himaye ediliyorlardı. Böylece Osmanlı ülkesinde yaşayan gayrimüslimler, büyük devletler tarafın-

---

200 E. Engelhart; Türkiye ve Tanzimat (1826-1882), s. 39.

201 Enver Ziya Karal; Osmanlı Tarihi (Nizam-ı Cedit ve Tanzimat Devirleri), V, Ankara 1947, s. 173.

202 İ. Eyyupoğlu; "Tanzimat'tan Birinci Dünya Savaşına Kadar Osmanlı Devleti'nde Azınlık Problemi", s. 249.

dan kendi gizli amaçları için paylaşılmış bulunuyorlardı. Rusya, İstanbul ve Boğazlar ile Doğu Anadolu'yu ele geçirmek için Ortodoks ve Gregoryen Hıristiyanları kullanmaktan çekinmemiştir. Nitekim bu çerçevede Rusya hem İmparatorluk içinde yaşayan tüm Ortodoksların hamîliğine soyunmuş hem de kendi sınırları içinde kalan Eçmiyazin kilisesi vasıtasıyla Ermeni cemaati üzerinde propaganda faaliyetlerine girişmiştir.(203) İngiltere; Orta Doğu, Mısır, Arabistan ve Irak'taki etkisini koruyup, yaymada Protestanları alet ediniyor, Fransa ise Çukurova, Lübnan ve Suriye'deki çıkarları için Katolikleri kullanıyordu. Büyük Devletlerin bu şekilde bazı azınlıkları himaye etmeleri, onlara azınlıkların haklarını koruma bahanesiyle Osmanlı Devletinin iç işlerine karışma fırsatı veriyordu. Çöküşü hızlandırmak için devlet bünyesindeki bazı milletleri kışkırtarak milliyetçilik akımını teşvik ediyorlardı.(204)

Tanzimat Fermanında yer alan şu ibare esasen batılı devletlerin Osmanlı iç işlerine müdahalelerini önlemek için fermana konmuştur; "..... keyfiyatı meşruha usul-i atikayı bütün bütün tağyir ve tecdid demek olacağından iş bu irade-i şahanemiz Dersaadet ve bi'lcümle memalik-i mahrusemiz ahalisine ilan ve işaa olunacağı misüllü devlet-i mütehabbe dahi bu usulün inşaalahü teala ilelebet bekasına şahit olmak üzere Dersaadetimizde mukim bilcümle süferaya dahi resmen bildürülsün."(205)

Batılı Devletler, Osmanlı ülkesinde yaşayan gayrimüslimler yoluyla bu devletin iç işlerine müdahale ederken milliyetçiliğin geçerli olduğu bir çağda zaten hassas dengeler üzerinde duran Osmanlı Millet Sistemini parçalamaktan da geri kalmamışlardır. Özellikle bu parçalanmışlıktan Ermeniler fazlasıyla nasiplerini almışlardır. Misyonerlik faaliyetlerinin iyi bir siyasî propaganda malzemesi olduğunu fark eden batılı güçler, Osmanlı ülkesindeki

---

203 Eçmiyazin kilisesinin bu fonksiyonu için bk. İsmet Parmaksızpğlu; Ermeni Komitelerinin İhtilal Hareketleri ve Besledikleri Emeller, kültür Bak. Yay., Ankara 1981, s. 10-11.

204 Ali Güler; "Tarih Boyunca Rumların Türkler ile Olan İlişkileri", Askeri Tarih Bülteni, yıl: 24, sayı: 46, Şubat 1999, s. 32.

205 Hıfzı Veldet; "Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat", Tanzimat, I, İstanbul 1940, s. 168.

bu faaliyetlerini özellikle XIX. Yüzyılda büyük ölçüde arttırmışlardır. Bu faaliyetlerde başı çeken ülkeler ise Amerika, Almanya, Fransa ve İngiltere'dir. Protestan ve Katolik mezheplere mensup bu devletler misyonerlik faaliyetleri sırasında Müslümanlar ve Rumlar üzerinde başarılı olamamışlardır. Zira her iki kesimde büyük bir tarihî ve kültürel mirasa sahip olup dışarıdan gelecek böyle bir etkiye kapılarını kapalı tutmuşlardı. Ancak Ermeniler arasında gerek siyasi ve gerekse kültürel bir kopukluk söz konusu olduğundan batılı ülkeler en verimli sonucu Gregoryen Ermeniler üzerinde elde etmişlerdir.

Özellikle 1668 yılından itibaren Osmanlı İmparatorluğunun doğu vilâyetleri üzerinde çalışmalarını arttıran Katolik papazların etkisiyle ilk olarak 1702 yılında bir kısım Ermeni Katolikliği kabul etmiştir. 1830 yılında ise devrin padişahı II. Mahmut, Fransa'nın da etkisiyle Ermeni Katoliklerini resmen bir cemaat olarak tanımış ve böylelikle hem batılı bir devletin Osmanlı içi işlerine müdahalesinin yolu açılmış ve hem de Osmanlı millet sisteminde önemli bir çatlak meydana gelmiştir. Türkiye Ermenileri üzerinde Protestanlık propagandası da etkili olmuş ve gerek Amerikalı misyonerlerin 1828 yılından itibaren yaptıkları çalışmaların ve gerekse de İngiltere'nin baskıları sonucu Osmanlı Devleti 1850 yılında çıkarılan bir fermanla Protestan Ermeni Milletini de tanımak durumunda kalmıştır.(206)

Bu gelişmeleri göz önüne alarak baktığımızda Osmanlı yönetiminin XIX. Yüzyıldan itibaren gayrimüslimler bahane edilerek çok ağır baskı ve dayatmalara maruz kaldığını görürüz. Devlet bu nedenle, bu yüzyılda gayrimüslimlerle ilgili statüde önemli değişiklikler yapma yoluna gitmiştir. Bu yüzyıla kadar fazla değişmeden gelen klasik "Millet Sistemi" dışarıdan gelen baskılar, içeride gayrimüslim azınlıkların ayrılıkçı faaliyetleri sonucu yıkılma sürecine girmiştir.(207)

206 Ali Güler; Türkiye'deki Gayrimüslimler, s. 13-14.

207 İ. Eyyupoğlu; "Tanzimat'tan Birinci Dünya Savaşına Kadar Osmanlı Devleti'nde Azınlık Problemi", s. 249.

B) TANZİMAT FERMANI VE TEBAANIN EŞİTLİĞİ PRENSİBİ

Fransız İhtilalinin saçtığı milliyetçilik hareketleri Osmanlı İmparatorluğunun dini ve milli bütünleşmeden mahrum halk kitleleri arasında etkisini göstermiş ve başka din ve milliyetten olan azınlıkların milli şuurlarının uyanması sonucunu doğurmuştur. Yukarıda zikrettiğimiz büyük devletlerin çeşitli azınlık gruplarını himaye yönündeki faaliyetleri de bu durumu pekiştirici bir rol oynamıştır.(208) Böylelikle II. Mahmut zamanında temelleri atılan Osmanlıcılık fikri de büyük bir hayal kırıklığı ile sonuçlanmıştır. Osmanlı ülkesinde yaşayan herkesi Osmanlı olarak adlandırmayı hedef alan ve bu şuuru her milliyetten insana aşılamayı hedefleyen bu akım en canlı tasvirini II. Mahmud'un şu sözlerinde bulmuştur; "Ben teb'amın Müslümanını camide, Hıristiyanını Kilisede, Musevisini Havrada fark ederim. Aralarında fark yoktur. Cümlesi hakkında muhabbetim ve adaletim kavîdir ve hepsi hakiki evladımdır.".(209) Bununla beraber bu akım Tanzimat Fermanının ilanı ile yeniden canlandırılmaya çalışılmıştır. Gülhane Hatt-ı Hümayunu "ehl-i İslam ve milel-i saire"nin eşitliği ilkesini getirmekle din esasına dayalı millet kavramının yerine "Osmanlılık" fikrini ikame etmiş ve hakim millet anlayışını değiştirme yönünde ilk adımı atmıştır.(210)

Esasen Tanzimat Fermanının hükümlerini genel çerçevesi içinde üç ana başlık altında toplamak mümkündür. Bunlar; Müslüman ve gayrimüslim tebaanın ırz, namus, mal, can ve yasalar önünde eşitliği ilkelerinin sağlanması, Verginin düzenli bir usule göre düzenlenmesi ve toplanması ile Askerlik ödevinin belli bir usule bağlanması konularıdır.(211) Her ne kadar bu başlıkların tümü azınlıkları da ilgilendiriyorsa bilhassa birinci bölüm Osmanlı ülkesinde

---

208 Hayati Hazır; "Tanzimat Fermanı'nın Anayasa Hukuku açısından Tahlili", TC. Kültür Bak. Milli Kütüphane Başkanlığı Tanzimatın 150. Yıl Dönümü Uluslar arası Sempozyumu, Ankara 1991, s. 219-220.

209 M. Hidayet Vahapoğlu; "Yönetim ve Azınlıklara Bakış açısından Osmanlı Devleti", Erdem, VIII, sayı: 22, Ankara 1996, s. 42; H. Hazır; "Tanzimat Fermanı'nın Anayasa Hukuku açısından Tahlili", s. 227.

210 B. Eryılmaz; Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi, s. 101.

211 H. İ.; "Gülhâne Hattı", MEB. Türk Ansiklopedisi, XVIII, Ankara 1970, s. 147.

yaşayan gayrimüslim unsur açısından oldukça büyük bir önem arz etmiştir.

Tanzimat Fermanının en çok tartışılan yönü Müslüman halk ile gayrimüslim halk arasındaki eşitlik meselesidir. Fermanda "..... tebaayı Saltanat-ı Seniyyemizden olan ehl-i İslam ve milel-i saire bu can ve ırz ve namus ve mal maddelerinde hükm-i şer'i iktizasınca kaffe-i Memalik- i Mahrusemiz ahalisine taraf-ı Şahanemizden emniyet-i kâmile verilmiş....." cümlesindeki ifadeden, Müslümanlar gibi Müslüman olmayanların da tanınan haklardan eşit şekilde faydalanacağı anlaşılmaktadır.(212)

Engelhart'ta bu madde ile ilgili şu satırlara yer verir; "Hatt-ı şerifte kavanin ve nizamatın bilcümle tebaaya emniyet-i can ve mal mahzuziyet-i ırz ve namus temin etmesi lazım geleceği ve taraf-ı şahaneden bahş olunan bu eltafın herhangi din ve mezhepte olursa olsun herkese şamil olduğu, herkesin bilâistisna bundan müstefid olacağı beyan edilmekte idi".(213)

Bu prensip aynı zamanda Müslüman ve gayrimüslim tebaa arasında en çok tartışma yaratanı da olmuştur. Bu nedenle Osmanlı devlet adamları bu ilke üzerinde çeşitli vesilelerle durmuşlardır. Abdülmecit dönemi sadrazamlarından Rıza Paşa, İzmir, Sakız ve Kavala'dan gelen Rum, Ermeni ve Yahudi cemaatlerinin başkanlarına şu sözlerle Gülhane Hattı'nın zihniyetini anlatmıştır; "Müslüman, Hıristiyan, Musevi hepiniz bir hükümdarın tebaası, bir pederin evladısınız. Padişah efendimiz, bilcümle tebaasının ırz, namus, can ve malını taht-ı temine alan kavaninine memalik-i şahanelerinin her tarafında harfiyyen riayet edilmesi azm-i kat'isinde bulundukları için düçar-ı zulm ve gadr olan kimseler varsa hemen meydana çıksınlar; lazime-i adaletin icrasını talep etsinler. Müslüman ve Hıristiyan, zengin veya fakir memurin-i askeriye, mülkiye veya ruhaniye, elhasıl bütün tebaa-i Osmaniye mir'at-ı adaleti herkes

212 Halil İnalcık; "Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümâyûnu", Belleten, XXVIII, sayı: 112, Ankara 1964, s. 619; Hayati Hazır; "Tanzimat Fermanı'nın Anayasa Hukuku açısından Tahlili" , s. 226-227.

213 E. Engelhart; Türkiye ve Tanzimat (1826-1882), s. 39.

için suret-i mütesaviyede istimal eden Padişahın amâl-i hayriyesinden tamamen emin olmalıdırlar".(214)

Rıza Paşanın yukarıdaki sözlerini Edirne mutasarrıfı Kıbrıslı Mehmet Paşanın 1856 yılında gerçekleşen Kırım savaşından biraz önce sarf ettiği şu sözler destekler niteliktedir; "İslamiyet, reayalar hakkında onların hayatı bizim hayatımız, mesleği bizim mesleğimiz, onların şerefi bizim şerefimiz demektedir. Binaenaleyh onların başından düşecek tek bir saçtan, mahrum bırakıldığı bir iğneden, gücüne gidecek bir söz, bir hareketten, Allah indinde mesul olacağımızı söylemiyor mu? (.....) Şu halde onları sevmek, savunmak bizim kutsal vazifemizdir. Ayinlerimiz ve adetlerimiz başka olabilir. Fakat bizim camiye gitmemiz, onların kiliselerine veya sinagoglarına gitmeleri, hepimizin Allah'ın kulları olmamıza mani olamaz. Bizler aynı babanın evlatlarıyız. Binaenaleyh hepimiz kardeşiz". (215)

a. Tanzimat ve Azınlıkların Hukukî Durumu

Tebaanın eşitliği ilkesi hukuk alanında da kendini göstermiştir. Daha önce Osmanlı ülkesinde azınlık cemaatlerinin kendi mahkemeleri ile Müslüman halkın davalarının görüldüğü şer'i mahkemeler vardı. Büyük davalar ise Şeyhülislam veya Kazaskerlerin huzurunda Divan-ı Hümayun'da görülürdü. Tanzimatla beraber laik hukuk alanında da önemli adımlar atılmıştır. Bununla beraber bu adımların atılmasında Batılı devletlerin Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki bitmek bilmez ihtiraslarının etkin olduğu da unutulmamalıdır. Tanzimatla beraber yeni iki mahkeme daha kuruldu. Bunlar, Karma Ticaret mahkemeleri ile Karma Asliye mahkemeleriydi.

Karma Ticaret mahkemesi yabancı devlet tebaası ile Osmanlı tebaası arasındaki ticarî anlaşmazlıkları, Karma Asliye mahkemeleri ise her iki tebaa arasındaki cinayet davalarını çözümlemek için kuruldu. İlkin İstanbul'da göreve başlayan bu mahkemeler sonradan İmparatorluğu bütün büyük merkezlerine yayılmıştır. Bu mahkemelerin azınlıklar açısından en önemli yönü ise Hıristiyan

214 E. Engelhart; Türkiye ve Tanzimat (1826-1882), s. 68.

215 Sadi Koçaş; Tarih Boyunca Ermeniler ve Türk-Ermeni İlişkileri, s. 53.

tebaanın şahitliğinin kabul edilmeye başlanması olmuştur. Yine bu mahkemelerdeki jüri üyeleri arasında gayrimüslim unsurlar da görülmeye başlanmıştır. (216)

Bununla beraber Osmanlı vatandaşı olduğu halde Müslüman olmayan tebaa ile mahkemelerin cemaat mahkemelerinde görülmeleri usulüne de devam edilmiştir. Osmanlı devleti, bu mahkemelere başkanlık eden Patrik veya hahambaşını hem bu milletlerin dini lideri ve hem de hukukî şefleri olarak kabul etmekteydi. Bununla beraber gayrimüslimler davalarını kendi mahkemelerinden alıp Şer'i mahkemeye götürme hakkında sahiptiler. Fakat bu iş için kendi dinî cemaatlerinin lideri olan şahsın onayını almak zorunda idiler.(217)

b. Tanzimat ve Cizye Vergisi

Tanzimatla beraber gayrimüslim tebaadan toplanan cizye vergisinde de bir takım değişikliklere gidilmiştir. Daha önceleri bu vergi cizyedâr denilen bir görevli tarafında toplanmakta idi. Ancak bu işin gerçekleşmesi esnasında gerek meydana gelen maddi yolsuzlukları önlemek ve gerekse de verginin toplanması ile ilgili usullerde kolaylaştırıcı olmak amacıyla bu iş gayrimüslim millet liderlerinin kontrolüne bırakılmıştır. Ancak bu uygulama ile de istenen sonuç elde edilemediğinden yeniden eski uygulamaya dönülmüştür.(218)

c. Tanzimat ve Azınlıkların Eğitimi

Osmanlı Devletindeki gayrimüslimler, diğer alanlarda kendilerine tanınan ayrıcalıklara ve sosyo-ekonomik statüye uygun olarak kendi dinî kuruluşları, hastaneleri ve darülacezeleri yanında okullarını da kurmuşlar ve eğitimlerini dinî ve kültürel teşkilatları-

216 E. Ziya Karal; Osmanlı Tarihi, V, s. 178-179; Ali Güler; Türkiye'deki Gayrimüslimler, s. 16.

217 M. A. Ubucini; Türkiye 1850, s. 167-168.

218 E. Ziya Karal; Osmanlı Tarihi, V, s. 180-181.

na bağlı olarak kendi dillerinde ve devlet denetimi dışında sürdürmüşlerdir.(219)

Gayrimüslimlerin idare ettikleri okullar tamamen müstakil bir niteliğe sahipti. Gayrimüslimler, bu cemaat okullarında kendi dillerinde eğitim yapmakta ve ders programlarını diledikleri gibi düzenleyebilmekteydiler. Devlet bu okulları önceleri hiç denetlememiş ya da denetlemeye lüzum görmemiştir. Gayrimüslimler, din ve mezhep sahasında olduğu gibi eğitim alanında da özerk bir statü içinde hareket etme imkanına sahip kılınmışlardır.

Gayrimüslim tebaa çok erken tarihlerde eğitim özerkliği alanında önemli ilklere imza atmıştır. 1827 yılında Osmanlı Devleti ilk Tıp okulunu açmadan çok önce Kasımpaşa'da Rumların, Kuruçeşme'de Ermenilerin hekimlik okulları vardı. Yine Kayseri'nin Zincidere Köyünde de Rumlar 55 öğrencili bir yüksek okul açmışlardı.(220)

Cemaat okulları zamanla gayrimüslimlerin kendi tarih ve kültürlerinin öğretildikleri, bağımsızlık fikirlerinin aşılandığı ve hatta milli istiklalleri uğrunda yabancı devletlerin siyasetlerine alet oldukları kurumlar haline gelmişlerdir.(221)

Tanzimat Fermanında tebaanın eşitliği ilkesinden hareketle eğitim alanında da bütün tebaaya eşit imkanların sunulacağı ilan olunmuştur. Nitekim 21 Temmuz 1846 tarihinde alınan bir kararla İstanbul'da bir Darülfünun kurulmasına ve bu kuruma dili, dini ne olursa olsun bütün Osmanlı gençlerinin kabul edilmesine karar verilmiştir.(222)

Gayrimüslimlerin eğitim meselesi ile ilgili en önemli düzenleme 1869'da çıkarılan "Maarif-i Umumiye Nizamnamesi" ile yapıldı. Bu nizamnameye göre gayrimüslimlerin idare ettiği okullarda dersler Osmanlı maarifince denetlenecek ve din derslerini ruhani-

219 Ali Güler; Türkiye'deki Gayrimüslimler, s. 129.
220 Ali Güler; Türkiye'deki Gayrimüslimler, s. 137.
221 B. Eryılmaz; Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Teb'anın Yönetimi, s. 167.
222 A. Cevat Eren; "Tanzimat", XI , Milli Eğitim Bak. İslam Ans., İstanbul 1979, s. 724.

ler verecekti. Böylelikle Osmanlı devleti cemaat okulları üzerindeki kontrol mekanizmasını bir kanuna dökmüş oluyordu.(223)

Bununla beraber Bab-ı Alî'nin bu tavrına gayrimüslim cemaat yöneticilerinden tepki gelmekte gecikmemiştir. Nitekim 1908 yılından sonra Maarif Nezareti gayrimüslim okullarını denetleme ve programlarını, öğretmen seçimlerini düzenleme, Türkçe eğitimini mecbur kılma gibi bazı girişimlerde bulunduysa da cemaat liderleri dini imtiyazlarını öne sürerek buna yanaşmamışlardır. Zira onlara göre eğitim de dinî ayrıcalıkların bir parçasıydı.(224)

d. Tanzimat ve Azınlıkların Askerliği Meselesi

Tanzimat Fermanının yenilik getirdiği bir diğer alanda askerlikle ilgili uygulamalardır. Osmanlılarda askerlik, Müslümanlara ait temel bir vazife ve mükellefiyet olarak kabul edildiğinden prensip olarak gayrimüslimler orduya alınmaz, buna karşılık kendilerinden her sene dini bir vergi olan cizye tahsil edilirdi. Ancak Osmanlı Devleti, fetihler ve savaşlar nedeniyle asker ihtiyacının arttığı genişleme döneminde bu genel kuralın dışına çıkarak çeşitli muafiyetler karşılığında Hıristiyan tebaayı bir takım askerî hizmetlerde istihdam etmişti. Bu zümre bazen Osmanlı ordusu ile beraber sefere katılmakta, kale muhafızlığı, derbent bekçiliği, gözcülük ve casusluk yapmaktaydılar. Balkanlardaki Hıristiyan askerî gruplar XVII. yüzyıldan itibaren geri hizmetlere alınarak, daha çok "sivil" alanlarda kullanılmış ve onlardan boşalan yere Müslümanlar getirilmiştir.(225)

Osmanlı Devletinin klasik döneminde çeşitli askeri görevlerde istihdam edilen gayrimüslimler olduğu gibi, Osmanlı Donanmasına bağlı gemiler ve Tersane-i Amire'de bazı teknik birimler ve kol kuvvetine dayalı işlerde maaş ve ücretle çalıştırılan çok sayıda Hıristiyan askerler de vardı ki bunlar arasında ilk sırayı kürekçiler

223 G. Bozkurt; Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu, s. 161.

224 Ali Güler; Türkiye'deki Gayrimüslimler, s. 133.

225 Ufuk Gülsoy; "1909'dan 1919'a Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Askerlik Meselesi", Uluslar arası Osmanlı Tarihi Sempozyum Bildirileri, Türk Ocakları İzmir Şubesi Yay., İzmir 2000, s. 525.

alıyordu. Kalyonlarda kürekçilik yapanların çoğu gayrimüslim olan Ermeni ve Rumlardı.(226) XIX. yüzyıl öncesinde bu kürekçi neferat, Osmanlı Donanmasının denize açılacağı tarihten bir süre evvel, Patrikhaneler kanalıyla toplanır ve üç ay süreyle gemilerde ücretli istihdam edildikten sonra terhis edilirlerdi. 1835 yılına kadar Osmanlı donanmasında muvazzaf statüsünde bulunan gayrimüslim asker yoktu. İlk kez bu tarihte alınan kararla gayrimüslimlerin öncelikle donanmada muvazzaf asker olarak istihdam edilmeleri karara bağlanmıştır. Bu amaçla 1098 gayrimüslim genç, "donanma askeri" sıfatıyla Bahriyeye alınmıştır.

1844 yılında Osmanlı Donanmasında 3.000 Rum denizcinin görev yapmakta olduğunu Ubucini'den öğrenmekteyiz.(227)

Tanzimat Fermanının ilanından bir müddet sonra, 1845 yılında bu uygulama yaygınlaştırılarak 1500 gayrimüslim gencin donanmada istihdamı kararlaştırıldı. Bu amaçla Canik, Trabzon, Hüdavendigâr, ve Erdek livaları ile, Ordu, Sivas, Tokat, Nevşehir, Ankara Merzifon, Zile, Erzurum ve Niğde kazaları ile Limni, Bozcaada, Midilli, İmroz ve Semendirek adalarından donanmaya asker alımına girişildi.(228)

Yukarıda da ifade edildiği gibi gayrimüslim Osmanlı vatandaşlarının ordudaki ilk istihdamı gayet yetenekli oldukları denizcilik alanında olmuştu. Bununla beraber Tanzimat Fermanı ile aynı tarihte özellikle Ermenilerin kara ordusunda istihdamı gündeme gelmişti. Zira Tanzimat Fermanında "muhafaza-i vatan için asker vermek ahalinin farz-ı zimmetidir" denilmek suretiyle üstü kapalı da olsa bu duruma atıfta bulunulmuştur. Bu nedenle 1839 yılında Osmanlı kara ordusunu kumanda etmekte olan Hafız Mehmet Paşa, her mangaya bir Ermeni asker yerleştirerek Osmanlı ordusunun yirmide birini Ermenilerden kurmayı tasarlamıştır. Osmanlı ordusunda görev yapan Alman subay Moltke ise Ermenilerden ayrı ta-

226 İsmail Hakkı Uzunçarşılı; Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilatı, Ankara 1984, s. 487-488.

227 M. A. Ubucini; Türkiye 1850, s.50

228 Ufuk Gülsoy; Osmanlı Gayrimüslimlerinin Askerlik Serüveni, Simurg yay., İstanbul 2000, s. 39.

burlar oluşturulmasını ve bunlardan yetenekli olanların Binbaşılığa kadar yükselmelerini Bab-ı Alî'ye önermişti.(229)

Bununla beraber tüm bu girişimler gayrimüslim unsurun direnişi ile karşılaşmıştır. Alınan bu kararlar özellikle Hıristiyan tebaayı bağladığından, söz konusu zümre içerisinde büyük bir heyecana sebep oldu. Bu nedenle Hıristiyan reaya dağlara ve adalara firar etmeye başladılar ve Anadolu ile Rumeli'nin dağlık taraflarıyla Lübnan'da ayaklanmalar oldu. Açıkça söylemek gerekirse gayrimüslim zümre, özellikle milliyetçilik fikrinin yaygın olduğu bir çağda Osmanlı Devleti adına savaşmak ya da askerlik külfetinin altına girmek istemiyordu. Kaldı ki Hıristiyanların askeri hizmetlerde istihdamı onların ticarî hayattaki ağırlıklarına da ağır bir darbe vuracaktı. Son olarak bu zümrenin yüzyıllardan beri neredeyse hiçbir şekilde silah sanatı ile haşır neşir olmadığı ve bu sanata karşı bir antipatileri olduğu da unutulmamalıdır. Bu nedenlerle Tanzimat Fermanı ile gündeme gelen gayrimüslim zümrenin askerliği meselesi en azından bir süre için kağıt üzerinde kalmıştır.(230)

2. Tanzimat Fermanına Yönelik Müslüman ve Gayrimüslim Tebaadan Tepkiler

Tanzimat Fermanına tepki sadece askeri alanla sınırlı kalmamıştır. Zaten bu tepki sadece azınlıklarla sınırlı da değildir. Özellikle mutaasıp Müslüman çevrelerden de büyük ölçüde tepkiler yükselmiştir. Bu çevreler "Zaten devletin gerilemesine sebep olan gayrimüslimler iken bir de onlara yeni haklar ve kanun önünde eşitlik tanınmasının ne lüzumu vardı?" şeklinde tepkilerini ortaya koymuşlardır.(231) Müslüman halk arasında Tanzimat Fermanı bir

229 U. Gülsoy; "1909'dan 1919'a Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Askerlik Meselesi", s. 526.

230 E. Ziya Karal; Osmanlı Tarihi, V, s. 184-185.

231 Tanzimatın halk arasında ne şekilde anlaşıldığını göstermesi açısından ünlü vakanüvis Abdurrahman Şeref Efendi şu fıkrayı anlatır; Galata'da bulunan Voyvoda Karakolunda bir tabur ağası görev yapmakta imiş. Hıristiyan ahali ara sıra bir Müslümanı yakalayıp karakola götürür ve bana gavur dedi diyerek cezalandırılmasını istermiş. Tabur ağası bir gün dayanamayarak suçlanan şahsa şunları söylemiş: "Ey oğul! Anlatamadık mı? Bundan böyle artık gavura gavur

Frenk icadı olarak telakki edildi. O zaman kadar bazı belirli yerler dışında şehir, kasaba ve köylerde çan çalmak yasaktı. Tanzimat ile dinî ayinlerin her yerde serbestçe yapılmasına müsaade olunması Müslüman halk arasında tepkiyle karşılanmıştır.(232)

Esasen fermana bu denli tepki gösterilmesinin en temel nedeni Osmanlı ülkesinin bu tarz bir sürece tepeden inme geçmiş olmasıdır. Osmanlı Devletini ve toplumu hazırlamadan girişilen bu teşebbüsün öncesindeki durumu İngiltere Büyük elçisi Lord Stratfort Canning şu cümlelerle ifade eder; "İngiltere'de Türkiye üzerinde yanlış şeyler düşünüyoruz. Bu koskoca İmparatorluğun ne muazzam kaynakları olduğunu sen de benim kadar bilirsin. Her gün Türklerin övülmeye değer özelliklerine tanık oluyorum. Öyle özellikler ki bunlar, iyi yönetildiği takdirde İmparatorluğun bütün bir dünyaya karşı ayak diremesine el vereceğine inancım var. Neylersin ki idare tepeden tırnağa kötü, devlet adamları nasıl bir batak içinde olduklarını biliyorlar ama, aksayan yönleri düzeltmek için ne cesaretleri ne de yetenekleri var. Bu zor işin altından kalkmayı gözü yiyenler ise halkın önyargılarıyla yapılması gereken devrimleri nasıl bağdaştıracaklarını bilemiyorlar. Bunsuz da bir iş yapmaya imkan yok".(233)

Tanzimat Fermanı başkentteki devlet ricalini de ikiye ayırmıştır. Başta Sadrazam Koca Hüsrev Paşa ve taraftarları Tanzimat Fermanını bir İslam Devleti olan Osmanlı İmparatorluğunun ananelerine aykırı görmüşlerdir.(234)

Diğer yandan gayrimüslim tebaa da çeşitli nedenlerle fermana tepki göstermişlerdir.(235) Fermana öncelikle tepki Fener Patrikhanesinden gelmiştir. Tanzimat Fermanına aynı zamanda İlber Ortaylı'nın deyimi ile Rum-Ortodoks Patrikhanesinin de erime tarihi-

---

denmeyecek. Anlata anlata dilimizde tüy bitti" diyerek suçluyu azarlamıştır. Bk. E. Ziya Karal; Osmanlı Tarihi, V, s. 190.

232 E. Engelhart; Türkiye ve Tanzimat (1826-1882), s. 39-40; A. Cevat Eren; "Tanzimat", XI, s. 722.

233 Stanley Lane Poole; Lord Stratford Canning'in Türkiye Hatıraları, (Özetleyerek çev: Can Yücel), Türkiye İş Bankası Kültür Yay., Ankara 1959, s. 6.

234 A. Cevat Eren; "Tanzimat", XI , s. 720.

235 Halil İnalcık; "Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri", Belleten, XXVII, sayı: 112, Ankara 1964, s. 632.

nin başlangıcı denilebilir.(236) Zira her ne kadar Patrikhane sonraki yıllarda etkinliğini özellikle siyasi arenada gösterecekse de artık gerek kendi cemaati ve gerekse de millet sistemi içinde yer alan diğer cemaatler üzerindeki geniş yetkileri eskiye nazaran iyice sınırlanmıştır. Uluslaşma çağında Balkan Kiliselerinde de Fener Patrikhanesinden kopma süreci başlamış ve bunun sonucunda Fener Patrikhanesi Ortodoks Cemaati içindeki etki alanını dahi büyük ölçüde kaybetmiştir. Nitekim ilk olarak 1870 yılında bağımsız Bulgar Ortodoks Kilisesi kurulmuş, bunu 1878 Arnavut Ortodoks, 1879 Sırp Ortodoks ve 1885'de Romen Ortodoks Kiliselerinin bağımsızlıklarını ilanı takip etmiştir.(237) Muhakkak ki Tanzimat Fermanının ilanı esnasında Gülhane'de hazır bulunan Rum Patriğine, ferman okunup kırmızı bir atlas kesenin içine konduğunda "İnşallah bir daha o keseden dışarı hiç çıkmaz" sözlerini dedirten de böyle bir durumun tahmini olsa gerektir.(238)

Tanzimat döneminin bir diğer önemli meselesi de batılı kaynaklarda "Krypto- Katholik" adı ile anılan gizli Katoliklik hadisesidir. Bu duruma etken olan ise Osmanlı Devletinde İslamiyeti kabul eden bir kişinin ne olursa olsun dinini değiştirememesi kaidesi yatar. Zira dinden dönmenin yani irtidad etmenin şer'i cezası ölümdür. Tanzimat Fermanının getirdiği özgürlük havası içerisinde öncelikle Kuzey Arnavutluk'ta yaşayan bir küçük azınlık grup, İslamiyeti görünüşte kabul ettiklerini, fakat gerçekte Katolik olduklarını ilan etmişlerdir. Bu yöre halkının böyle bir tavır almasının altında yatan ana neden ise askerlik vazifesinden ve Haraç vergisinden muaf tutulma isteğidir. Nitekim bu durumun etkisiyle Anadolu ve Balkanlarda başka yerlerde Krypto-Katolikler ortaya çıkmıştır.(239)

Tanzimat Fermanı ile birlikte yerel yönetimin bir parçası olmak üzere eyalet merkezleri ve kazalarda birer meclis kurulması

---

236 İlber Ortaylı; "Tanzimat Döneminde Balkanlarda Ulusal Kiliseler ve Rum-Ortodoks Kilisesi", TC. Kültür Bak. Milli Kütüphane Başkanlığı Tanzimatın 150. Yıl Dönümü Uluslar arası Sempozyumu, Ankara 1991, s. 383-384.

237 İ. Ortaylı; "Tanzimat Döneminde Balkanlarda Ulusal Kiliseler ve Rum-Ortodoks Kilisesi", s. 387.

238 E. Ziya Karal; Osmanlı Tarihi, V, s. 191.

239 A. Cevat Eren; "Tanzimat", XI , s. 727.

emredilmiştir. Bu meclisler o mahallin kadısı, askerî amir, 4 müslim, varsa gayrimüslimlerden metropolit, iki de kocabaşı'ndan oluşacaktı. Küçük meclisler almış oldukları kararları büyük meclislere bildirecek ve böylece büyük meclislerin vereceği kararlarda söz sahibi olacaklardı.(240) Tanzimat Fermanı ile ilk defa gayrimüslim unsura yerel yönetim meclislerinde görev yapma hakkı tanınmış, fakat bu durum söz konusu zümrenin memnuniyeti için yeterli olmamıştır. Zira kendileri açısından olumlu yahut da haklarını daha da geliştiren bir mesele bu meclislerde görüşülürken devamlı meselenin kabulünü kolaylaştırıcı davranışlar içinde bulunan gayrimüslim meclis üyeleri, kendilerine daha önce tanınan bazı haklardan ufak fedakarlıklarda bulunmaları istenince bunun Tanzimat Fermanında yer alan eşitlik ruhu ile bağdaşmayacağını dile getirerek olumsuz bir tavır sergiliyorlardı. Bunu yanı sıra bazı gayrimüslim meclis üyeleri mecliste yer alan Müslüman üyelerin kendilerine tahammül edemedikleri yolunda İstanbul'a şikayetnameler göndermişlerdir. Nitekim Rum Patriğinin 14 Ocak 1841 tarihli bir şikayet dilekçesinde "memleket meclislerine dahil olan metropolit ve kocabaşları her ne arz ve ifade ederlerse diğer azaların hakaret ve lakaydisiyle karşılandıklarını" ifade etmiştir.(241) Bu durum da bize her iki zümrenin de henüz mevcut ortama alışamadığını göstermektedir.

Öte yandan Tanzimat Fermanının en önemli hazırlanma nedeni olan yabancı devletlerin Osmanlı devletinin iç işlerine müdahalesini engelleme konusunda da başarı elde edilememiştir. Batılı devletler arasında Osmanlı İmparatorluğunun bölüşümünü içeren Doğu Sorunu Osmanlı İmparatorluğu yıkılana kadar varlığını devam ettirecektir. Fermanın hazırlanması her ne kadar Fransa ve İngiltere'yi memnun etmişse de Avusturya ve özellikle Rusya fermandan aynı ölçüde rahatsızlık duymuşlardır. Zira her iki devlette Osmanlı İmparatorluğu gibi çok uluslu idiler. Bu yüzden Osmanlı Devleti tarafından kendi azınlık tebaasına tanınan hakları kendi tebaalarının da talep etmelerinden çekinerek endişeye kapıl-

240 A. Cevat Eren; "Tanzimat", XI, s. 721.

241 İlber Ortaylı; Tanzimattan Sonra Mahalli İdareler (1840-1878), Türkiye ve Ortadoğu Amme İdaresi Enstitüsü yay., Ankara 1974, s. 25.

dılar ki bu durum her iki devletin de zaten var olan hasmane tavırlarını daha da pekiştirici bir rol oynamıştır. Diğer yandan İngiltere ve Fransa da her ne kadar fermana sıcak baktıklarını belirtmişlerse de Orta doğu ve özellikle İngiltere, Hindistan yolu politikası münasebetiyle Osmanlı ülkesi üzerindeki emellerini tahakkuk ettirme politikalarında herhangi bir değişiklik yapmamışlardır.(242) Her iki devlette kendi menfaatleri uğruna Osmanlı ülkesindeki Katolik ve Protestan unsurları tahrik etmeye devam etmişlerdir.(243)

Diğer yandan bu fermanın akabinde gayrimüslimler kendileri gibi Hıristiyan olan diğer Avrupa devletleri ile daha yakın bir temas kurma yoluna gitmişlerdir. Fermanın kendilerine tanıdığı hak ve özgürlüklerin en geniş şekliyle uygulanmasını isteyen gayrimüslim tebaa, bazı taleplerinin Hükümet tarafından dikkate alınmaması üzerine kendileri ile mezhepdaş olan Avrupa devletlerini devreye sokmaya başlamışlardır. Bu durumun gayrimüslimler açısından olumlu neticeler vermesi üzerine de Batılı devletlerin himayesi altına girme yoluna başvurmuşlardır ve sonuç olarak Engelhart'ın " Gayrimüslimler, memalik-i ecnebiyedeki hemmezhepleri ile kendileri arasında kendi zehaplarınca o derece sıkı bir iştirak-ı menafi ve hissiyat hasıl etmişlerdi ki Ortodokslar kendilerini Rus, Katolikler Fransız, Protestanlar ise İngiliz addetmekte idiler"(244) kelimeleri ifade ettiği bir durum ortaya çıkmıştır.

Tanzimat Fermanına yönelik tepkiler bahsini bu fermanının ilanı esnasında Türkiye'de bulunan Robert Kolej'in kurucusu C. Hamlin anılarında şu satırlarına yer vererek kapatmak istiyoruz; "Hatt'ın ilanı memlekette büyük bir hayret ve şaşkınlıkla karşılandı. Eski kafalı Müslümanlar, Hatt'ı lanetle anıyorlardı. Şeriatın çiğnendiğini, Müslümanların gavurlarla bir seviyeye indiğini iddia ediyorlardı. Hıristiyan tebaa ise Hatt'a yeni bir çağın başlangıcı gözüyle baktılar. Hatt'ın ilanı İngiliz siyasetinin bir zaferi idi. Hatt'ın gerçek değeri ise, halk arasında yarattığı etkide aranmalıdır. Bu esaslar bütün imparatorluğa yayıldı. Gülhane Hattı, hükümetin asıl gayesi ve kanununa göre erişilecek maksatlar hakkında halka

242 H. Hazır; "Tanzimat Fermanı'nın Anayasa Hukuku açısından Tahlili", s. 231.
243 E. Ziya Karal; Osmanlı Tarihi, V, s. 194.
244 E. Engelhart; Türkiye ve Tanzimat (1826-1882), s. 54.

yapılmış ilk hitap idi. Gülhane Hattı reâyaya, hakları için mücadele etmek cesaretini verdi ve kanun önünde insanların eşit olduğu fikrini ortaya koydu. Ulemanın sivil sahada otoritesini azalttı. Artık geri dönülmesi imkansız bir cereyan meydana getirdi".(245)

C) ISLAHAT FERMANI VE SONRASINDA AZINLIKLARLA İLGİLİ GELİŞMELER

Islahat Fermanı; 3 Kasım 1839'da ilan edilen ve bütün Osmanlı tebaasının kanun önünde eşit sayıldığını, herkesin can, mal ve namus dokunulmazlığın devletin güvencesi altında olduğunu açıklayan Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nu yeterli bulmayan Batılı devletlerin, Osmanlı Tebaası Müslümanlarla, gayrimüslimler arasında bazı siyasî ve hukukî farklılıkların bulunduğunu ileri sürerek daha köklü reformlar yapılmasını istemeleri sonucunda hazırlanan ferman olup Osmanlı tarihinde önemli bir yere sahiptir.(246) Islahat Fermanı da tıpkı Tanzimat Fermanı gibi Avrupa'nın iç işlerimize müdahale etmesini engellemek için ortaya atılmış olup, Tanzimat Fermanından daha bariz bir şekilde bu fermanın ilanında siyasi mülahazalar ön planda tutulmuştur. Islahat Fermanının ilan edilmesine etken olan önemli siyasî hadise ise Osmanlı egemenliğinde bulunan Hıristiyanlara ait Kutsal Yerler Meselesidir.

a) Hıristiyanlarca Mukaddes Kutsal Yerler Meselesi ve Ortaya Çıkışı

Daha önce de belirttiğimiz gibi Osmanlı Devleti çeşitli ulusların oluşturduğu bir mozaik görünümündeydi. 1789'dan sonra Avrupa'da yayılan milliyetçilik akımı Osmanlı Devletinin "millet sistemi" ile bağdaşmıyordu. Milliyetçilik ilkesi, belli bir toprak parçası ve tek hukuk düzenini gerektiriyordu. Bu nedenle Osmanlı devlet adamları kendilerini tehdit eden tehlikeyi gördüler ve bunu bertaraf için gerekli tedbirleri alma yoluna koyuldular. Bunun için ilk

245 H. İnalcık; "Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri", s. 624.

246 Ufuk Gülsoy; "Islahat Fermanı" mad. Diyanet İslam Ans., XIX, İstanbul 1999, s. 185.

büyük çabayı II. Mahmut harcadı. Onun hazırladığı projeyi oğlu Abdülmecit ve zamanın Hariciye Nazırı Mustafa Reşit Paşa hayata geçirdiler.

Osmanlı Devletinin eşitlik vaadiyle devlete bağlamaya çalıştığı bağımsızlık isteğiyle dolu Hıristiyan unsurlar, doğal olarak kendilerine tanınan haklarla yetinmediler ve Avrupa devletlerinden kendilerine yardımcı olunmasını istediler. Böylelikle de bu dönemden itibaren büyük devletlerin doğu politikalarının en belirleyici unsurunu Osmanlı Devletinde yaşayan zımmîler teşkil etti. Bu devletlerin tahrikleri sonucu Osmanlı Devleti bünyesinde yaşayan azınlıklar harekete geçerek bağımsızlık için bir dizi faaliyetlere giriştiler. Osmanlı Devletinin bu faaliyetleri engellemek için giriştiği teşebbüsler ise Batı dünyasında kıyım olarak değerlendirildi.(247)

Bununla beraber Batılı devletlerin Osmanlı iç içlerine olur olmaz karışmaları, 1856 yılında Avrupa'nın en önemli üç devletini bir hesaplaşmaya yöneltti. Kudüs'teki Kutsal Yerlerin koruyuculuğu meselesi yüzünden Katolik Fransa ve Ortodoks Rusya arasında bir gerginlik yaşandı. Osmanlı Devletinin ara buluculuğu bir sonuç vermeyince Fransa, Osmanlı İmparatorluğu, İngiltere ve İtalyan Piyamonte Devleti, Rusya ile kozlarını paylaşmaya karar verdiler.

Esasen Avrupa'yı büyük bir buhrana sürükleyen Kutsal Yerler'in hamîliği meselesi 1740 yılına kadar uzanmaktadır. Bu yıl içinde Fransa, Osmanlı İmparatorluğu ile yenilediği kapitülasyonlara ek madde olarak Kudüs'te yer alan ve bütün Hıristiyanlarca kutsal olarak kabul edilen , Hz. İsa ve Hz. Meryem'in mezarının bulunduğuna inanılan yerler, Beytü'l Lahim'de bulunan Büyük kilise, Tahanü'l-Atik Meydanı ve mahzenleri, Reata Mağarası ve Mehd Mağarasının çevresinde Hıristiyanlara ait alanların koruyucusu olduğuna dair bir madde eklettirmeyi başardı ve Hıristiyan Dünyasında bu imtiyaz sayesinde hayli prestij kazandı.(248) Bununla beraber 1789 yılında meydana gelen Fransız İhtilali ile Fransa'da milliyetçilik ve cumhuriyet olgusu din olgusunun yerine hakim olmaya baş-

247 G. Bozkurt; Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu, TTK yay., Ankara 1989, s. 40-41.

248 Resimli -Haritalı Mufassal Osmanlı Tarihi, VI, İstanbul 1953, s. 3017.

layınca Fransa bu imtiyazlarını önemsememeye başladı.(249) Bu noktada devreye Ortodoks Hıristiyanları koruma bahanesiyle Rusya girmiştir. 1774 yılında imzalanan Küçük Kaynarca anlaşmasının yedinci maddesi Rusya'ya, Osmanlı ülkesinde yaşayan Ortodoksları himaye ve bu mezhep mensuplarına kutsal yerleri serbestçe ziyaret etmesini güvence altında tutma hakkı tanımıştır. 1848 yılında Fransa'da Lui - Napolyon'un iş başına gelmesi ile bu liderin Katolik din adamlarının desteğini almak maksadıyla Kutsal Yerler meselesini yeniden ortaya atması sonucu bu mesele tekrar alevlendi ve iki ülke bu mesele yüzünden bir buhranın eşiğine gelince arada kalan Osmanlı Devleti oldu.(250)

İki ülke arasındaki gerginliği arttıran başka unsurlar da vardı. Nitekim Kudüs'teki Rum patriği Rus çarı Büyük Petro'ya yazdığı mektupta Fransızların Kemame Kilisesinin idaresini ele geçirmek üzere olduklarını yazmak suretiyle iki ülke arasındaki gerginliği daha da arttırıyordu.(251)

Bu meseleyi halletmek için Rusya tarafından İstanbul'a elçi olarak gönderilen Prens Mençikof ise Osmanlı Devleti tarafından Rusya'ya, gerçekleşmesi imkansız imtiyazlar verilmesini talep ederek meselenin çözümüne değil çözümsüzlüğüne hizmet etti.(252) Böylelikle O, bir tapınak kapısı anahtarından (Kemame Kilisesinin yönetimi meselesi) çok daha önemli meselelere el atarak gerçek niyetini gözler önüne serecektir. Mençikof, Rusya'nın 40.000 kişilik bir kuvvetle Boğazlara inmesini ve Osmanlı Devletini Batılı Devletlerin hücumuna karşı korumayı taahhüd ediyor, karşılığında da

249 Bununla beraber 20 Mayıs 1804 tarihli Fransa ile Osmanlı İmparatorluğu arasında yapılan Kapitülasyon anlaşmasının 4. maddesi burada zikre değer. Bu madde ile Osmanlı İmparatorluğu Kutsal Yerler üzerinde Fransız ayrıcalığını kabul ediyor ve şu maddeye yer veriyordu; "Fransa Kralının ve Fransa kralının muhibbi ve müttefiki olan sair Hıristiyan hükümdarların tebaaları Kudüs'teki mübarek makamları ziyaret etme hususunda serbest bulunacaklar, kendilerine hiçbir müdahale ve müşkülât çıkarılmayacak ve kendilerine tecavüz edilmeyecektir". İ. Polat Haydaroğlu; Osmanlı İmparatorluğunda Yabancı Okullar, s. 14-15.

250 Resimli –Haritalı Mufassal Osmanlı Tarihi, VI, s. 3019

251 Necdet Kurdakul; Osmanlı İmparatorluğundan Ortadoğu'ya Belgelerle Şark Meselesi, Dergah yay., İstanbul 1976, s. 41.

252 Stanley Lane Poole; Lord Stratford Canning'in Türkiye Hatıraları, s. 173.

Ortodoks Kilisesinin lideri olarak Fener Patrikhanesinin yerine Rus kilisesinin tanınmasını ve buna benzer bir takım kabulü imkansız teklifleri beraberinde getirmiştir.(253)

Bu gelişmeler sonucunda Osmanlı Devleti ile çarlık Rusyası arasında bir çatışma kaçınılmaz görünüyordu ve öyle de oldu. Fakat Rusya'nın Osmanlı toprakları üzerinde hadsiz hesapsız bir nüfuz elde etmesi karşısında endişeye düşen Avrupa'nın büyük güçleri bu noktada Osmanlı Devletinin yanında yer almayı ve Rusya'yı dizginlemeyi uygun buldular.

30 Kasım 1853'de Sinop'ta bir Osmanlı filosunu Ruslar tarafından yakılması ve şehrin bombalanması üzerine İngiltere ve Fransa, Rusya'ya bir ültimatom vererek Eflak ve Boğdan'ın derhal boşaltılmasını, Ortodoks tebaa üzerindeki himaye iddialarından vazgeçilmesini istediler. Çar'ın ültimatomu reddetmesi üzerine 12 Mart 1854'de İngiltere ve Fransa, Rusya'ya savaş ilan etti. Osmanlı Devletinin yanında savaşa giren İngiltere, Fransa ve İtalyan Piyamonte Devleti 1856 yılında Rusya'yı barış masasına oturmayı ikna ettiler. İşte Islahat Fermanının temelleri de o zaman ortaya atıldı.(254)

b. Islahat Fermanı ve Paris Anlaşması

Islahat Fermanının ilan sebeplerinden biri de hiç kuşkusuz yukarıda da ifade ettiğimiz gibi Kutsal Yerler meselesine sebep teşkil eden azınlıklar meselesi ile ilgili Batı'nın istediği tarzda düzenlemeler yapılmasının hedeflenmesidir. Zaten Kırım harbine son verilmesi için arabuluculuk yapan Avusturya, "Osmanlı İdaresinde yaşayan azınlıkların Müslümanlara her alanda eşit haklara sahip olmaları ve benzer koşulları içeren bir düzenlemenin Osmanlı Devleti tarafından yapılması" şartını ortaya atmış ve bu teklif sonrasında Rusya, 16 Aralık 1855'de barış masasına oturmayı kabul etmişti.(255)

---

253 Mençikof tarafından Osmanlı Devletine yapılan kabulü imkansız teklifler için bk. Resimli -Haritalı Mufassal Osmanlı Tarihi, VI, s. 3020.

254 G. Bozkurt; Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının....., s. 54.

255 G. Bozkurt; Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının....., s. 55; U. Gülsoy; "Islahat Fermanı" XIX , s. 185

Bu nedenle Osmanlı İmparatorluğunun Islahat Fermanını ilan etmesinden yedi gün sonra 25 Şubat 1856 tarihinde Paris'te toplanan büyük devletlerin temsilcileri Islahat Fermanının metninin Paris Anlaşmasında da zikredilmesini talep ettiler. Esasen böyle bir talebin Batılı Devletlerin Osmanlı iç işlerine müdahale etmelerine yeni bir bahane teşkil edeceğini anlayan konferanstaki Türk tarafının başkanı Alî Paşa, bu şekil bir maddenin anlaşma metnine konmaması için diretti. Çünkü Kırım harbinin çıkış nedeni de sonuç olarak 1774 yılında imzalanan Küçük Kaynarca anlaşmasının ilgili bir maddesiydi. Bununla beraber Alî Paşanın bu direnmeleri bir fayda vermedi.(256) Alî Paşa sadece anlaşma metnindeki ilgili maddenin yazımında, ileride doğrudan bir müdahalede bulunulmasını önleyecek bir ibarenin konmaması konusunda etkili oldu.

Islahat Fermanı Paris Anlaşmasının 9. maddesinde yer aldı. Adı geçen madde şu şekildedir; "Padişah Hazretleri, tebaalarının refahı için sarf etmekte oldukları devamlı himmetleri yolunda din ve ırk farkı gözetilmeyerek, cümlesinin durumunu ıslahat edici olmakla beraber, İmparatorluğunun Hıristiyan halkı hakkında inâyetkâr niyetlerini teyit eden bir yüksek ferman ihsan buyurmuş olduklarından, ve bu hususta asil düşüncelerine bir delil göstermek istediklerinden müstakil iradelerinden sâdır olmuş olan iş bu yüksek fermanın Paris Anlaşması Devletlerine tebliğini tensip buyurmuşlardır. Paris Anlaşması Devletleri, bu tebliğin yüksek değerini ispat ve teyit ederler. Şurası kesin olarak kararlaştırılmıştır ki, bu tebliğ padişah hazretlerinin ne kendi tebaasıyla olan hükümdarlık işlerine ve ne de devletlerin, iç işlerine ayrı veya birlikte olarak müdahale etmek için hiçbir halde Paris Muahedesi Devletlerine bir hak ve salâhiyet vermeyecektir".(257)

Alî Paşanın çabalarında başarılı olduğu özellikle bu maddenin son bölümlerinde bariz bir şekilde belli olmaktadır. Bununla beraber böyle bir maddenin anlaşma metnine konulması dahi Osmanlı Devletinin egemenlik haklarına bir müdahaledir. Nitekim sinekten

256 Niyazi Berkes; Türkiye'de Çağdaşlaşma, Ankara 1973, s. 189-190; B. Eryılmaz; Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Teb'anın Yönetimi, s. 113-114.

257 Enver Ziya Karal; Osmanlı Tarihi, VI, TTK yay., Ankara 1947, s. 6; Stanley Lane Poole; Lord Stratford Canning'in Türkiye Hatıraları, s. XXII.

yağ çıkaran Batılı devletler bu maddeyi de bir şekilde kendi siyasi emellerine alet etmekte gecikmeyeceklerdir.[258]

c. Islahat Fermanının İlanı

Islahat Fermanının ilanından biraz önce Osmanlı İmparatorluğu bu fermanının ilanının bir nevi habercisi olan bir takım teşebbüslerde bulunmuştu. İlk olarak Bab-ı Alî, Fransa'nın tavsiyesi ile gayrimüslimler hakkındaki iyi niyetini göstermek amacıyla cizyeyi kaldıracağını, dolayısıyla gayrimüslimlerin orduya ve idarî görevlere alınacağını açıkladı. 10 Mayıs 1885'de ilan edilen karara göre gayrimüslimler askerlikte Miralaylığa, idarede ise birinci dereceye kadar yükselebileceklerdi. Ayrıca izin almadan kiliselerini inşâ ve tamir edebileceklerdi.[259]

Bu gibi bazı düzenlemelerin ve Avrupa devletlerinin beklentisi doğrultusunda 18 Şubat 1856 tarihinde Islahat Fermanı, Bab-ı Alî'de tüm bakanlar, yüksek memurlar, Şeyhülislam, Patrikler, Hahambaşı ve çeşitli cemaatlerin diğer ileri gelenlerinin hazır bulunduğu bir toplantıda okunarak ilan edildi.[260] Fermanın birer kopyası Paris Anlaşmasına katılan devletlere de gönderildi.[261]

Genel itibarı ile gayrimüslimlerin İmparatorluk içindeki yaşantıları ve hukukî statüleri ile ilgili maddeler taşıyan bu ferman, bazı temel başlıklar taşımaktaydı.

d. Islahat Fermanı ve Temel Hak ve Özgürlükler

Islahat Fermanında da tıpkı Tanzimat Fermanında olduğu gibi en önde gelen madde olarak bütün tebaanın din ve mezhep farkı gözetilmeksizin emniyet can, mal ve namusunun padişahın garantisi altında olduğu vurgulanmış[262] ve bu durum şu kelimelerle dile getirilmiştir; "..... Gülhane'de kıraat olunan hatt-ı hümayunum ile ve Tanzimat-ı Hayriyem mucibince her din ve mezhepte

258 B. Eryılmaz; Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Teb'anın Yönetimi, s. 114.
259 U. Gülsoy; "Islahat Fermanı" XIX , DİA, s. 185-186.
260 G. Bozkurt; Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının....., s. 55.
261 U. Gülsoy; "Islahat Fermanı" XIX , DİA, s. 186.
262 Ali Güler; Türkiye'deki Gayrimüslimler, s. 16-17.

bulunan kaffe-i tebai şahanem hakkında bilaistisna emniyet-i can, ve mal ve mahfuziyeti namus için taraf-ı eşref-i padişahanemden va'd ve ihsan olunmuş olan teminat bu kerre dahi tekit ve teyit kılındığından bunun kâmilen fiile çıkarılması için tedabir-i müessirenin ittihaz olunması.....".(263)

Öte yandan temel hak ve özgürlükler bağlamında gayrimüslim cemaatlere, Osmanlı Devleti tarafından verilen daha önceki hakların da teminat altında olduğu şu kelimelerle dile getirilmiştir;(264) "ve zir-i cenah-ı atıfet seniyye-i padişahanemde olarak memalik- i mahruse-i şahanemde Hıristiyan ve sair gayrimüslim cemaatlerine ecdad-ı izamım tarafımdan verilmiş ve sinin-i ahire'de ihsan ve ita kılınmış olan bilcümle imtiyazat ve muafiyat-ruhaniye bu kere dahi tahrir ve ibka kılınıp....".(265)

Bu maddelerden de anlaşılacağı üzere Osmanlı İmparatorluğu, Tanzimat Fermanı da dahil olmak üzere azınlıkların mevcut hak ve imtiyazlarının korunacağını belirtiyor ve bu taifeye diğer bazı imtiyazların da ek olarak tanınacağını daha fermanın başında ifade ediyordu.

e. Patrikhanelerin Islahı Meselesi

Osmanlı İmparatorluğu Avrupa devletlerinin Doğu siyasetinde en hassas noktayı belirleyen gayrimüslim cemaatlerin yönetim merkezlerinin ıslahı meselesini de bu fermanın kapsamına almayı uygun bulmuştur. Osmanlı Devleti bu yönetim merkezlerinde yapılacak düzenlemelerin bir kısmına doğrudan doğruya müdahale ederken bir kısmının ıslahı meselesini de bizzat gayrimüslim cemaatlere bırakmıştır. Gelinen bu noktada artık çökme noktasına gelen Osmanlı Millet sisteminin izleri, hala belirgin bir biçimde görülür.

Patrikhane yönetiminde ruhanilerin yanı sıra bir de sivillerin de katılmasıyla oluşacak meclisler açılması yoluna ve böylece bu

---

263 Suna Kili – A. Eşref Gözübüyük; Türk Anayasa Metinleri (Sened-i İttifaktan Günümüze), İş Bankası Kültür yay., Ankara 1985, s. 15.

264 B. Eryılmaz; Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Teb'anın Yönetimi, s. 114; Enver Ziya Karal; Osmanlı Tarihi, VI, s. 1; Ali Güler; "Tarih Boyunca Rumların Türkler ile Olan İlişkileri", Askeri Tarih Bülteni, yıl: 24, sayı: 46, Şubat 1999, s. 33.

265 S. Kili – A. E. Gözübüyük; Türk Anayasa Metinleri, s. 15

kurumların bir nev'i laikleşme sürecine girmesine dair fermanda şu cümlelere yer verilir; "..... ol babda vaktin ve gerek asr-ı medeniyet ve malumat-ı müktesibenin icab ettirdiği ıslahatı irade ve tensib-i şahanem ile ve Bab-ı Alîmizin tahtında olarak mahsusan Patrikhanelerde teşkil olunacak meclisler marifetiyle bilmüzakere canib-i Bab-ı Alîmize arz ve ifade eylemeğe mecbur olarak cennetmekân Ebu'l Feth Sultan Mehmed Han-ı Sanî Hazretleri ve gerek ahlâfı izamları taraflarından patrikler ile Hıristiyan psikoposlarına itâ buyurulmuş olan ruhsal ve iktidar niyat-ı fütüvvetkârane-i padişahanemden naşî iş bu cemaatlere temin olunmuş olan hal ve mevki cedid ile tevfik olunup ve patriklerin elhalet'u hazihi carî olan usul-i intibahiyeleri ıslah olunduktan sonra Patriklik berat-ı alîsi'nin ahkâma tatbiken kayd-ı hayat ile nasb ve tayin olunmaları usulünün tamamen ve sahihen icra ve Bab-ı Alîmizle cemaat-i muhtelifenin rüesa-i ruhaniyesi beyninde karargîr olacak bir surette tatbikan Patrik ve Metropolit ve Murahhasa ve Psikopos ve Hahamların hîn-i nasbında usul-i tahlifiyenin ifâ kılınması....."[266]

Gayrimüslimlerin cemaatlerin yönetimi ile ilgili düzenlemeleri ve Millet nizamnamelerini aşağıda bir başka başlık altında inceleyeceğiz.

Diğer yandan Osmanlı İmparatorluğunda II. Mahmut'un Sened-i İttifakından beri temelleri sağlam bir şekilde atılmaya çalışılan Merkeziyetçilik politikası, Islahat Fermanında gayrimüslim din adamları ile ilgili bahse şu cümlelerle yansımıştır; "....."her ne suret ve nam ile olursa olsun rahiplere verilmekte olan cevaiz ve avaidat cümleten men olunarak yerine patriklere ve cemaat başlarına varidat-ı muayyene tahsis ve ruhban-ı sairenin dahi rütbe ve mansıplarının ehemmiyetlerine ve bundan sonra verilecek karara göre kendilerine bervech-i hakkaniyet maaşlar tayin olunup, fakat Hıristiyan rahiplerinin emval-i menkule ve gayri menkulelerine bir günâ sekte iras olunmayarak Hıristiyan ve sair tebaa-i gayrimüslime cemaatlerinin milletçe olan maslahatlarının idaresi her bir cemaatin

266 S. Kili – A. E. Gözübüyük; Türk Anayasa Metinleri, s. 15.

ruhban ve avâmı beyninde müntehip azadan mürekkep bir meclisin hüsn-i muhafazasına havale kılınması ve.....".[267]

Yukarıda zikredildiği şekli ile esasen devlete bağlı bir memur statüsünde olan Patrik ve Cemaat başlarının yanı sıra diğer din görevlileri maaşa bağlanıyor ve bu suretle de hem merkeziyetçilik prensibi vurgulanıyor, hem de ekonomik açıdan bu kişiler doğrudan doğruya devlete bağlanıyorlardı.[268] Ayrıca bu kişilerin taşınır ve taşınamaz mallarının da güvence altında olduğu vurgulanmak suretiyle temel hak ve özgürlüklerle ilgili madde de teyid edilmiş oluyordu.[269]

f. Gayrimüslimlerin Ayin Serbestileri, İbadet Yerleri, Kutsal Mekanları ve Din ve Mezhep Özgürlükleri Meselesi

Islahat Fermanı, gayrimüslim cemaatin gündelik hayatındaki pek çok önemli safhaya da açıklık getirmiş ve gayrimüslim tebaaya bu alanlarda da önemli yenilikler tanınmıştır.

Bu yeniliklerin en başında belli bir mahalde sadece tek bir mezhebe mensup gayrimüslimler ikamet ediyorlarsa bu kişilerin her türlü dini ayinlerini açıkça yapabilmeleri hakkının tanınması gelmektedir ki[270] fermanda şu kelimelerle ifade edilir; "....Bir mezhebin cemaati yalnız olarak sairiyle karışık olmayarak bir mahalde bulunur ise o yerde ayine müteallik hususatı zahiren ve alenen icrada bir türlü kuyuda duçar olmayıp.....".[271]

Bilindiği gibi daha önceleri özellikle bir mahalde Müslümanlar sakin bulunuyorsa o mahalde gayrimüslimlerin açıktan açığa kendi mabedlerinin dışında ayin yapması durumu belli istisnai durumlar dışında söz konusu değildi. Bununla beraber bu uygulama her ne kadar sadece tek bir mezhebe mensup gayrimüslimlerin ya-

---

267 S. Kili – A. E. Gözübüyük; Türk Anayasa Metinleri, s. 15

268 B. Eryılmaz; Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Teb'anın Yönetimi, s. 115.

269 Enver Ziya Karal; Osmanlı Tarihi, VI, s. 2.

270 İbrahim Yılmazçelik; "XIX. Yüzyılda Anadolu'da Ermenilerin Sosyal ve İktisadi Durumları Hakkında Bazı Belgeler", Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Der., I, sayı: 1, Elazığ 1987, s. 247; B. Eryılmaz; Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Teb'anın Yönetimi, s. 115.

271 S. Kili – A. E. Gözübüyük; Türk Anayasa Metinleri, s. 15-16.

şadığı mekanlarla sınırlandırılmış gibi olsa da fermanın ilanından kısa bir süre sonra İstanbul'a gelen E. De Amicis, pek çok azınlığın yanı sıra az sayıda Müslümanın da yaşadığı Pangaaltı semtinde bir Rum cenazesini bütün ihtişamı ile şu satırlarla anlatır; ".....Mahallenin son sokağında yeni bir manzara, dini bir merasim seyrettik: Bu bir Rum cenaze alayıydı. Sessiz bir kalabalık yolun iki yanına sıralanmış; önde işlemeli cübbeleriyle Rum papazları yürüyor; arkalarında başında tacı, üstünde pırıl pırıl yanan sırmalı uzun elbisesiyle Başpapaz; canlı renkler giymiş genç rahipler, en gösterişli kıyafetleri içindeki akrabalar, dostlar, bunların ortasında çiçeklerle süslenmiş bir tabut; tabutun üstünde atlas bir elbise ve mücevherler içinde on beş yaşında bir genç kız uzatılmış; kızın kar gibi beyaz, ince yüzü açık, ağzı bir ispasmosla hafifçe kasılmış gibi ve omuzlarına, göğsüne dökülmüş gür siyah saç örgüleri var. Tabut geçiyor, kalabalık dağılıyor, alay uzaklaşıyor ve biz boş bir sokakta yalnız ve düşünceli kalıyoruz".(272) Bu ifadeler bize bir Rum cenaze merasimi hakkında epey tafsilatlı bilgi vermektedir ki bu cenaze töreninde dini ayin bütün gerekleri ile sergilenmekte ve gözler önüne serilmektedir.

Yine gayrimüslimlere ait olan ibadethanelerin, mezarlıkların, okul ve hastanelerin tamiri ya da yeniden tesisi hususunda da düzenlemeye gidilmişti. Eskiden bu tip işlemler uzun bürokrasilere tâbî olup yeni ibadethane yapımını izin verilmiyor, sadece uygun bulunduğu takdirde bu binaların genişletilmemek şartıyla tamirine müsaade ediliyordu. Fermanda bu konu ile ilgili olarak gayrimüslimlerin bu gibi yerlerin tamiri hususu serbest bırakılmış,(273) ancak bu gibi mahallerin yeniden tesisi meselesinde gayrimüslimlerin dinî liderleri vasıtasıyla Bab-ı Alî'yi haberdar etmeleri ve bu durumun tasvibi sonrasında yeni binanın yapımına başlanmasına(274) şu kelimelerle değinilmiştir; "..... ehalisi cümleten bir mezhepte bulunan şehir ve kasaba ve karyelerde icra-i ayine mahsus olan ebniyenin ve gerek mektep ve gerek hastahane ve mezarlık misüllü sair mahallerin hey'et-i asliyeleri üzere tamir ve termimlerine bir

272 E. De Amicis; İstanbul, s. 69.

273 U. Gülsoy; "Islahat Fermanı" XIX , DİA, s. 186.

274 B. Eryılmaz; Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Teb'anın Yönetimi, s. 115

gûna mevanî ikâ olunmayıp, böyle mahallerin müceddeten inşası lazım geldikte patrik veya rüesa-i milletin tasvibi halinde bunların resm ve suretli inşası bir kerre cenab-ı Bab-ı Alîmize arz olunmak iktiza edeceğinden ya suveri maruza kabul ile müteallik olacak irade-i seniyye-i mülûkanem mucibince iktizası icra veya bir müddet-i muayyene zarfında ol babda .....".(275)

Osmanlı İmparatorluğunda bilindiği gibi Müslümanların din değiştirmesi kesin bir şekilde yasaktı. Öte yandan devlet, tebaa içerisinde toplu din değiştirme hadiselerine de millet sistemini sarsacağı düşüncesi ile soğuk bakmıştır.(276) Bununla beraber özellikle Müslümanlığı kabul etmiş gayrimüslimlerin yeniden eski dinlerine dönmeleri meselesi büyük kargaşalıklara yol açmış ve Batılı devletler de bu yolla Osmanlı İmparatorluğunun iç işlerine karışma fırsatı bulmuşlardır. Islahat Fermanından kısa bir süre önce 1854 yılında genç bir Ermeni önce Müslümanlığı kabul etmiş, fakat sonra yeniden eski dinine dönmüştür. Bu durum üzerine Ermeni genci idama mahkum edilmiş, İngiliz ve Fransız elçilerinin müdahaleleri de Ermeni gencin idamını engelleyememiştir. Bunun üzerine Canning, Bab-ı Alî'ye bir dilekçe vererek din değiştirme yüzünden uygulanan idam cezasının kaldırılmasını talep etmiş, fakat Osmanlı makamları böyle bir şeyin büyük infiallere yol açacağını elçiye belirtmişlerdir.

Nihayet Canning, daha Islahat Fermanından evvel Padişah Abdülmecit'in din değiştirme yüzünden uygulanan idam cezalarını kaldırdığını şu cümlelerle dile getirir; "Gerçi notamıza verilen cevap Bab-ı Alî'nin bu konudaki isteklerimizi kabul ettiğini gösteriyordu ama Sultanın bana şifahen tebligatta bulunarak yapılan anlaşmayı tekit etmesini istedim. Nihayet Sultanın huzuruna çıkmam kabîl oldu. Abdülmecit, bu denli tavizde bulunan ilk Osmanlı padişahı olduğunu ve bu tarihî şerefe benim muhatap oluşumdan büyük sevinç duyduğunu söyledi. Ben de Sultanın elini öpen ilk elçi olma şerefini bağışlamalarını istedim. Yo yo! Dedi. Dostça elimi sıktı".(277)

---

275 S. Kili – A. E. Gözübüyük; Türk Anayasa Metinleri, s. 15.

276 U. Gülsoy; "Islahat Fermanı" XIX , DİA, s. 186.

277 Stanley Lane Poole; Lord Stratford Canning'in Türkiye Hatıraları, s. 115-117.

Islahat Fermanının getirdiği bir diğer yenilikte Osmanlı ülkesinde yaşayan hiç kimsenin din ve mezhep değiştirmeye zorlanamayacağı ilan olunmuş ve bu durum şu ibare ile açıklanmıştır; ".....din ve mezhep etmek üzere kimsenin icbar olunmaması....".(278)

Diğer yandan bu durum ile bağlantılı olarak bir cemaatin diğer bir cemaatten üstün tutulduğunu gösteren bütün tabirlerin yazışmalardan çıkarılması konusu(279) da şu ifadelerle fermanda yerini almıştır; ".....sınıf-ı tebaa-i saltanat-ı seniyyemden bir sınıfın aher sınıftan aşağı tutulmasını mutazammın olan kaffe-i ta'birat ve elfaz ve temyizat muharrerat-ı divaniyyeden ilelebed mahv-ü izale kılınması ve ahad-ı nas beyninde veyahut memurin taraflarından dahi mucib-i şin ve ar olacak veya namusa dokunacak her türlü tarif ve tavsifin istimali kanunen men olunması....".(280)

g. Islahat Fermanı ve Gayrimüslimlerin Devlet Memurluğu Meselesi

Osmanlı İmparatorluğunda gayrimüslimler, bilindiği gibi daha önce açıkladığımız çeşitli nedenlerden dolayı devlet memurluğu mesleğine pek rağbet etmemekte idiler. Zaten İslami devlet geleneği de gayrimüslimlerin devlet memurluğu meselesine hiç de sıcak bakmamakta idi. İstisnai de olsa gayrimüslimlerin bazı devlet memurluklarını ve özellikle de İmparatorluk içinde tercümanlık vazifesini yerine getirdikleri bilinen bir gerçektir. Bununla beraber devlet içindeki bütün memuriyetlerin gayrimüslimlere açık olduğu da söylenemezdi. Islahat Fermanında din ve mezhebin yerine liyakat prensibinin esas olduğu belirtilmiştir.

Batılı devletlerin eline bir koz vermemek ve Islahat Fermanının en önemli prensibi olan bütün tebaanın din, mezhep ayrılığı gözetmeksizin eşit tutulması ilkesinin bir sonucu olarak Islahat Fer-

278 S. Kili – A. E. Gözübüyük; Türk Anayasa Metinleri, s. 16; N. Berkes; Türkiye'de Çağdaşlaşma, s. 190; Sadi Koçaş; Tarih Boyunca Ermeniler ve Türk-Ermeni İlişkileri, s. 69.

279 Enver Ziya Karal; Osmanlı Tarihi, VI, s. 2-3.

280 S. Kili – A. E. Gözübüyük; Türk Anayasa Metinleri, s. 16.

manında bu konu ile ilgili şu şekilde bir ibare yer almıştır; "..... Teba-i Devlet-i alîyyemin cümlesi herhangi milletten olursa olsun devletin hizmet ve memuriyetlerine kabul olunacaklarından bunlar ehliyet ve kaabiliyetlerine göre umum hakkında meriyyül icra olacak nizamata imtisalen memuriyetlerde istihdam olunmaları ve Saltanat-ı Seniyyem tebaasından bulunanlar mekatib-i şahanemin nizamatı mevzularında gerek since ve gerek imtihanca mukarrer olan şeraiti ifa eyledikleri takdirde cümlesi bilâfark ve temyiz Devlet-i Alîyemin Mekatib-i Askeriye ve Mülkiyesine kabul olunmasıdır...."[281]

Bu madde aynı zamanda Osmanlı İmparatorluğunda Müslümanların en çok tepki gösterdiği maddelerden birini de teşkil etmiştir. Bununla beraber bu maddeye tepki göstermeyen hatta bu şekilde bir uygulamanın daha önceden yapılmamış olmasına eseflenenler de vardır. Namık Kemal bunlardan biridir. Nitekim O; "Memur olmak bize ne fayda sağladı? Biz sıkıntılar içindeyken Hıristiyanlar sanat ve ticaretle uğraşıp Avrupa seviyesine geldiler" derken belki de bir gerçeğe işaret ediyordu.[282]

Islahat Fermanının ilanından kısa bir süre kurulan hükümetlerin önemli bir bölümünde ve bu arada 1876 yılında açılan, ilk Osmanlı Parlamentosu da denilen Meclis-i Mebusan'da azımsanamayacak bir oranda gayrimüslim üyelerin bulunması bu maddenin kısa sürede hayata geçirildiğinin bir kanıtıdır.

Bununla beraber bürokrasi alanında da gayrimüslim memurlar açısından Islahat Fermanının ilanından sonra tam bir patlama yaşanmıştır. Özellikle II. Abdülhamit zamanında devlet bürokrasisinde gayrimüslim memur sayısı açısından büyük bir artış gözlemlenir. Tanzimat'tan sonra meclis-idareler, Nafia ve Ziraat Komisyonları, Menafi-i Umumiye sandıkları gibi komisyonlarda ve vilayet temyiz divanı ve karma ticaret mahkemelerinde gayrimüslim üyeler bulunmaktaydı. Giderek merkezi idarenin taşra şubelerinde, mahkemelerde gayrimüslim memur,hakim ve zabıta sayısı art-

281 S. Kili – A. E. Gözübüyük; Türk Anayasa Metinleri, s. 16.

282 B. Eryılmaz; "Osmanlılarda Millet Sistemi", Osmanlı Ansiklopedisi, VI, Ağaç yay, İstanbul 1996, s. 261.

tı. Bunlar genel itibarı ile mahallî memurlar olmayıp, II. Abdülhamit döneminin en büyük özelliklerinden olan kuvvetli merkeziyetçilik prensibinin bir sonucu olarak daha ziyade merkezden gönderilen gayrimüslim memurlardı.(283)

h. Islahat Fermanı ve Azınlıkların Eğitimi Meselesi

Islahat Fermanında özellikle XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı ülkesinde sayıları hızla artacak olan yabancı okullar ve azınlık okulları meselesine de değinilmiştir. Fermanda, her cemaatin kendi dilinde eğitim yapmak üzere okul açabileceği fakat bu okulların programlarının düzenlenmesinin yanı sıra öğretmenlerinin tayini meselesinin üyeleri padişah tarafından tayin edilecek bir maarif meclisince yerine getirileceği(284) şu ibarelerle yer almıştır; "..... her bir cemaati maarif ve hiref ve saireye dair milletçe mektepler yapmağa mezun olup fakat bu makule mekatib-i Umumiye'nin usul-i tedrisi ve muallimlerinin intihabı azası taraf-ı şahanemden mansub muhtelit bir meclis-i maarifin nezaret ve teftişi tahtında olması....".(285)

Osmanlı Devleti en azından muallimlerin seçimi meselesini üyelerini padişahın belirleyeceği bir komisyona devretmekle, Batılı Devletlerin bu okullar üzerindeki nüfuzunu en asgariye indirmeyi hedeflemiştir. Fakat bu tutumun başarılı olduğu söylenemez. Zira fermanda Osmanlı İmparatorluğu, gayrimüslimlere kültür bağımsızlığı, okul açma hakkı, Türk okullarına giriş serbestiyeti vermiş böylelikle de eğitim ve akabinde de siyasi açıdan bir parçalanmışlığa adeta meşrû zemin hazırlamıştır. Fermanın kendilerine tanımış olduğu kültür, eğitim ve öğretim haklarından yaralanan gayrimüslim cemaatler, memleketin her tarafında Batılı devletlerin desteğiyle okullar açmaya koyulmuşlardır. Ancak bu hareket eği-

283 Tanzimat sonrasında taşrada ve özellikle Balkanlarda istihdam edilen gayrimüslim memurlar için bk. İlber Ortaylı; "II. Abdülhamit Devrinde Taşra Bürokrasisinde Gayrimüslimler", İstanbul Ün. Tarih Araştırma Merkezi Sulatan II. Abdülhamit ve Devri Semineri, İstanbul 1994, s. 163-171.

284 U. Gülsoy; "Islahat Fermanı" XIX , s. 187.

285 S. Kili – A. E. Gözübüyük; Türk Anayasa Metinleri, s. 16.

tim ve kültürü yükseltmekten ziyade Osmanlı devletinin birliğine zarar vermiştir.(286)

Diğer yandan Islahat Fermanını müteakiben gayrimüslim tebaanın açtığı okul sayısında da önemli bir artış yaşanmıştır. Islahat Fermanından hemen sonra Ermeni ve Rumlardan farklı olarak Yahudi milleti de bir dizi okul açmaya başlamıştır. "Alyans İsrailit"(287) adı ile meşhur olan bu okullara işin ilginç tarafı en büyük tepkiyi yine Yahudi milletinin başı durumundaki kişiler göstermiştir. Zira laik bir eğitim programı benimseyen ve bazı zenginler tarafından desteklenen bu okullar geleneklerine sıkı sıkıya bağlı olan ve varlıklarını korumanın yegane yolunun da bu olduğuna inanan ruhanilerin şiddetli tepkilerine yol açmıştır. Özellikle okullarda kâfir dili olan Fransızcanın Türkçe yerine ön plana çıkarılması Yahudi din adamlarını çileden çıkarmıştır. Bununla beraber bu okullar Yahudilerin çoğunlukta oldukları Edirne, Hasköy, Balat, Galata ve İzmir gibi beldelerde eğitim öğretim faaliyetlerine devam etmişlerdir.(288)

1. Islahat Fermanı ve Azınlıkların Askerliği Meselesi

Islahat Fermanı ile adeta özdeşleşen madde daha öncede belirttiğimiz gibi din ve mezhep ayrımı yapılmaksızın bütün tebaanın eşitliği prensibi idi. Ancak tebaanın hukukî açıdan eşitliği görev ve sorumluluk alanındaki eşitliği de beraberinde getiriyordu. Bireyin devletine karşı en önemli sorumluluklarından biri de ülke savunmasına katkıda bulunmak olup, bu vazife tamamıyla Müslüman zümrenin omuzlarına yüklenmişti. Dolayısıyla gayrimüslimlerin Islahat Fermanının pek çok avantajı yanında katlanmak zorunda

286 Halit Ertuğrul; "Osmanlıdan Günümüze Azınlık ve Yabancılarla İlgili Yapılan Hukukî Düzenlemeler", Askeri Tarih Bülteni, yıl: 24, sayı: 47, Ağustos 1999, s. 31.

287 Bu okullar ve Yahudi cemaati üzerindeki etkileri için bk. Aron Rodrique; Türkiye Yahudilerinin Batılılaşması, Alliance Okulları, Ayraç yay. Ankara, 1997; Avram Galanti; "Museviler ve Türkçe", Küçük Türk Tetebbular, İstanbul 1341 (1925), s. 157-169.

288 Ali Güler; Türkiye'deki Gayrimüslimler, s. 142. Yahudi cemaatinin batılılaşması ve bu süreçte banker Camondo ailesinin rolü hakkında şu esere bakılabilir Nora Şeni; Camondolar: Bir Hanedanın Çöküşü, İletişim yay., İstanbul 2000.

oldukları bir takım dezavantajlarını da kabullenmeleri gerekmekteydi.[289] Tanzimat Fermanı ve azınlıkların askerliği bahsi ile ilgili bölümde de ifade ettiğimiz üzere Osmanlı İmparatorluğu, gayrimüslimleri de askere alma konusunda bir takım çabalar sarf etmiş, fakat bu durum gayrimüslim zümrenin yoğun tepkisi ile karşılaştığı için daha sonraya tehir edilmişti. Islahat Fermanında bu durum da dikkate alınarak gayrimüslimlerin askerliği ile ilgili şu şekil bir ibareye yer verilmiştir; "... hukukça olan müsavat dahi vezaifçe olan müsavatı müstelzim olduğundan Hıristiyan ve sair gayrimüslime dahi ehali-i İslam misüllü hisse-i askeriye itâsı hakkında muahharan verilen karara inkiyat mecburiyetinde bulunması ve bu hususta bedel vermek veya nakden akçe itâsıyla hizmet-i fiiliyeden muaf olmak usulünün icra olunması ve İslamdan maada tebaanın sınıf-ı askeriye içinde suret-i istihdamları hakkında nizamat-ı lazıme yapılıp müsset-i kalile-i mümkine zarfında neşr ve ilan kılınması...".[290]

Islahat Fermanının ilgili maddesinden de anlaşılabileceği üzere Osmanlı Devleti, tebaa arasında eşitlik ilkesi mucibince gayrimüslimlerin askerliği meselesini yeniden ele alıyor, fakat daha önceki deneyimlerini de hesaba katarak bu yükümlülüğü yerine getirmek istemeyenlere, tespit edilecek bir bedeli askerlik hizmeti karşılığı olarak devlete ödemeleri fırsatı yoluyla askerlikten muafiyet hakkı tanınıyordu.[291] Bu yöntem gayrimüslimlerin tümünü askere alma politikası ile karşılaştırıldığında şüphe yok ki daha gerçekçidir.

i. Islahat Fermanında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu

Islahat Fermanı ile gayrimüslim Osmanlı vatandaşlarının hukuki hayatında da bir takım yeni düzenlemelere gidilmiştir. Fermanda yer alan şekliyle gayrimüslimler ile Müslümanlar arasında

289 Enver Ziya Karal; Osmanlı Tarihi, VI, s. 3; N. Berkes; Türkiye'de Çağdaşlaşma, s. 191.

290 S. Kili – A. E. Gözübüyük; Türk Anayasa Metinleri, s. 17.

291 U. Gülsoy; "Islahat Fermanı" XIX , s. 187.

çıkan ticaret ve cinayet davaları karma mahkemelerde görülecek ve bu mahkemelerde gayrimüslimlerin şahitliği de kabul edilecekti.(292) Gayrimüslimler yine kendi dinlerine göre yemin edeceklerdi. Gayrimüslimlerin kendi aralarındaki özel hukuku ilgilendiren hadiseler ise patrikler ya da ruhani meclisler aracılığı ile halledilecekti.(293)

Bu durum fermanın orijinal metninde şu satırlarla belirtilmiştir; "..... ehl-i İslam ile Hıristiyan vesair tebaa-i gayrimüslime meyanesinde veyahut tebaa-i İseviyye ve sair tebaa-i gayrimüslimeden mezahib-i muhtelifeye tabî olanların birbiri beyninde ticaret veyahut cinayata müteallik zuhura gelecek cemî deavi muhtelit divanlara havale olunup istima-i dava için iş bu divanlar tarafından akd olunacak meclisler alenî olacağından müddeî ile müddeîaleyh muvacehe olunarak ikame edecekleri şahitler tekarir-i vakialarını daima kendi ayin ve mezhepleri üzere icra edeceklerini birer yemin ile tasdik eylemeleri ve hukuk-ı adliyeye ait olan deavî dahi kendi eyalât ve elviye muhtelif meclislerinde vali ve kadı-i memleket hazır oldukları halde şer'an veya nizamen rüyet olunup iş bu mehakim ve mecaliste muhakematın vakıa alenî icra olunması ve Hıristiyan ve sair tebaa-i gayrimüslimeden iki kimse beyninde hukuk-ı ırsiyye gibi deavi-i mahsusa sahibi olanlar istedikleri halde patrik veya rüesa ve meclis marifetiyle rüyet olunmak üzere havale kılınması.....".(294)

j. Islahat Fermanına Tepkiler

Osmanlı İmparatorluğunda azınlıkların hakları açısından Tanzimat Fermanı ile Islahat Fermanı birbirinin tamamlayıcısı özelliğini taşırlar. Her iki ferman da Osmanlı İmparatorluğunun buhranlı günlerinde hazırlanmıştır. Gülhane Hatt-ı Hümayunu, Osmanlı-Mısır harbinin sonlarında, Islahat Fermanı ise Kırım harbinin son-

292 B. Eryılmaz; "Osmanlılarda Millet Sistemi", Osmanlı Ansiklopedisi, VI, s. 241.
293 B. Eryılmaz; Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Teb'anın Yönetimi, s. 115; Enver Ziya Karal; Osmanlı Tarihi, VI, s. 3.
294 S. Kili – A. E. Gözübüyük; Türk Anayasa Metinleri, s. 16.

larına doğru hazırlanmışlardır.(295) Tanzimat Fermanı, dış tesirlerden çok iç dinamiklerin zorlamasıyla Osmanlı Devlet adamları tarafından hazırlandığı halde ikincisi tamamen dış baskılar sonucunda yabancı temsilcilerle birlikte hazırlanmıştı. Islahat Fermanının esasları Âli Paşa ile Fransız ve İngiliz elçileri arasında kararlaştırılmıştır. Gülhane hatt-ı hümayunu yayınlandıktan sonra yabancı elçilere sadece bilgi edinmeleri için bildirildiği halde, Islahat Fermanı, Paris Anlaşmasında zikredilmek suretiyle Osmanlı Devletini başka devletlere karşı taahhüd altına sokmaktaydı.(296) Islahat Fermanına en büyük tepki de işte bu nedenle gelmiştir. Tepkiyi gösteren en önemli sima ise Tanzimat Fermanının banîsi olan Mustafa Reşit Paşadır.(297)

Mustafa Reşit Paşa, fermanın maddelerinin tespitinde önemli roller oynayan öğrencileri Alî(298) ve Keçecizade Fuad Paşa(299)ları çok sert bir şekilde eleştirmiş ve hatta bu fermanı hazırlayanları hainlikle dahi itham etmiştir.(300) Reşit Paşa, herşeyden önce bu fermanın Paris Anlaşmasında zikr edilmesini büyük bir siyasi basiretsizlik olarak kabul ediyordu. Zira bu suretle Avrupa devletlerinin eline büyük bir koz verilmiş oluyordu. Mustafa Reşit Paşa, Islahat Fermanı fikrine karşı olmayıp bu fermanda gayrimüslimlere verilen geniş hakların Müslümanların tepkisi düşünülmeden düzenlendiğini savunuyordu.(301)

---

295 Enver Ziya Karal; Osmanlı Tarihi, VI, s. 5.

296 U. Gülsoy; "Islahat Fermanı" XIX , s. 187.

297 Reşit Paşa hakkında bk. Stanley Lane Poole; Lord Stratford Canning'in Türkiye Hatıraları, s. 119.

298 Mehmet Emin Alî Paşa, 1812-1871 yıları arasında yaşadı. Mustafa Reşit Paşanın talebesidir. 1833'te Tercüme Odasına geçti. Kısa sürede yükselerek 1846'da Hariciye Nazırı, 1852'de Sadrazam oldu. Islahat Fermanının hazırlanmasında mühim rol oynadı. 1871 yılındaki ölümüne kadar siyasî nüfuzunu korudu. Hakkında daha fazla bilgi için bk. E. D. Akarlı; Belgelerle Tanzimat (Osmanlı Sadrazamlarından Âli ve Fuad Paşaların Siyasî Vasiyetnameleri, Boğaziçi Ün. Yay., İstanbul 1978, s. XII.

299 1815-1869 yılları arasında yaşayan Keçecizade Fuad Paşa da tıpkı Alî Paşa gibi Tercüme odasından yetişti. Hariciye Nazırlığı ve Başbakanlık görevlerinde bulundu. Hakkında daha geniş bilgi için bk. E. D. Akarlı; Belgelerle Tanzimat....., s. X.

300 U. Gülsoy; "Islahat Fermanı" XIX , s. 187.

301 N. Berkes; Türkiye'de Çağdaşlaşma, s. 191.

Alî Paşanın en yakın çalışma arkadaşı olan Keçecizade Fuad Paşanın da tavrı hayli dikkat çekicidir. Osmanlı Devletinde her ferman okunuşundan sonra dua etmek adettendi. Fakat Fuad Paşa, gayrimüslimlere geniş salahiyetler veren ve Müslümanların tepkisini çekmesi hayli muhtemel böyle bir ferman sonrasında dua etmenin doğru olmadığına inandığı için dua merasimine yer vermemiştir. Buna rağmen protokoldeki bu değişiklikten haberi olmayan Şeyhülislam Arif Efendi, ferman okunduktan sonra maarif meclisi üyelerinden birinin dua etmesini istemişti. Dua, fermanın okunması esnasında hazır bulunan gayrimüslim cemaat liderlerinin hoşuna gitmemiş ve ortalıkta soğuk bir havanın esmesine neden olmuştu. Serasker Rüştü Paşa, bu durumu gayet haklı olarak "Uzun süre emek verilerek yazılan bir layihanın üzerine yanlışlıkla mürekkep hokkasının devrilmesine benzetmişti.[302] Demek oluyor ki Islahat Fermanını hazırlayan Osmanlı bürokrasisinin güçlü şahsiyetleri dahi bu fermanın halk üzerinde getireceği infial duygusunu az da olsa tahmin edebilmişlerdir.

Bununla beraber Fuad Paşa, kendisini yetiştiren Reşit Paşa ile fermanın mahiyeti ve Paris Anlaşmasında zikri konusunda görüş ayrılığına da düşmüştür. O, fermanın Paris Anlaşmasında zikredilmesi ile Batılı güçlerinin Osmanlı iç işlerine müdahalesi ihtimalini kalmadığını düşünüyordu. Fakat ne yazık ki zaman, Fuad Paşayı değil Reşit Paşayı haklı çıkaracaktır.[303]

Fermana sert bir şekilde tepki veren hayli muhafazakar devlet adamları da yok değildir. Mehmet Paşazade Sait Bey'in, Ferman okunduktan sonra namaza duran hocalardan birine; "Ne kılıyorsun Hoca Efendi? Ferman okundu görmedin mi? Tebaa-i gayrimüslime ile beraber olacağız" şeklinde ifadeler kullanması bu duruma bir örnektir.[304]

Islahat Fermanına gelen tepkilerin belki de en ilginçlerinden biri aslen Rum milletine dahil olan İstefanaki Bey'den gelmiştir. İstefanaki Bey, fermanın ilanı üzerine bu konuda Sadarete bir layiha

302 G. Bozkurt; Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu, s. 61.
303 N. Berkes; Türkiye'de Çağdaşlaşma, s. 191.
304 G. Bozkurt; Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu, s. 60-61.

vererek, "Dinde eşitliğin İngiltere, Fransa ve Almanya'da da Katolikler ve Protestanlar arasında da olmadığını, oralarda durumun Osmanlı Devletindekinden kat kat vahim olduğunu, önceki anlaşmalar tadil ve ıslah edilmedikçe sefirlerin istediği eşitliğin gerçekleştirilemeyeceğini, bu anlaşmalarda Müslümanların aleyhine olan hükümlerin yürürlülükte olmasının dost sefirlerin insaf ve vicdanlarınca reva görülmeyeceğini..." belirtmiştir.(305)

Nitekim gelişen hadiseler Reşit Paşayı haklı çıkarmıştır. Müslüman unsur ile gayrimüslim unsur arasında İmparatorluk sınırları içinde artık ciddi bir farklılık kalmaması Müslüman zümreyi hayli rahatsız etmişti. Müslümanlardan bir çoğu, "Abâ ve ecdadımızın kanı ile kazanılmış olan hukuk-ı mukaddese-i milliyemizi bugün kaybettik. Millet-i İslamiye, millet-i hakime iken böyle bir mukaddes haktan mahrum kaldı. Ehl-i İslam'a bu bir ağlayacak ve matem edecek gündür" diyerek söylenmeye başlamışlardır.(306)

Müslüman unsurun bu tepkisine hak veren yabancı devlet adamlarının mevcudiyeti ise hayli hayret vericidir. İngiliz konsolosu Palgrave, 1868 tarihli bir raporda şunları yazıyordu; "bugün görülen odur ki, Osmanlı Hükümeti, Hıristiyan tebaa yararına Müslüman tebaasını ezmek gibi ağır bir suçlama altındadır. Ben, bu suçlamayı üzülerek doğrulamak durumundayım".(307)

Gayrimüslimlere getirilen ayin serbestliği dolayısıyla kiliselerde çan çalınması Müslümanların tepkisine yol açtı. Hıristiyanlar arasında, bu yüzden Müslümanların kendilerine saldıracakları şeklinde çeşitli yalan haberler yayıldı. Eskiden beri yanyana yaşayan iki topluluk bir anda düşman kutuplara ayrıldılar. Çeşitli yerlerde Müslümanlar ile gayrimüslimler arasında kanlı çatışmalar başladı.

1856 Nisanında Maraş'ta İngiliz konsolosluğunda çalışan bir zımmî, mahkemede Kadıya hakaret ettiği gerekçesiyle ailesiyle birlikte bir Müslüman grup tarafından öldürüldü.(308)

---

305 N. Berkes; Türkiye'de Çağdaşlaşma, s. 191; G. Bozkurt; Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu, s. 62.

306 B. Eryılmaz; Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Teb'anın Yönetimi, s. 116.

307 G. Bozkurt; Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu, s. 62.

308 G. Bozkurt; Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu, s. 71.

1860 yılında Halep ve Şam'da gayrimüslimlerin ev ve iş yerleri tahrip edildi.(309)

Temmuz 1856'da Cidde'de Müslümanlarla Hıristiyanlar arasında çıkan bir kavgaya müdahale etmek isteyen Fransız konolosu ve İngiliz konsolos yardımcısı öldürüldü. Bu durum üzerine İngiliz ve Fransız gemileri Cidde'ye gelerek şehri topa tuttular ve olaylarda suçlu buldukları pek çok Müslümanı Osmanlı Devletinin hukuk haklarını hiçe sayarak idam ettiler.(310)

Batılı devletlerin bu şekilde azınlıkları bahane ederek Osmanlı Devletinin iç işlerine olur olmaz müdahalede bulunmaları, Osmanlı Devletinin gayrimüslim tebaası nazarındaki otoritesini hiçe indirgiyordu. Böylelikle Batılı devletlerin müdahalesi çözüme değil, çözümsüzlüğe hizmet ediyordu. Nitekim Cidde olaylarından kısa bir süre sonra Lübnan buhranı ortaya çıktı. Zaten Lübnan'da çeşitlilik gösteren dinî unsurlara bir de Müslümanların Islahat Fermanına karşı sergiledikleri tavır eklenince bölgede çatışma kaçınılmaz bir hale geldi. Müslümanlar ve Hıristiyanlar arasındaki mücadele kısa sürede büyüdü. Öte yandan Dürzîler de Hıristiyan Marûnîlere saldırdılar. Bu olağanüstü durum karşısında Batılı devletlerin bölgeye müdahalesinden çekinen Bab-ı Alî acilen buraya Hariciye Nazırı Keçecizade Fuad Paşayı gönderdi. Fuat Paşa zor da olsa bölgedeki karışıklıklara son verdi.(311) Zarar gören Marûnîlerin ziyanını karşılamak için de bölgedeki Dürzîlere özel bir vergi kondu. Bununla beraber Lübnan konusunda Bab-ı Alî'nin korkuları çok geçmeden gerçeğe dönüştü. Batılı devletler Lübnan'ın statüsünü belirlemek üzere toplandılar ve Haziran 1861'de İngiltere, Fransa, Rusya, Avusturya ve Prusya ortaklaşa kaleme aldıkları Lübnan nizamnamesini Bab-ı Alî'ye kabul ettirdiler.(312) Buna göre Lübnan, Hıristiyan bir mutasarrıfça yönetilecek ve her cemaatten seçilecek

309 U. Gülsoy; "Islahat Fermanı" XIX , s. 188.

310 G. Bozkurt; Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu, s. 71.

311 Lübnan'da çıkan bu olaylar hakkında daha fazla bilgi için bk. Haluk Ülman; 1860-61 Suriye Buhranı, Ankara 1966. Nejat Göyünç; "Max Freiherr Von Oppenheim ve Eserlerinde II. Abdülhamit Devrine Ait Bilgiler", ", İstanbul Ün. Tarih Araştırma Merkezi Sulatan II. Abdülhamit ve Devri Semineri, İstanbul 1994, s. 18.

312 Stanley Lane Poole; Lord Stratford Canning'in Türkiye Hatıraları, s. 127-128.

iki delegeden oluşan bir mecliste yönetime katılacaktı. Böylelikle Lübnan kısmî özerkliğe kavuşurken Batılı Devletlerin ağzının suyunu akıtan bir av haline gelmiştir.(313)

Lübnan buhranının benzeri bir durum da Girit adasında yaşandı. 1866 yılında Yunanistan ve Fransa tarafından desteklenen Girit halkı isyan etti. Batılı devletlerin müdahalesi üzerine olaylar ciddi boyutlara ulaştı. Sonuç olarak Osmanlı hükümeti, adaya Sadrazam Alî Paşayı gönderdi. Alî Paşanın bölgede yaptığı incelemeler sonucunda Girit adasının yeni statüsü belirlendi. 10 Haziran 1868'de Girit adasının yeni idare şeklini açıklayan bir ferman yayınlandı. Bu fermana göre Osmanlı Devleti tarafından atanacak valinin bir Müslüman ve bir de Hıristiyan yardımcısı olacak, adada resmî yazışmalar Türkçe ve Rumca yapılacaktı. Bunların yanı sıra gayrimüslim halka idare meclislerine ve karma mahkemelere üye olma hakkı tanınacaktı.(314) Böylece Lübnan'dan sonra Girit'te özerkliğe kavuşmuş oldu.

İsyanın bastırılması için Girit'e gönderilen Alî Paşa, buradan padişaha hitaben bir de layiha kaleme almıştır ki bu layihada gayrimüslim zümrenin hoşnutsuzluğunu izale yollarına da değinir. Bu layiha da Alî Paşa, Osmanlı Devletinde çocuklarına en iyi eğitimi veren zümrenin gayrimüslim Osmanlı vatandaşları olduğunu bildiriyor ve bu insanların bürokrasi alanında devleti ele geçirmelerinden korkulduğu için eğitimleri ile eşit derecede devlet kademelerinde görev almadıklarını beyan ediyordu. Bu durum karşısında hem gayrimüslimler Osmanlı Devletini kendi devletleri olarak kabullenmekte zorlanıyorlar, hem de yabancı devletlerin teşviki ile Batılı devletlerden medet umar hale geliyorlardı. Bu durumun tek çaresi gayrimüslim Osmanlı vatandaşlarını batıdan medet umar bir hale gelmekten alıkoymak ve devlet kademelerinin önemli bir kısmında Müslümanların elinden çıkmasını göze almak bahasına da olsa daha çok gayrimüslim unsurlara yer vermekti. Zira bürokrasi ve diğer alanlarda bilgi olmaksızın çağdaş devletlerle aynı seviyeye gelmek imkansızdı ve acı da olsa bilgi Müslümanlardan ziyade

313 G. Bozkurt; Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu, s. 72.

314 K. Bourne; "İngiltere ve Girit İsyanı", (çev: Yuluğ Tekin Kurat), Ankara Ün. Tarih Araştırmaları Der., I, sayı: 1, Ankara 1963, s. 262-263.

Osmanlı gayrimüslimlerinin elinde olan bir değerdi. Bu sayede gayrimüslimlerin devleti benimsemeleri ve devletle kader bağı kurmaları sağlanabilirdi.(315)

Bir diğer isyan ise beraberinde yeni bir padişah buyruğunu, "Ferman-ı Adalet"i getirmiştir. Bedel-i Askeriye ve diğer vergilerin ağır olması bahanesiyle 1875 yılında Rusya'nın desteği ile Bosna-Hersek'te büyük bir ayaklanma patlak verdi. İsyanın Balkanlardaki diğer Osmanlı topraklarına sıçramasından korkan Osmanlı Devleti, 2 Ekim 1875'de vergi alanında bazı reformlara gidileceğini açıkladı. Yine vergilerin Hıristiyan memurlarca toplanması ve mahkeme kararlarının Sırpçaya tercüme edilmesi de Bab-ı Alî tarafından kabul edildi.(316) Bu tedbirlere rağmen Osmanlı Hükümeti, Avusturya, Prusya ve Rusya arasında görüşmeler yapıldığını ve bu isyan ile ilgili olarak bu devletlerce bir nota hazırlandığını öğrenince 14 Aralık 1875 tarihinde Ferman-ı Adalet adıyla yeni bir düzenleme ilan etti.(317)

Bu fermanda da halkın Padişahın gözünde eşit olduğu belirtildikten sonra, yargılamada ve vergide reform yapılacağı, bunlara ilave olarak da 6 Hıristiyan ve diğerleri nazırlardan kurulu 15 üyeli bir Islahat komisyonu kurulacağı belirtildi. Patrikhanenin hakları tekrar teyid edildi. İsyana sebep teşkil eden bedel-i askeriye vergisinin de 20-40 yaş arası gayrimüslimlerden daha önce alınan 100 altın yerine 50 altına indirildiği de belirtildi.(318) Ferman, vilayetlerde ilgili memurlara ve büyük devletlere tebliğ edildi.(319)

Tanzimat ve Islahat devrinin en önde gelen simalarından olan Keçecizade Fuad Paşaya göre, Osmanlı Devleti dört esasa dayanıyordu. Bunlar "İslam Milleti", "Türkiye Devleti", "Osmanlı Sultanlığı" ve "Başkent İstanbul" şeklinde formüle ediliyordu. Islahat

315 E. D. Akarlı; Belgelerle Tanzimat....., s. 14-15.

316 G. Bozkurt; Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu, s. 77.

317 H. Ertuğrul; "Osmanlıdan Günümüze Azınlık ve Yabancılarla İlgili Yapılan Hukukî Düzenlemeler", s. 31.

318 Fermanın maddeleri için bk. G. Bozkurt; Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu, s. 77-78; H. Ertuğrul; "Osmanlıdan Günümüze Azınlık ve Yabancılarla İlgili Yapılan Hukukî Düzenlemeler", s. 31-32.

319 G. Bozkurt; Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu, s. 78.

Fermanı ile İslam milletinin hakim unsur olma niteliği zedelenmiştir.(320)

Islahat Fermanına Osmanlı Devlet adamları ve Müslüman tebaa dışında Gayrimüslimlerden de yoğun tepkiler gelmiştir. Beklenenin aksine Islahat Fermanına en yoğun tepki gayrimüslim unsurdan gelmiştir. Görünüşte, hakim millet olan Müslümanlarla aynı seviyeye gelmelerine rağmen özellikle eşitlik ilkesine karşı çıkmışlardır. Bilhassa Rumlar, Müslümanların üstünlüğüne razı olduklarını, ancak Ermeni ve Yahudilerle bir tutulmalarını asla kabul edemeyeceklerini sıklıkla ifade ediyorlardı.(321) Rumlar zımmîler içinde en imtiyazlı sınıfı teşkil ediyorlardı. Tercümanlık, Eflak Boğdan beyliği gibi işler için seçimler Rumlar arasından yapılıyordu. Böylece Rumlar bir ölçüde devlet idaresine katılıyorlardı. Rum patriği de protokolde diğer cemaat liderlerinin önünde yer alıyordu. Patrik, Ortodoksların, Müslümanlar ve diğer zımmîlerle eşit sayılarak, bu ayrıcalıkları kaybetmeye razı değildi.(322)

Fermana tepki gösteren gayrimüslim unsurların başında ruhani reislerle din adamları gelmektedir. Papazlar, önceden sahip oldukları yetkileri nedeniyle dindaşlarından çeşitli isimler altında vergiler alıyorlardı. Ancak Islahat Fermanı ile türlü şekiller ve isimler altında rahiplere verilmekte olan aidatlar kaldırıldığı için Papazların önemli bir kazanç kapısı da kapatılmış oluyordu. Bundan böyle ferman mucibince gayrimüslim din adamlarına bu vergiler yerine maaş bağlanacak ve gelirleri sabitlenmiş olâcaktı.(323) Gayrimüslim din adamlarının zımmî halka karşı mali açıdan tutumları hakkında İngiltere'nin Selanik konsolosu Charles J. Calvert, 11 Haziran 1860'da İstanbul'da bulunan İngiliz büyükelçisine şu satırları yazmaktadır; "Hıristiyan otoriteler –ki bununla dinî şefleri ve kocabaşları kastediyorum- yetki alanlarıyla kıyaslanırsa Müslüman otoritelerden daha haris ve zalim davranmaktadır. Psikoposlar ve metropolitler pek çok zulüm olayından suçludurlar. O kadar ki eğer bunları Türkler yapsaydı, Hıristiyanlar arasında büyük bir in-

320 B. Eryılmaz; Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Teb'anın Yönetimi, s. 116.
321 U. Gülsoy; "Islahat Fermanı" XIX , s. 188.
322 G. Bozkurt; Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu, s. 63.
323 B. Eryılmaz; Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Teb'anın Yönetimi, s. 116.

fial dalgası meydana gelirdi. Daha birkaç gün önce Vodena Psikoposu kendisine bağlı sadece 10 aileden oluşan küçük bir köyden 1000 kuruş istedi".(324)

Aynı konuda Preveze konsolosu A. Catchart, 20 Temmuz 1860 tarihli raporunda şu kelimelere yer veriyordu; "Hıristiyanlar arasında kendi yetkililerinin kendilerine yaptıkları zulümden dolayı büyük hoşnutsuzluk vardır. Bunların yetkileri sınırsızdır. Türkiye'nin her yerinde olduğu gibi burada da Hıristiyanların, papazları suçladığı pek çok adaletsizlik vardır. Rüşvet, irtikap gibi. Küçük rütbeli papazlar diğer köylüler gibi hayatlarını idame için toprakta çalışmaktadırlar. Bunlar cahildir, zenginleri ise kilise mallarından istifade etmektedirler. Her türlü entrika, para ve nüfuz ile döndürülmektedir".(325)

Yine bu konuda Edirne konsolos yardımcısı Blunt 4 Nisan 1867'deki raporunda şunları dile getirmektedir; "Ayânlar, Türk, Hıristiyan, Yahudi olsun genellikle despotiktirler ve fakir sınıfları zenginlerden, kanuni miktardan daha fazla ödemeye zorlamaktadırlar. Rum papazları bu şehirde fakirlerden çok fazla para istemektedirler. Bu paralarla şehirdeki okulları desteklediklerini söylemektedirler ki, öyle olsaydı bu şehirde vilayetin diğer şehirlerine oranla çok fazla sayıda okul bulunması gerekir ki, yoktur".(326)

Bu belgeler, Balkanlardaki Hıristiyan kökenli halkın zaman zaman Türk yöneticilerden daha fazla, kendi dinî ve sivil yöneticilerinden eziyet gördüklerini açıklamaktadır. İşte gayrimüslim din adamlarının bu şekilde malî ve siyasî nüfuzlarını kaybetmeleri onların hoşnutsuzluğunu celb etmiştir.

Yine, göreve başlarken devlete sadakat yemini etmeleri, din adamlarından oluşan sinod meclislerine halktan da üye seçilmesi gibi hususlar patrik ve metropolitlerin büyük tepkisine yol açmıştır.(327)

---

324 G. Bozkurt; Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu, s. 63.
325 G. Bozkurt; Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu, s. 63-64.
326 G. Bozkurt; Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu, s. 64.
327 U. Gülsoy; "Islahat Fermanı" XIX , s. 188.

Rum Patriği bir süre tereddüt ettikten sonra hükümetin emriyle Islahat Fermanını kiliselerde ilan etti. Fakat din adamlarından oluşan Sinod Meclisi ferman hükümlerine uymamakta ısrar etti. Bu durum karşısında Meclis-i Ahkam-ı Adliye, bir nizamname hazırlayarak kiliselerin yeniden düzenlenmesi işinin yeniden düzenlenmesini istedi. Hükümetin bu şekilde Patrikhane işlerine doğrudan müdahalesi karşısında Rumlar, Avrupa'nın devreye girmesini talep ettiler. Osmanlı Devletinin, Islahat Fermanı ile gayrimüslim cemaatlere tanıdığı hak ve muafiyetleri kaldırdığını ileri sürdüler. Bu durum aşağıda da görüleceği gibi cemaat sistemlerinin yeniden yapılanmasını ve bunun akabinde de "Millet Nizamnameleri"nin gündeme gelmesine neden oldu.(328)

Diğer yandan İstanbul'da bulunan İngiliz ve Fransız elçileri de ferman karşısında farklı tepkiler vermişlerdir. Herşeyden önce Islahat Fermanı İngiltere büyükelçisi Lord Stratford Canning'in bir zaferi idi. Elçi istediği her şeyi bu fermana koydurmayı başarmak suretiyle Osmanlı Devleti üzerindeki nüfuzunu gözler önüne sermiştir.(329) Nitekim bu durum Fransa tarafından hiç de iyi karşılanmamış ve bunun sonucunda Fransız elçisi şu sözleri sarf etmiştir; "Osmanlı Devletinin bu kadar fedakarlık edeceğini ummuyorduk. Canning ne dedi ise nazırlar kabul etti. Eğer biraz dayanılmış olsaydı, bazı konularda kendilerini yardım ederdim" sözleri ile şaşkınlığını dile getirmiştir.(330)

Esasen Canning, Türkiye'de gayet uzun bir süre elçilik vazifesini yerine getirmiş ve bu süre içinde hiçbir elçinin ulaşamadığı nüfuza sahip olmuştur. Nitekim 1853 yılında Osmanlı ülkesine gelen bir İngiliz seyyah da Canning'in sahip olduğu nüfuz karşısında hayretini gizleyemez. Dürzilerin, Marunilerin, Yezidilerin, Ermenilerin, Nesturilerin, Yahudilerin, Dönmelerin darda kalınca doğruca Pera'daki bu İngiliz elçisinin kapısını çaldıklarını ifade eder.(331)

Fransız elçisini hayrete düşüren bu ferman, ne ilginçtir ki İngiliz elçisi Lord Stratford de Redcliffe Canning'i memnun etmemiş-

328 U. Gülsoy; "Islahat Fermanı" XIX , s. 189.

329 E. Ziya Karal; Osmanlı Tarihi, VI, s. 11.

330 U. Gülsoy; "Islahat Fermanı" XIX , s. 188.

331 Stanley Lane Poole; Lord Stratford Canning'in Türkiye Hatıraları, s. 94.

tir. O, verilen imtiyazları yeterli bulmuyor, din özgürlüğünün sağlanmadığına inanıyordu. Türklerin Müslüman olarak asla Avrupalı olamayacağına inanan bu elçinin anladığı din özgürlüğü, Protestan misyonerlerine tam bir serbesti içinde Ortodoks ve Katolik Hıristiyanlarla, Müslümanlardan mümin çalmak idi.(332)

Ferman hakkında görüş belirten bir diğer elçi ise Avusturya elçisi idi. O, Avusturya başbakanı Metternich'in görüşlerini yansıtmıştır. Metternich, Avrupa kanunlarının yalnız Avrupalılara özgü olduğuna, bu kanunların Türklerin din ve geleneklerine uymadığına, Avrupa'nın ne düşündüğüne bakılmaksızın Türklerin kendi gelenek ve dinlerinin kurallarına göre hareket etmelerinin yeterli olduğuna inanmaktaydı. Osmanlı İmparatorluğu gibi çok uluslu bir imparatorluğun yöneticisi olan Metternich'in, Osmanlı İmparatorluğunun gayrimüslim tebaaya verdiği bu geniş salahiyetlerden hiç de hoşnut olmadığı fikirlerinden de anlaşılmaktadır.(333)

Sonuç itibarı ile, Osmanlı Devleti bu fermanın Batılı devletlerce kendi iç işlerine müdahale maksadıyla kullanılmasını önlemek amacıyla Paris Anlaşmasının ilgili maddesine özel bir ibare koydurmuş, bununla beraber böylesine cazip bir maddenin Batılı Devletler tarafından suiistimal edilmesini engelleyememiştir. Nitekim İngiltere ve Fransa, 5 Ekim 1859 tarihinde Bab-ı Alî'ye vermiş oldukları ortak bir muhtıra ile Islahat Fermanı hükümlerinin uygulama safhasına konamamasını esef ve üzüntü ile karşıladıklarını bildirmişlerdir. Öte yandan Rusya'da Islahat Fermanı dolayısıyla Balkanlarda çıkan karışıklıkları bahane ederek, bu olayları tedkik için Milletlerarası bir komisyon tertip edilmesi fikrini ortaya atmıştır. Bu suretle Rusya, Osmanlı iç işlerine müdahale etmeyi hedef edindiğini gözler önüne serdi. Bereket versin ki Rusya'nın bu şekil tav-

---

332 N. Berkes; Türkiye'de Çağdaşlaşma, s. 191.

333 N. Berkes; Türkiye'de Çağdaşlaşma, s. 191-192. Metternich 19. yüzyılda özgürlükler Avrupasında İmparatorluk anlayışının güçlü bir temsilcisi olup, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu ile Osmanlı İmparatorluğunun pek çok açıdan kader birliği içinde olduklarını inanmakta idi. Bu nedenle Metternich, Tanzimat bürokratları tarafından "akîl devlet adamı" olarak vasıflandırılmıştır. Bk. İlber Ortaylı; Tanzimat Bürokratları ve Metternich", Osmanlı İmparatorluğunda İktisadi ve Sosyal Değişim (İlber Ortaylı'nın Makaleleri) , Ankara 2000, s. 446.

rı bu devletin Balkanlarda güçlenmesinden çekinen İngiltere ve Fransa tarafından önlendi. İngiltere ve Fransa Osmanlı Devletinin bu durumla başa çıkabileceğini bildirerek Rusya'yı böyle bir teşebbüste bulunmaktan men ettiler.(334)

Görüldüğü üzere Islahat Fermanı da Osmanlı Devleti tarafından hedeflenen pratik çıkarları sağlamanın çok uzağında kalmış ve İmparatorluk bünyesindeki Müslüman ve gayrimüslim unsurları memnun edemediği gibi Batılı Devletlerin, Osmanlı iç işlerine müdahalesi de engellenememiştir. Osmanlı İmparatorluğu milliyetçiliğin egemen olduğu bir çağda çok uluslu bir imparatorluk olmanın acı faturasını ödemeye devam edecektir.

D. ISLAHAT FERMANI SONRASINDA GAYRİMÜSLİM TEBAANIN CEMAAT TEŞKİLATLARININ YENİDEN DÜZENLENMESİ

Islahat Fermanında, Fatih Sultan Mehmet zamanından beri, gayrimüslim cemaatlere verilmiş bulunan ruhani muafiyetlerin aynen korunduğu açıklandıktan sonra, bu imtiyazlarla muafiyetlerin yeni şartlar ve ihtiyaçlarla telifi için Hükümetin nezareti altında olmak şartıyla, Patrikhanelerde hususi meclislerin teşkil edileceği belirtilmekteydi. Bu meclislerin kararları Bab-ı Alî'ye arz edilip tasdik edildikten sonra kesinlik kazanacaktır. Patrikhanelerin seçimi usulü ıslah olunacak ve ömür boyu tayin edilecek Patrik, psikopos, metropolit, murahhas ve haham gibi ruhani reisler devlete sadakat yemini edeceklerdi. Cemaat işleri de ruhanî ve cismanî azâdan mürekkep meclisler tarafından yürütülecekti.(335) Fermanda dinî liderlerin geleneksel statü ve güçleri, ilke olarak ortadan kaldırılmamakla birlikte, halkın millet yönetimine katılımının özendirilmesiyle bir bakıma frenlenmiştir.

Gayrimüslim tebaa genel olarak, gördükleri baskı ve zulüm nedeniyle ruhani reislerinin yetkilerinin kısılmasını ve millet teşkilatının laikleşmesini arzu etmekteydi. Çünkü gayrimüslim halk

334 U. Gülsoy; "Islahat Fermanı" XIX , s. 188.

335 B. Eryılmaz; Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi, s. 117.

üzerinde ruhani reislerin ve kocabaşlarının yolsuzluk ve baskıları, Osmanlı yöneticisininkinden kat kat daha fazlaydı.(336)

Milletlerin sahip oldukları imtiyazları teyid eden Islahat Fermanının hazırlanışı sırasında dinî otorite ve ruhanilerin maaş sistemine geçirilmesi konusu görüşülürken İngiliz, Fransız ve Avusturya elçileri "milletler"in yeniden organize edilmelerini savunmuşlardı. Bu amaçla 1856 yılında Islahat Fermanının ilanını müteakiben Bab-ı Alî tarafından her milletin kendi yönetimlerini düzenlemeleri amacıyla bir komisyon kurması ve bu komisyonlardan çıkacak kararları Bab-ı Alî'ye göndermeleri istenmişti. Bu amaçla Alî Paşa tarafından cemaat reislerine birer buyrultu yollandı. 1862-1865 yılları arasıda tüm "milletler" için yeni nizamnameler kabul edildi. Her milletin kendi komisyonlarınca hazırlanan nizamnameler, Bab-ı Alî tarafından onaylanarak yürürlülüğe girdi. Cemaatler ve Batılı ülkelerce, "anayasa" olarak adlandırılan düzenlemelerle her millet için laik üyelerin de katıldığı genel meclisler ve eyaletlerde de bölgesel meclisler kuruldu.(337)

a. Rum Milleti Nizamnamesi:

Rum Ortodoks Patrikhanesi, 1839'da olduğu gibi 1856 Islahat Fermanı ile getirilmek istenilen yeni düzenlemelere de diğer gayrimüslim unsurlar içindeki imtiyazlı yerini kaybetmemek düşüncesiyle karşı çıkıyordu. Osmanlı Hükümeti'nin ısrarlı tutumu karşısında, Patrikhane 1858'de iş birliğine razı oldu ve bir komisyon kuruldu. Bu komisyon, Ortodoksların tüm dinî liderleri, Psikopos ve 10 ruhban temsilcisinden oluşuyordu ve "Milli Meclis" adını taşıyordu. Meclis, yaptığı çalışmalar sonunda hazırladığı taslağı Bab-ı Alî'ye yolladı. Taslak tasdik edilerek 25 Nisan 1861 (13 Şevval 1277) tarihinde "Rum Patrikliği Nizamatı" adıyla yürürlülüğe girdi.(338) Nizamname, Patriğin seçimi ve yetkisi ile meclislere, metropolitlere, mahkemelere, okullara ve malî idareye ait çeşitli hükümleri içermektedir.(339)

---

336 İ. Ortaylı; Tanzimattan Sonra Mahalli İdareler (1840-1878), s. 73.

337 G. Bozkurt; Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının....., s. 170.

338 Ali Güler; Türkiye'deki Gayrimüslimler, s. 18.

339 B. Eryılmaz; Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi, s. 118.

Nizamnameye göre Patrik, kayd-ı hayat şartı ile seçilmekte ve irade-i seniyye ile memuriyeti tasdik edilmekte idi. Patriklik makamı boşaldığında bu görevi ifa edecek bir kaymakam tayin edilmektedir. Ruhani meclis ve Muhtelit Meclis üyelerince seçilen Kaymakam, Padişaha arz edilmekte ve bu durum onaylandıktan sonra seçim işlemine geçilmektedir. Kaymakam, İstanbul patrikhanesine bağlı bütün metropolitlere mektup yazarak, psikopos rütbesindeki ruhbanlardan patrikliğe kimi uygun gördüklerini bildiren bir mektup yazarak ağzı mühürlenen bu mektubu 41 gün içinde İstanbul'a göndermelerini bildirir. 41 günlük sürenin bitimine 5 gün kala Rum Milleti Umumî meclisinde bulunan tüm üyeleri kaymakam tarafından toplantı çağrısı yapılır. Bu toplantıda metropolitlerin verdiği oylar tasnif edilir ve ortaya çıkan isimler patrik adayı olarak bir deftere kaydedilir. Bu defter daha sonra Bab-ı Alî'ye gönderilir. Bab-ı Alî, Patrik olmasında mahzur gördüğü herhangi bir isim varsa bu ismi defterden çıkardıktan sonra isim listesini 24 saat için Patrikhaneye geri yollar.(340) Ruhani ve Muhtelit Meclis, Bab-ı Alî'den onaylanarak gelen bu defterdeki patrik adayları içinden üçünü, nihaî patrik adayı olarak belirleyerek Umumî Meclise sunar. Patrikhane'de toplanan Umumî Meclis de bu adaylar içinden gizli oy usulüyle bir kişiyi ekser oy sistemince Patrik seçer.(341)

Patriklik seçiminden bahsederken, Rum milletinin bu nizamname sonucu üç meclise sahip olduğunu da görmekteyiz. Bunlar "Ruhani Meclis", "Muhtelit (Karma) Meclis" ve Umumî Meclistir. Ruhani Meclis, 12 metropolitten meydana gelmektedir. Bunların yarısı her yıl yenilenmektedir. Fener Rum Patrikhanesine bağlı tüm Ortodoksların ruhanî hükümeti olan bu meclisin başlıca görevleri; boş bulunan psikoposluk makamına tayinler yapmak, Ortodoks akidesini korumak, vaiz ve rahiplerin tayinlerini gerçekleştirmek, dinî neşriyata nezaret etmek ve millet manastırlarının idaresini yürütmektir.

Muhtelit Meclis, dördü psikopos ve sekizi avamdan olmak üzere toplam 12 üyeden meydana gelmektedir. Meclis üyeleri iki

340 B. Eryılmaz; Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi, s. 118-119.
341 G. Bozkurt; Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının....., s. 171-172.

yıl süre ile seçilmekte ve yarısı her yıl yenilenmektedir. Muhtelit meclis, cismanî ve laik karakterli bir meclistir. Görevi; milletin mektep, kütüphane ve hastaneleriyle diğer hayır kurumlarının idaresini yürütmek, belirlenen kurumlarla İstanbul'daki kiliselerin gelir ve giderlerine nezaret etmektedir. Muhtelit Meclis, Bab-ı Alî tarafından Patrikhaneye havale edilen cismanî konulara da bakmaktadır.

En önemli görevi Patriğin seçimini gerçekleştirmek olan Umumî Meclis ise Ruhanî ve Muhtelit Meclis tarafından seçilen üyelerle sanat, ticaret ve sanayi gibi önemli meslek mensuplarının temsilcilerinden oluşmaktadır.(342)

Patriklere daha önceden beri verilegelen atama beratları, cemaatleri üzerindeki hukukî ve dinî yetkilerinin altını çizmekte idi. Bununla beraber bu nizamnamenin ilanından kısa bir süre sonra Patrikhanenin bazı yetkilerinin kısıtlanması nedeniyle Bab-ı Alî ile Patrikhane arasında bir takım ayrılıklar baş gösterdi. Tepki gösterilen kısıtlamaların belki de en önemlisi psikoposların kendi dinî mahkemelerinde değil, kadı mahkemelerinde yargılanacaklarının ilanı ve Osmanlı yetkilileri tarafından tevkif edilebileceklerinin açıklanması olmuştur. 4 Nisan 1883'de ise Hükümet, Ortodoksların miras davalarında Patrikhane yerine Osmanlı makamlarına da müracaat edebileceklerini açıkladı.

Bununla beraber Hükümetin Patrikhane üzerindeki yaptırımları uzun vadeli olamamıştır. Gerek Patriğin bu yaptırımlar karşısındaki sert tepkisi(343) ve gerekse de Batılı ülkelerin müdahaleleri bu durumun en önemli sebebini teşkil etmiştir. Bunun neticesinde 2 Cemaziyelevvel 1301'de (1884) çıkarılan bir irade ile Patriğe yargılamada, nafaka ve miras davalarında eski imtiyazların yenilendiği bildirilmiştir.(344)

---

342 B. Eryılmaz; Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi, s. 119.

343 Bab-ı Alî'nin psikoposlar üzerindeki cezalandırma ve okulları kontrol etme yönündeki tutumunda bir değişme olmaması üzerine Patrik III. Joachkim İstifa yolunu tutmuştu. Bk. G. Bozkurt; Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının....., s. 173.

344 G. Bozkurt; Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının....., s. 173.

Patrikhane, Bab-ı Alî'yi kendi işlerine karıştırmamak için elinden geleni yapmaktadır. Halbuki kendi Patriklerinin seçimi bile büyük devletler arasındaki güçlü çekişmeler sonucunda belirlenmektedir. İngiliz Büyükelçisi White'in 3 Eylül 1885 tarihli raporu bu konuda güzel bir örnek teşkil eder. Antakya Rum patrikliğine Jeraminos'un seçilmesi üzerine şu satırları kaleme almıştır; "Bu seçim, Rum Ortodoks Kilisesi içinde Rus sempatizanı olan diğer adayı destekleyen Rus elçiliğine karşı, Rum tarafının bir zaferidir". White, aynı raporda, İstanbul'daki Rum patriğinin ise Rus yanlısı olmadığını, ama çok hasta olduğunu, bu nedenle uzun süre Doğu kilisesinin başında kalamayacağından korktuğunu da yazıyor.[345]

b. Gregoryen Ermeni Milleti Nizamnamesi

Osmanlı İmparatorluğu, tıpkı Rum cemaatinden olduğu gibi Gregoryen Ermeni cemaatinden de Islahat Fermanını müteakiben bir millet nizamnamesi hazırlamalarını istemiştir. Esasen Gregoryen Ermenilerin özellikle XVIII. Yüzyıldan itibaren Osmanlı millet sistemi açısından büyük önemi bulunmaktaydı. Zira Osmanlı Devletinin iç işlerine müdahale maksadıyla Batılı devletlerin başlattığı Azınlıkların himayesi politikasına en çok muhatap olan unsurun başlında Gregoryen Ermeniler gelmekte idi. İngiltere, Amerika ve Almanya'nın çabaları ile Protestanlık, Fransa'nın çabalarıyla da Katolik mezhebi kısa sürede Gregoryen Ermeniler arasında yayıldı. Söz konusu devletler, bu gelişmenin akabinde Osmanlı İmparatorluğu bünyesinde yaşayan ve aynı mezhebe mensup oldukları azınlıkları korumak maksadıyla bu unsurları himaye adı altında açıkça Osmanlı Devletinin iç işlerine müdahale etmeye başlamışlardır.

Diğer taraftan Rusya'nın 1828 yılında İran'la imzaladığı Türkmen Çayı Anlaşması ile Osmanlı İmparatorluğunda yaşayan Gregoryen Ermeniler için farklı bir dönem başlamıştır. Bu anlaşmanın sonunda Gregoryen Ermenilerin en büyük dini merkezi olan Eçmiyazin Kilisesi Rusya'nın kontrolü altına girmişti. Gerçi bu kilise tarih boyunca Selçukluların, Moğolların, Karakoyunluların, Akkoyunluların, Osmanlıların ve İranlıların kontrolüne girmişti, fakat

345 G. Bozkurt; Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının....., s. 174.

bu devletlerden hiçbiri Eçmiyazin Katogikos'unun manevî nüfuzunu komşu hükümetlerde yaşayan Ermenilerin kışkırtılması yolunda kullanma yoluna gitmemişlerdi.(346)

Oysa Rusya, bu kilisenin manevi nüfuzunu Osmanlı İmparatorluğu bünyesinde yaşayan Ermenileri Osmanlı yönetimine karşı kışkırtmak amacıyla ustaca kullanmıştır. Dolayısıyla bu vakte kadar Eçmiyazin'in dinî liderliği Osmanlı Devletini rahatsız etmezken bu vakitten sonra bu kilise Osmanlı Devleti açısından bir sıkıntı olacaktır.(347)

İşte gerek Batılı Devletlerin müdahalelerinden ve gerekse Rusya'nın Eçmiyazin kilisesi vasıtasıyla Osmanlı iç işlerine müdahalesinden kurtulmak amacıyla Ermeni milletinden yönetimle ilgili bir millet nizamnamesi kaleme almaları istenmiştir. Ermenilerin millet nizamnamesi kaleme almaları hayli uzun sürmüştür. Çalışmalara 1853'de başlanmış, ancak 10 yıl sonra bir nizamname ortaya çıkmıştır. 1857-1860 ve 1861'de bazı metinler kaleme alındıysa da Babı Alî ve Patrikhane bu metinler üzerinde anlaşamadılar.(348)

Sonuçta 26 Ramazan 1279 (18 Mart 1863) tarihinde bir metin üzerinde anlaşıldı. Ermeni millet nizamnamesi bu tarihte Padişah tarafından onaylanarak yürürlülüğe girdi.(349)

Nizamnameye göre her şeyden önce cemaatin başı olan Patriğin seçimi esnasında bir takım özellikler göz önünde tutulmakta idi. "Devlet-i Alîyenin vasıta-i tenfiz ahkamı" olan patrik, her şeyden önce psikoposlar arasından seçilmiş olmalı, 35 yaşını tamamlamış bulunmalı, devletin güvenini taşımalı ve hiç olmazsa babasından beri Osmanlı uyruğu olmalıdır.(350)

Bu hususlar göz önüne alınarak seçilen Patriğin vazifesi; Esas Nizamname hükümlerine uyarak hareket etmek ve bir de anılan

346 Yusuf Hikmet Bayur; Türk İnkılâbı Tarihi, III / 3, Ankara 1957, s. 50.
347 G. Bozkurt; Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının....., s. 182.
348 Esat Uras; Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi, Belge yay., İstanbul 1987, s. 157.
349 B. Eryılmaz; Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi, s. 120.
350 Y. H. Bayur; Türk İnkılâbı Tarihi, III / 3, s. 53.

nizamnamenin diğer bütün işlerinin tamamen yapılmasına nezaret etmek hususlarından ibarettir.(351)

Patrik seçimi uzun bir muameleyi gerektirmektedir. Rum milleti nizamnnamesinde olduğu üzere her şeyden önce boşalan Patriklik makamının yönetimi için bir kaymakam seçilir. Bu seçim ruhanî ve cismanî meclislerin birleşerek yaptığı bir seçimdir. Seçilen kaymakam Bab-ı Alî'ye bildirilir ve onandığı andan itibaren Patrik seçim süreci başlar. Evvela Ruhani Meclis toplanarak patrik olabileceklerin bir listesini yapar. Ruhani Meclis listelenen bu psikoposlar arasında bir oylama yapar ve psikoposlarına aldığı oy sayısına göre yeni bir liste düzenlenerek bu defa Cismanî Meclise gönderilir. Burada yapılan oylamada da en çok oyu alan beş kişi bir deftere kaydedilerek bu isimler Umumî Meclise havale olunur. Bu meclis nihaî olarak Patriği seçer. Seçilen isimin Padişah tarafından onaylanmasından sonra Patrik görevine başlar.(352)

Nizamname gereğince her ne kadar cemaatin başında Patrik bulunmakta ise de cemaatin yönetimi ile ilgili mevzuat üç meclise havale edilmiştir ki bunlar Meclis-i Ruhanî, Meclis-i Cismanî ve Meclis-i Umumî'dir.(353)

Ruhanî meclis, nizamnamenin 28. maddesine göre 14 papazdan oluşur. Görevleri; "Milletin umur-u ruhaniyesine nezaret, itikad-ı mezhebiyeyi milletçe tervic ve tahkim ve Ermeni kilisesinin akaid ve rivayat-ı mer'iyesini ihlalden muhafaza....." ile Ermeni okullarında dinsel öğretimi denetlemek ve papaz yetiştirilmesine nezaret etmek şeklinde açıklanabilir.(354)

Cismani Meclisin ise 20 üyesi vardır. Bu meclis başlıca eğitim, hastane, millet malları, bütçe, adalet ve benzeri işlerden sorumluydu.(355) Bu meclis bünyesinde 4 komisyon bulunmaktaydı. Bunlar Maarif, Tesisat-ı cüz'iye (vakıf, vs.), muhakemat (evlenme, boşan-

351 E. Uras; Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi, s. 166.

352 Patrik seçimi ile ilgili muamelât için bk. Y. H. Bayur; Türk İnkılâbı Tarihi, III / 3, s. 53-54; B. Eryılmaz; Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi, s. 120-121.

353 Y. H. Bayur; Türk İnkılâbı Tarihi, III / 3, s. 52.

354 Y. H. Bayur; Türk İnkılâbı Tarihi, III / 3, s. 54.

355 G. Bozkurt; Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının....., s. 182.

ma, veraset) ve manastırlar komisyonu idi.(356) Bu meclisin üyeleri Umumî Meclis tarafından seçilmekte ve padişah tarafından, irade-i seniyye ile onaylandıktan sonra göreve başlamakta idiler.(357)

Umumî Meclise ise Millet Meclisi veya Millet Meclis-i Umumisi de denilmektedir. 140 üyeye sahip olan bu meclisin 20 üyesi İstanbul'da yer alan ehl-i Kilise tarafından seçilmektedir. 40 kişiyi taşradan gelen milletvekilleri oluşturmakta, 80 üye ise İstanbul'daki kilise cemaatlerinden seçilmekte idi.(358)

Görüldüğü gibi Umumî Meclis, hem ruhanîler hem de halk arasından seçilmekte ve bu yönüyle de laik bir nitelik arz etmektedir. Ruhanilerin seçimi de bazı kaidelere bağlı idi. Bu adaylar 30 yaşını bitirmiş olmalı ve en az beş yıl önce de papazlık ve rahiplik unvanını elde etmiş bulunmalıydılar. Bu özelliklere sahip olup Umumî Meclise seçilen üyelerin iki yılda bir beşte biri değiştirilecekti.(359)

Diğer yandan Umumî Meclise seçilen halktan üyelerin de Devlet-i Aliye Tebaasından olmaları ve 25 yaşını bitirmiş bulunmaları şarttı. Bunun dışında Ceza Kanunu uyarınca Medenî haklarını kullanmaktan süresiz men edilmiş olmamaları, Milli işler idaresinde bir hilelerinin sabit olmamaları, cezaevinde yatıyor bulunmamaları ve son olarak da aklî şuurlarının yerinde bulunması gibi özellikler de aranmakta idi.(360)

Umumî Meclis, iki yılda bir kere ve Nisan ayı sonlarında toplanıp bu süre zarfında yürütülen yazışma işlerinin görüşülmesi, görevli memurlar yoluyla toplanan paraların sarf ediliş şekillerinin denetlenmesi gerektiğinde Kudüs ve İstanbul patriklerinin seçilmesi ve diğer iki meclis ya da patrikler arasında çıkan ihtilafların giderilmesi gibi konularla meşgul olurdu.(361)

---

356 Y. H. Bayur; Türk İnkılâbı Tarihi, III / 3, s. 55.

357 B. Eryılmaz; Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi, s. 121.

358 Y. H. Bayur; Türk İnkılâbı Tarihi, III / 3, s. 55; E. İlter; Ermeni Meselesinin Perspektifi ve Zeytûn İsyanları, s. 32; B. Eryılmaz; Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi, s. 122-123.

359 E. Uras; Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi, s. 169.

360 E. Uras; Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi, s. 169-170.

361 B. Eryılmaz; Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi, s. 123.

c. Katolik Milleti Nizamnamesi

Osmanlı İmparatorluğunun çöküş dönemine girmesi ile beraber Azınlıklar meselesinde de Batı dünyasının belirleyiciliği kat be kat artmıştı. Şark meselesi üzerindeki emellerini tahakkuk ettirmek isteyen Batılı devletler gayrimüslimlerin hukukî statüsü meselesini sık sık gündeme getirmek suretiyle Osmanlı Millet Sistemi içindeki hassas dengelerle oynamakta idiler.

Osmanlı millet sistemi içinde daha önce de ifade ettiğimiz gibi belli başlı üç millet vardı. Bu milletler dışında kalan diğer mezhep mensupları ise yönetim açısından bir kargaşalığa neden olmaması maksadıyla bu üç cemaate bağlanmışlardı. Bu küçük cemaatlerin en belli başlılarını Doğu Kilisesi usulünce ibadet eden Katolik Ermeniler, Marunîler ve Keldanîler ile Batı Kilisesi usulünce ibadet eden Melkitler ve Süryaniler oluşturmakta idiler.(362) Bu cemaatler mahallî idare bazında muhtariyet sahibi idiler.

Bu mevcut yapıyı kendi siyasi menfaatleri uğruna kullanmak isteyen Fransa, bu amaçla söz konusu beş cemaatin Avrupa'ya cephe almış ve Osmanlı yönetim yapısını benimsemiş olan Ortodoks Rum ve Gregoryen Ermeni Kiliselerine bağlanmış olmasını şiddetle eleştirmiştir. Bu amaçla Bab-ı Alî üzerindeki baskısını günden güne arttıran Fransa, 1831 yılında Osmanlı İmparatorluğu bünyesinde yaşayan Katolikler için bu cemaatin ruhanî işlerinin yönetimini üslenecek bir temsilci tayini hakkını Osmanlı hükümetine kabul ettirdi. Marunî, Keldanî ve Melkitler de yönetim açısından bu yeni tanınan Katolik milletine bağlandı..(363)

Halbuki Osmanlı Devleti Katolik mezhebi hakkında daha önceleri takındığı sert tavrı ile bilinmekte idi. Zira Osmanlı Devleti bünyesinde Balkanlarda yaşayan ve Katolik mezhebini benimsemiş olan Macarlar, Hırvatlar, Boşnaklar ile daha önceleri Venedik, Ceneviz gibi İtalyan devletlerinin kontrolünde olup da sonradan Osmanlı yönetimine giren bazı Ege adalarında yaşayan Katolikler haricinde bu mezhebe mensup tebaa yok denecek kadar azdı.(364)

---

362 E. Engelhart; Türkiye ve Tanzimat (1826-1882), s. 54.
363 E. Engelhart; Türkiye ve Tanzimat (1826-1882), s. 55
364 E. Engelhart; Türkiye ve Tanzimat (1826-1882), s. 55.

Osmanlı Devleti Klasik dönemde zaten çok güçlü olduğu için kendi bünyesi içinde yaşayan bu gibi milletlerle ilgili mevzuata yabancı devletleri karıştırmamıştı. Osmanlı İmparatorluğunun duraklama ve gerileme dönemlerinde ilk elden çıkan topraklar ise zaten genelde Katolik unsurun yaşadığı alanlardı. Bu nedenle Osmanlı İmparatorluğu gerileme dönemine girişinden itibaren Katolik nüfusunun önemli bir bölümünü yitirmişti. Bu nedenle İmparatorluk içinde bir Katolik mezhebi meselesi mevcut değildi. Sayıca az olan diğer Katolik grupları ise Rum ve Ermeni milletinin yönetimi altında teşkilatlandırılmış ve bu cemaatlere mahallî özerklik tanınmıştı.

Bununla beraber Osmanlı İmparatorluğu bünyesindeki Katolik propagandası çok erken tarihlerde başlamıştı. Daha XIV. yüzyılda Papa XXII. Jean zamanında Anadolu topraklarında Dominiken misyonerler, Ermeniler üzerinde faaliyetlere başlamışlar ve bu çalışmaların bir semeresi olarak da 1328 yılında Katolik mezhebini kabul eden Ermeniler tarafından "Birleşmiş Kardeşler" adıyla bir tarikat kurulmuştu.(365)

Yine Katolik propagandasında bir araç olması amacıyla İstanbul'daki ilk Katolik eğitimi merkezi de Capucin papazlar tarafından 7 Temmuz 1626'da İstanbul'da açılmıştı.(366)

Katolik rahiplerinin Osmanlı İmparatorluğunda daha 17. yüzyıldan itibaren propaganda çalışmalarında bulundukları çeşitli fermanlardan anlaşılmaktadır. 1696 tarihli bir fermanda İstanbul'daki Ermenilerin padişaha müracaat ederek bazı Ermenilerin Katolik olduklarından şikayet ettiklerini, bazı Fransız rahiplerinin Papa'dan aldıkları emirle vilayet gezerek Rum, Ermeni ve diğer milletleri kendi mezheplerine döndürüp, reaya arasında fesat ve ayaklanmaya yol açtıklarını, bu kişilerin engellenmesi ve cezalandırılmasını, istemişler, Padişah da mezhep değiştirenlerin eski ayinlerini icraları için gerekli tedbirlerin alınmasını buyurmuştur.(367)

---

365 İ. Polat Haydaroğlu; Osmanlı İmparatorluğunda Yabancı Okullar, s. 7-8. Ayrıca Capucin Katoliklerin faaliyetleri için bk. Avram Galanti; "Türkiye'de İlk Katolik Kapusin Manastırları", Türk Tarih Encümeni Mecmuası, 1 Mart 1340, numara: 2 (79), s. 125-128.

366 İ. Polat Haydaroğlu; Osmanlı İmparatorluğunda Yabancı Okullar, s. 12.

367 G. Bozkurt; Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının....., s. 183-184.

Diğer yandan II. Mustafa'nın saltanatı döneminde (1695-1703) 1701-1702 yıllarında İstanbul'da Ermeni mahallelerinde çatışmalar yaşanmıştır. Sebep yine misyonerlerin Gregoryen Ermenileri mezheplerinden caydırarak Katolik mezhebine yönlendirmeye çalışmalarıdır. Valide Hanında Katolik propagandası maksadıyla bir Ermeni matbaasında broşür basıldığı duyulunca Gregoryen Ermeniler buraya saldırdı. Sultan II. Mustafa'nın, Edirne'den yolladığı bir ferman üzerine İstanbul kaymakamı ve kadısı olaya el koydu. İstanbul'da Katolik propagandası da yasaklandı.(368)

Bu arada XVII. Yüzyıl sonlarında bazı Ermenilerin Katolik mezhebine girdiklerini belirtmekte de fayda vardır. Kendilerine Mehitarist(369) diyen bu din adamları, özellikle giriştikleri entelektüel faaliyetler ile dikkatleri çekmişlerdir. Venedik'i merkez alan bu din adamlarının yazdığı eserler Osmanlı ülkesindeki Ermenilerde milliyetçilik duygusunun oluşumuna etkili tesirlerde bulunmuştur. Özellikle Mikael Çamçiyan'ın 1784-1786 tarihleri arasında Ermenice olarak basılan üç ciltlik Ermeni tarihi Osmanlı Ermenileri arasında da hayli popüler olmuştu.(370)

İşte bu Mehitarist Ermeni din adamlarının Katolik propagandasının önlenmesi için de 1701 yılında ferman çıkarılmıştır. Bu fermanda kitap basmak suretiyle Katolik propagandası yapan Ermeni din adamlarının tutuklanarak matbaalarının kapatılması ve bu propagandaya göz yuman Ermeni patriğinin de hapsedilmesi emredilmektedir.(371)

---

368 N. Sakaoğlu; Bu Mülkün Sultanları, s. 147.

369 Sivaslı Mehitar (1676-1749) adında Benedikten tarikatı üyesi bir ruhban tarafından temelleri atılan bu hareketin bir sonucu olarak 1701'de İstanbul'da bir cemaat kuruldu. Bu topluluk merkezini 1703'te Mora yarımadasının güneyindeki Modon'a, 1715'te ise Venedik'e nakl etti. Venedik Cumhuriyeti Mehitar'a St. Lazarus adasını verdi. Burada Mehitar manastırı kuruldu, 1811'de Viyana'ya taşınan bu topluluk, günümüze kadar varlığını burada devam ettirmiştir. Mehitar, bizzat eRmeni tarihi, dili ve edebiyatı konularında birçok eserler kaleme aldı. Ayrıca eski Yuanan, Latin ve Avrupa edebî ürünlerini de Latinceye çevirdi. Bk. Nejat Göyünç; Osmanlı İdaresinde Ermeniler, s. 53.

370 E. İlter; Ermeni Kilisesi ve Terör, s. 23-24.

371 G. Bozkurt; Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının....., s. 184.

1831 yılında Fransa'nın Osmanlı İmparatorluğu bünyesindeki Katoliklerin bir millet olarak tanınmasını sağlamasından kısa bir süre sonra[372] bu cemaate bağlanan Süryani, Maruni ve Melkitler arasında bir takım hoşnutsuzluklar ve müstakil bir millet olarak tanınma arzusu baş gösterdi. 1840 yılında Halep'te bazı Süryani ve Melkitler, Katolik Kilisesinin kontrolünden ayrılmak istediklerini ifade ettiler. Marunî patriği de harekete geçerek kendi cemaati ile ilgili meseleleri doğrudan doğruya Bab-ı Alî ile görüşmek üzere İstanbul'a bir memur gönderdi ve bu memurun resmi makamlar tarafından kabul edilmesinde muvaffak oldu.[373]

Katolik milleti esas olarak Osmanlı İmparatorluğunda Ermeni Katolik Cemaati olarak isimlendirilmekteydi. Zira bu milletin tanınmasında Osmanlı topraklarında uzun süre faaliyet gösteren Katolik rahiplerin kendi mezheplerine kazandırdıkları Ermeniler esas rolü oynamışlardı. Gerek bu nedenle ve gerekse de Ermeniler'in bu dönemde Tebaa-i Sadıka olarak adlandırılması nedeniyle bu millet Katolik Ermeni milleti adı ile isimlendirilmişti. Bu cemaatin başında bulunan Ermeni Patrik, kendisine bağlanan diğer unsurların bu denli bağımsızlığa temayül edici hareketlerde bulunması ve Osmanlı Hükümetinin de bu durum karşısında sessiz kalması üzerine istifa yoluna gitmiştir. Onun istifası bir başka gücü, yani Papalığı devreye sokmuştur. Papalık, Osmanlı topraklarında yaşayan Katoliklerin, Katolik Ermeni Patrikhanesinin idaresi altına sokulmasına şiddetle karşı çıkmış ve dünyadaki Katoliklerin tek merkezinin Vatikan olduğunu beyan etmiştir. Yine Papa, farklı milletlere mensup Osmanlı Katoliklerinin idaresinin Ermenilere verilmesinin de diğer milletlere haksızlık olduğunu ifade etmiştir. Bununla beraber

---

372 Fransa'nın Katolik Ermenilere gösterdiği teveccühün sonunda Anadolu'da yaşayan Katolik Ermenilerde Fransa hükümetine karşı yoğun bir muhabbet duygusu beslendiğini Georges Perrot'tan öğrenmekteyiz. Yine onun seyahatnamesine göre bu dönemde Gregoryen Ermeniler ise Müslüman adetlerine göre yaşamaya devam etmekte, kadınları örtünmekte ve küçükleri de Müslümanlar gibi büyüklerine saygılı davranmakta idiler. Yine onlar Türkçeden başka dil bilmiyorlar ve Ermeni harfleriyle Türkçe okuyup yazıyorlardı. Bk. Ercüment Kuran; "XIX. Yüzyıl Anadolu Sosyal ve Ekonomik Tarihi Kaynağı Olarak...." , s. 153.

373 E. Engelhart; Türkiye ve Tanzimat (1826-1882), s. 55-56.

Papalık, Osmanlı Katoliklerinin kendi bünyesinde bağlanması meselesinden bir sonuç alamayacaktır.(374)

Katolikler ile ilişkiler diğer milletlerin tersine bir nizamname ile değil doğrudan doğruya Bab-ı Alî muhatap alınarak yapılan yazışmalarla yürütülmüştür.(375)

d. Protestan Milleti Nizamnamesi

Protestan cemaatinin kurulması XIX. yüzyılın başlarına kadar uzanır. Bu yüzyılın ilk yarısında Ermeni cemaati bünyesinde, arkasında İngiltere ve Amerika'nın misyoner teşkilatlarının bulunduğu Protestanlık faaliyetleri görülmeye başlandı.(376)

İngiltere; Fransa ve Avusturya'nın Osmanlı ülkesinde yaşayan Katolikleri kullanarak Şark meselesinde ne kadar önemli bir avantaj sağladıklarının bilincindeydi. Bu nedenle İngiltere'de Osmanlı ülkesinde yaşayan azınlıkları himaye teşebbüsüne geçti. Fakat İngiltere, Osmanlı ülkesinde Protestan nüfus olmadığı için daha teşebbüsünün başında zorluklarla karşılaştı. Sonuçta diğer Batı devletlerine göre daha fazla bir efor sarf ederek Osmanlı ülkesinde bir Protestan cemaatinin oluşumu için teşebbüslere girişti.(377)

Başlangıç safhasında İngiltere'nin bu teşebbüslerinin boşuna olduğu inancı hakimdi. Bununla beraber Papa, İngiltere'nin bu faaliyetlerini yakından kontrol etmekten de geri kalmıyordu. Nitekim İzmir ve Petra'da bulunan Katolik Lazarist Ermeni cemaati psikoposları ile sık sık görüş alış verişi yapan Papa, Hıristiyanlığın doğuş yeri olan Orta Doğu'da Protestanlık gibi akıla önem veren bir dinin avam arasında tutunmasının imkansız olduğu şeklinde cevaplar alıyordu. Bununla beraber devreye diğer iki büyük devletin yani Amerika ve Almanya'nın Protestan misyonerlerinin de girmesiyle durum değişti. Özellikle eğitim ve sağlık konularında kendini gösteren bu ülkelere mensup misyonerler, kısa zamanda Osmanlı ülkesinde bir Protestan cemaati oluşturmayı başardılar. İn-

374 E. Engelhart; Türkiye ve Tanzimat (1826-1882), s. 56.
375 Ali Güler; Türkiye'deki Gayrimüslimler, s. 19.
376 G. Bozkurt; Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının....., s. 178.
377 E. Engelhart; Türkiye ve Tanzimat (1826-1882), s. 60-61.

giltere, Protestan halkın hukukî savunuculuğuna artık soyunabilirdi.(378)

Dinî himaye sisteminin siyaset açısından önemini kavrayan İngiltere, 1840 yılında, Kudüs'te bir Protestan kilisesinin açılmasını istedi ise de Osmanlı Devleti, ülkede Protestan cemaatinin bulunmadığını ve mezhep değiştirmenin de yasak olduğunu ifade ile İngiltere'nin isteğini reddetti.(379) Bununla beraber İngiltere'nin bu konuda direnmesi karşısında Osmanlı Devleti, 10 Eylül 1845'de çıkarılan bir fermanla Protestan Ermeni topluluğunun Kudüs'te kendine mahsus bir kilise kurmasına izin vermiştir.(380)

Protestan propagandası her şeyden önce en verimli sonuçlarını Gregoryen Ermeniler üzerinde elde etmiştir. Zira Osmanlı ülkesinde faaliyet gösteren misyonerler, Müslümanlar arasında Protestan propagandasının imkansız olduğunun bilincindeydiler. Gayrimüslim unsurlarına dinsel açıdan geniş özgürlükler tanıyan Osmanlı Devleti, aynı anlayışı Müslüman halkına göstermiyordu. Din değiştiren Müslümanlar, gerek Şeriat kuralları gerekse sosyal kurallar bakımından çok ağır şekilde bazen ölüme varan cezalar ile cezalandırılıyordu. Diğer yandan Osmanlı ülkesinde yaşayan Yahudiler de dinsel bir bütünlük ve güvence altında yaşamakta idiler. Herhangi bir dinsel değişime de yatkın değildiler. Bu durumda misyonerler, karşılarında Rumlar ve Ermenilerden oluşan bir Hıristiyan kitle buldular. Rumlar için sırtlarını yaslayabildikleri, üstelik Osmanlılara karşı bağımsızlık savaşı vermekte olan bir Yunanistan vardı. Ayrıca güçlü bir Rum-Ortodoks kilisesi de onları birleştirmekteydi. Ermeniler ise, Osmanlı toplumunda değişik meslek gruplarına sahip ve dağınık bir halde yaşayan topluluk konumundaydılar. Çoğunun Gregoryen olmalarına karşılık dağınık yaşamaları, onların bütünleşmelerini Gregoryen Patrikhanesi çevresinde güçlü bir şekilde örgütlenmelerini engellemişti. Bu durum-

---

378 E. Engelhart; Türkiye ve Tanzimat (1826-1882), s. 62; E. İlter; Ermeni Kilisesi ve Terör, s. 24.

379 E. Engelhart; Türkiye ve Tanzimat (1826-1882), s. 60.

380 Stanley Lane Poole; Lord Stratford Canning'in Türkiye Hatıraları, s. 118.

da Protestan misyonerler faaliyet alanlarını büyük ölçüde Ermeniler olarak belirlemişlerdir.(381)

Bu gelişmelere en şiddetli tepki Ermeni Gregoryen Patrikhanesinden geldi. 1846 yılında kırk kadar Ermeni ailesinin misyonerlik faaliyetleri sonucunda Protestan olması üzerine Patrik Çamurciyan (1802-1865) bu aileleri aforoz etti. Bununla da yetinmeyen Patrik, Hükümete müracaat ederek misyonerlik faaliyetlerinin kendi cemaatlerine zarar verdiğini Bab-ı Alî'ye iletti.(382)

Tüm bu gelişmelerin ardından Protestan Ermeniler İngiltere ve Amerika'nın baskıları sonucu 15 Kasım 1850 yılında Osmanlı Hükümeti tarafından resmen tanındı.(383) Böylelikle İngiltere ve Amerika'nın Şark politikasında daha aktif bir rol oynamalarının da yolu açılmış oldu. Zira Osmanlı Devletindeki Protestanların koruyuculuğu rolünü yüklenmekte gecikmeyecek olan bu devletler, açmış oldukları kilise, hastane ve okullar kanalıyla Ortadoğu siyasetinde çok daha etkin bir rol oynayacaklardır.(384)

Her şeye rağmen 7 Rebiülevvel 1295 (12 Mart 1878) tarihinde hazırlanarak yürürlülüğe giren Protestan millet nizamnamesi diğer millet nizamnamelerinden farklı bir nitelik arz eder. Zira bu topluluğu yönetmek için topluluğun başına bir din adamı değil, laik bir üye getirilmiştir. "Vekil" adını taşıyan bu görevli, cemaatin dünyevî işlerini yürütmekle görevliydi. Bu yönetici Bab-ı Alî tarafından tayin edilmekteydi. Diğer yandan Kiliseye de yönetime katılma hakkı verilmemiştir.(385)

Protestan cemaatinin nizamnamesi on maddeden meydana gelmektedir. Nizamnamenin birinci maddesine göre, Protestan cemaatinin Dersaadet'te, Padişahın fermanı ile tayin olunacak bir vekili olacak. Taşrada Protestan tebaa bulunan yerlerde de birer vekil görev yapacaktır. Dersaadette Protestan cemaati vekili, Padişah

381 Seçil Akgün; "Kendi Kaynaklarından Amerikalı Misyonerlerin Türk Sosyal Yaşamına Etkisi (1820-1914)" X. Türk Tarih Kongresi V, Ankara 1994, s. 212-213.
382 Y. G. Çark; Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler, s. 107.
383 Ali Güler; Türkiye'deki Gayrimüslimler, s. 19.
384 G. Bozkurt; Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının....., s. 179.
385 G. Bozkurt; Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının....., s. 178.

Fermanı ile tayin edildiği halde taşradaki vekiller, Sadrazam'ın buyruğu ile icra-i memuriyet edeceklerdir.(386)

Her mahalin vekilleri, o yerin Protestan halkı tarafından belirlenen meclisleri kanalıyla seçilmekte; seçim tutanakları yine bu meclisler tarafından Dersaadet'te bulunan Cemaat vekiline gönderilmektedir. Cemaat vekili, bu seçim tutanaklarını onaylanmak üzere Bab-ı Alî'ye takdim etmektedir. Bab-ı Alî'nin tasdikinden sonra vekillerin resmî tayinleri tamamlanmış olmaktadır.(387)

e. Yahudi Milleti Nizamnamesi

Osmanlı İmparatorluğu içinde Yahudiler, diğer milletlere göre milliyetçilik akımından daha az etkilenmiş oldukları için Devlet içindeki nüfuzları da günden güne artmıştır. Tanzimat'tan sonra kamu hizmetlerinden görevli Yahudiler çoğalırken, mahkemelerde saygınlıkları artıyor, yerel meclislerde yer alıyorlardı.(388)

Tanzimat Fermanından kısa bir süre sonra İmparatorluğun en itibarlı tebaasından olan Yahudilere de bir takım ayrıcalıklar tanıyan fermanlar peşpeşe yayınlanmıştır. Abdülmecit, 1840 yılında Yahudilerin haklarını Gülhane Hattı'na göre teyit eden bir ferman yayınladı. 1841 yılına gelindiğinde ise ilk Yahudi hahambaşısına Kudüs'te resmî statü ve topluluğu üzerinde yetki tanındı. 1841 yılındaki bir diğer fermanla ise Yahudilerin kamu hizmeti alanındaki yerlerini koruyacakları ifade edildi.(389)

Islahat Fermanını müteakiben diğer milletlerden olduğu gibi Yahudi milletinden de Keçecizade Fuad Paşa tarafından laik üyeler ve din adamlarından oluşacak bir komisyon kurarak kendi nizamnameleri için çalışmalara başlamaları istendi. Bu komisyonun hazırladığı nizamname Bab-ı Alî tarafından gözden geçirildikten sonra 23 Şevval 1281 (22 Mart 1865) tarihinde İrade-i Seniyye ile onaylanarak yürürlülüğe girdi.(390)

---

386 B. Eryılmaz; Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi, s. 127.
387 B. Eryılmaz; Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi, s. 127.
388 G. Bozkurt; Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının....., s. 189.
389 G. Bozkurt; Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının....., s. 189.
390 B. Eryılmaz; Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi, s. 124.

Nizamnameye göre Yahudi milletinin liderine hahambaşı denmekte idi. Hahambaşı, "Musevî milletinin reisi ve evamir-i Devleti Aliyye'nin vasıta-i tenfizi ve icra"sıdır. Bu bakımdan hahambaşı olacak kişinin, babasından beri Osmanlı tebaasından olup, hiçbir surette lekelenmemiş; en az otuz yaşını tamamlamış ve yetmiş yaşını geçmemiş olması gerekmektedir.(391)

Diğer millet başkanlıkları makamının boşalmasında olduğu gibi Yahudi milletinde de Ruhanî ve Cismanî Meclis birleşerek bir kaymakam seçmekteydi. Kaymakam Bab-ı Alî tarafından onaylandıktan sonra seçim işlemine girişilmektedir. Öncelikle Cismanî Meclis toplanarak yukarıdaki özelliklere haiz beş aday seçmekte ve bu adaylar ruhanî meclise havale edilmekte, bu mecliste eğer dinî açıdan başkanlığı sakıncalı bir üye varsa bu isim listeden çıkarılmakta ve adayların isimleri kaymakama gönderilmektedir. Kaymakam da bu listeyi Umumî Meclise havale etmektedir. Umumî Meclis üyeleri kağıda isim yazmak suretiyle oylarını kullanmakta ve mutlak çoğunluğu sağlayan üye Hahambaşı seçilmektedir. Bu isim Kaymakam tarafından Bab-ı Alî'ye bir tezkere ile takdim edilmekte ve Padişahın irade-i seniyyesini müteakiben Hahambaşı görevine başlamaktadır.(392)

Fakat Yahudiler II. Abdülhamit zamanına kadar resmi bir hahambaşı seçmemişler ve dolayısıyla da bu nizamnameyi uygulamamışlardır.(393)

D. OSMANLI PARLAMENTOSUNDA GAYRİMÜSLİMLER VE AZINLIKLAR MESELESİ

Osmanlı İmparatorluğunda Parlamentarizme geçiş süreci Tanzimat Dönemine kadar uzanır. Bilindiği üzere bu dönem Padişahın mutlak otoritesinin yerini bürokrasinin aldığı bir dönemdir. Mustafa Reşit Paşa, Alî Paşa ve Keçecizade Fuat Paşa bu devrin en seçkin ve etkili şahsiyetleridir.

---

391 B. Eryılmaz; Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi, s. 125.
392 B. Eryılmaz; Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi, s. 125.
393 Ali Güler; Türkiye'deki Gayrimüslimler, s. 20.

İmparatorluğun Batılılaşma sürecine girmesinin bir sonucu olarak Avrupa'nın çoğu ülkesinde olduğu gibi Parlamentolu bir Meşrutî monarşiye geçiş süreci de gündeme gelmiştir. Bu amaçla Jön Türkler adı verilen Osmanlı aydın zümresine mensup bazı kişilerce bu rejimin ülkede ikame ettirilmesinin mücadelesi verilmiştir. Bu amaçla meşrutî yönetime hiç de sıcak bakmayan Sultan Abdülaziz tahttan indirilerek yerine liberal fikir yapısına sahip V. Murat Padişah yapılmış, fakat bu hükümdarın sağlık yönünden bazı problemler taşıması nedeniyle söz konusu fikir yine hayata geçirilememiştir. Bu sıralarda hiç de beklenmedik bir aday olan Şehzade Abdülhamit Efendi, Abdülaziz'i tahttan indirerek, V. Murat'ı padişah yapan liberal devrimci gruba anayasayı ilan edeceği teminatını verince Osmanlı tahtının yeni padişahı ilan edildi.(394)

Bununla beraber her konuda olduğu gibi Osmanlı ülkesindeki Anayasal düzene ve parlamentarizm sürecine giriş konusunda da Batılı devletlerden farklı tepkiler gelmiştir. Rusya, Osmanlı ülkesindeki bu yöndeki gelişmelere açıkça cephe alıyordu. Zira Rusya bu rejimin tam manasıyla düşmanıydı. Avusturya'da çok uluslu yapısı itibariyle bu rejime sıcak bakmıyordu. İngiltere ve Fransa ise bu rejimi Osmanlı İmparatorluğuna yakıştıramıyorlardı ve Osmanlı ülkesinde parlamentonun kurulup çalışabileceğine dahi inanmıyorlardı.(395)

Osmanlı Parlamentosunun toplanma süreci hayli hızlı gelişmiştir. Abdülhamit'in tahta geçişinden kısa bir süre sonra Parlamentonun toplanma süreci de başlamıştır. Parlamento (Meclis-i Umumî) iki organdan oluşuyordu. Ayân Meclisi ve Mebusan Meclisi. Ayan meclisi üyeleri Padişah tarafından seçilmekte ve sayıları Mebusan Meclisi üyelerinin üçte biri kadar olmakta idi.(396)

---

394 İlber Ortaylı; "Osmanlı Devleti ve Meşrutiyet", Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ans., IV, İstanbul 1985, s.954.

395 İ. Ortaylı; "Osmanlı Devleti ve Meşrutiyet", s.954.

396 Bizzat padişah tarafından seçilen Ayân meclisi üyeleri arasında Mareşal Ohannes Kuyumcuyan Paşa, Abraham Eramyan Paşa, Manuk Azaryan ve Gabriel Noradunkyan gibi Ermeni asıllı gayrimüslim Osmanlı vatandaşları da bulunmakta idi. Bk. S. Koçaş; Tarih Boyunca Ermeniler ve Türk – Ermeni İlişkileri, s. 95.

Kanun-ı Esasi'nin 66. maddesi gereğince mebus seçiminin "kanun-ı mahsusa"ya göre yapılması gerektiği halde, böyle bir yasayı Kanun-ı Esasi'ye göre ancak henüz açılmamış olan Meclis-i Umumî (Parlamento) yapabilirdi. Yasanın bu boşluğunu doldurmak için, Mithat Paşa seçim yolunu düzenleyen bir Talimat-ı Muvakkate hazırlatıp vükelâ meclisi ve Padişaha onaylatmıştı. Bu talimata göre 80'i Müslüman ve 50'si gayrimüslim olmak üzere 130 mebusun seçilmesi kabul olunmuş ve bu sayı iller arasında paylaştırılmıştı. Seçilme koşulları ise şunlardı;

İyi halli olmak

25 yaşından küçük olmamak

Devletin resmî dili olan Türkçeyi bilmek[397]

Ağır hapis cezasına çarptırılmamış olmak

Seçildiği ilin ahalisinden olmak

Türkiye'de az çok emlâk sahibi olmak.[398]

Bunun dışında seçim iki dereceli olarak düzenlenmiş, yani seçme hakkı olanlar doğrudan doğruya mebusları seçmeyecekler, mebusları seçecek olan ikinci seçicileri seçeceklerdir. Ama bu ilk Meclis-i Mebusan'ın toplanabilmesi için il, liva ve ilçelerin idare heyeti

397 Gayrimüslim azınlıkların devletin resmi dili olan Türkçeyi bilme zorunluluğu zaman zaman I. Mecliste tartışmalara yol açmıştır. Meclisin 30 Mayıs 1877 tarihli oturumunda Vilayat-ı Belediye Kanunnamesi görüşülürken Belediye Meclislerine üye olabilmek için Türkçe bilme zorunluluğu üzerine Suriye Mebusu Marunî Katolik Nakkaş Efendi ile meclis başkanı Ahmet Vefik Efendi arasında şu diyalog geçer;
Nakkaş Ef.- Burada bir de Türkçe tekellüm lakırdısı var ki, bazı ahaliye mani-i hürriyet olacaktır. Mesela Beyrut'ta bir çok kimseler Türkçe bilmez.
Reis- Dört yıldan sonra aklı olan Türkçe öğrensin.
Bir meb'us- Türkçenin bilinmemesinde ne mazarrat var
Reis- İttihada manidir. İnşallah nasihatimizi kabul ederler ve Türkçe öğrenirler. Bk. Sina Akşin; "Birinci Meclis-i Mebusan'ın ele aldığı Başlıca Sorunlar", Ankara Ün. Siyasal Bilgiler Fak. Der., XXV, No: 2, Haziran 1970, s. 103; İlber Ortaylı; "İlk Osmanlı Parlamentosu ve Osmanlı Milletlerinin Temsili", Osmanlı İmparatorluğunda İktisadi ve Sosyal Değişim (İlber Ortaylı'nın Makaleleri), Turhan Kitapevi, Ankara 2000, s. 216.

398 Reşat Ekrem Koçu; "Türkiye'de Seçim Tarihi", Hayat Tarih Mec. , yıl: 1, cilt: 2, sayı: 9, s. 10; Sina Akşin; "Birinci Meşrutiyet Meclis-i Mebusanı", Ankara Ün. Siyasal bilgiler Fak. Der., XXV, No: 1, Mart 1970, s. 21.

üyeleri ikinci seçmen sayılmışlar ve bunlar mebusları gizli oyla seçmişlerdir. Yalnız İstanbul'da özel bir seçim yoluna gidilmiş, ve buradaki seçimleri düzenleyen ayrı bir beyanname ilan olunmuştur. Buna göre İstanbul 20 seçim dairesine bölünmüştür. Her dairede 25 yaşını doldurmuş ve az çok emlak sahibi olanlara iki tane ikinci seçmen seçtirilmiştir. İkinci seçmenler 5'i Müslüman, 5'i gayrimüslim 10 mebus seçilmişlerdir.(399)

Nitekim 1877 yılında yapılan ilk seçim sonucunda İstanbul'dan seçilen seçmenler arasında gayrimüslim Osmanlı vatandaşlarından şu isimler yer almışlardı; Hüdaverdiyan Ohannes Efendi, Vasilaki Bey, Sebuh Efendi, Acıman Efendi, Nikolaki Solidi Efendi.(400)

19 Mart 1877 günü Osmanlı İmparatorluğunun başkenti İstanbul'da toplanan Parlamentoda çok çeşitli milletler temsil edilmekte idi ve Arabistan bölgesi haricinde her bölgeden gayrimüslim mebus mevcuttu. Bu parlamentonun en önemli özelliği İmparatorluğun hakim unsuru olan Müslümanların yanından gayrimüslim grupların da hayli yüksek oranda temsil edilmesiydi. Bu durum son derece ilginçtir. Çünkü Avusturya-Macaristan monarşisinde; Çek, Hırvat, Sloven, Polonez, Rumen gibi unsurların temsili, oran bakımından haksızlık derecesinde düşüktü. Macar milletvekilleri ise çifte monarşinin kurulmasına kadar aynı haksızlığa maruzdular. Rusya'da ise 1905'den sonra kurulan "Duma"da Rus olmayan milletlerin düşük oranda temsili özel bir statü ile sağlanmıştı. Osmanlı Devletine karşı yabancı devletlerin gayrimüslim cemaatler lehine zaman zaman yaptıkları müdahaleler, İmparatorluğun klasik dönemde kozmopolit bürokrasisinin daha renkli bir görünüm ve yapıya ulaşmasıyla neticelenmiştir. 19. yüzyılda ne Avusturya'da ne Rusya'da hakim ulusun (yani birincisinde Almanca konuşan Katolik Avusturyalının, ikincisinde ise Ortodoks Rus'un) dışında herhangi bir dinî etnik gruptan sefir, nazır, devlet adamı görülmezdi. 19. yüzyılın Osmanlı İmparatorluğunda ise Hıristiyan nazırlar, sefirler, valiler ve hatta milletlerarası konferans ve barış an-

399 S. Akşin; "Birinci Meşrutiyet Meclis-i Mebusanı", s. 21.
400 R. Ekrem Koçu; "Türkiye'de Seçim Tarihi", s. 9-10.

laşmalarına gönderilen gayrimüslim delegelere rastlanıyordu. İlk mecliste dokuzu Ayân ve otuz yedisi Mebusan azası olmak üzere kırk altı gayrimüslim mebus vardı.(401)

116 Mebus içinde bu hayli yüksek bir temsil oranıdır. İlk Osmanlı Parlamentosunda mebusların % 59'unu Müslüman, %41'ini ise gayrimüslim mebuslar oluşturmakta idi.(402)

Her şeye rağmen ilk Meclis-i Mebusan'ı azınlık milletlerin gerçek talep ve eğilimlerinin temsil edilebileceği bir kurul olarak görmek yanlıştır. İlk meclise gelen millet temsilcileri, hükümetin itimadını kazanmış kimselerdi. Bu kimseler genel bir oyla değil, geldikleri vilayetin valisinin seçimiyle adeta tayin olunarak bu göreve gelmişlerdi. Bu nedenle gelen gayrimüslim mebusların da daha önceki vilayetlerde idare meclisi üyeliğini merkezî hükümetin güvenini kazanacak şekilde yapanlardan olduğu anlaşılıyor.(403)

Nitekim ilk mecliste ikinci dönemin ilk oturumunda Dahili nizamnamenin 1. maddesi gereği Meclisin en yaşlı üyesi olan Edirne mebusu 66 yaşındaki Gümüşgerdan Mihaliki Bey başkanlık yapmıştır. Bu ilk oturumda yapılan başkanlık seçiminde ise Padişahın tavassutu ile İstanbul mebusu Hüdaverdiyan Ohannes Efendi ikinci başkan vekili seçilmiştir.(404)

İlk mecliste bir takım kümelenmeler de yaşanmıştı ki bu son derece doğaldır. En doğal kümelenme Müslüman, gayrimüslim kümelenmesiydi. Ne var ki yukarıda izah ettiğimiz nedenden dolayı bu kümelenme su yüzüne çıkamıyor, daha çok gizli bir kümeleşme olarak kalıyordu. Zaten bu yolda bir gelişme görülür ise, Meşrutiyete karşı olanların ekmeklerine yağ sürülecek, Meşrutiyete son vermek için bir fırsat sağlanacaktı. Gayrimüslim mebuslar da bu kümeleşmenin açığa çıkmaması için ellerinden geleni yapmakta idiler.(405)

---

401 İlber Ortaylı; "İlk Osmanlı Parlamentosu ve Osmanlı Milletlerinin Temsili", s. 213-214.

402 S. Akşin; "Birinci Meşrutiyet Meclis-i Mebusanı", s. 21-22.

403 Bu konuda çeşitli örnekler için bk. İ. Ortaylı; "Osmanlı Devleti ve Meşrutiyet", s. 957-958.

404 S. Akşin; "Birinci Meşrutiyet Meclis-i Mebusanı", s. 30.

405 S. Akşin; "Birinci Meşrutiyet Meclis-i Mebusanı", s. 32.

Birinci mecliste bazı gayrimüslim mebuslar, Osmanlı idaresini övücü konuşmalarda da bulunmuşlardır. Mesela İstanbul mebusu Vasilaki Efendi 28 Mart 1877 tarihinde mecliste yaptığı konuşmasında şu cümleleri sarf etmiştir; "Padişahımız şimdiye kadar salt mezhep ve milliyeti muhafaza ile kalmadılar. Her milletin lisanını da himaye ettikleri ilave olunsun. Hakikaten yalnız tebaasının değil, ecnebilerin lisanını bile Devlet-i Aliyye muhafaza etmiştir".(406)

Etnik çatışma nedeni olacak konuların müzakeresinden bilhassa kaçınılmış ve mümkün mertebe Osmanlıcılık fikri ön plana çıkarılmıştır. Meclis, Rusya ile 1877-78 Osmanlı-Rus savaşı başladığında Osmanlı vatanseverliğinin örneği sayılacak nutuklara sahne olmuştur.(407) Nitekim gayrimüslim mebuslar tarafından irad edilen bu nutuklar hakkında Suriye mebusu olan Marunî Katoliği Nakkaş Efendi şu sözleri sarf eder; "Şu irad eylediğimiz nutuklar hemen birdenbire söylendi. Bir gün, beş gün evvel malum olub da düşünülerek, taşınılarak söylenmedi. Herkes hissiyat-ı hazırası ne ise onu arzeyledi; bu da isbat eder ki, işin içinde iğva ve teşvik yoktur".(408)

Bunun yanı sıra I. Mecliste gayrimüslim mebuslar tarafından Osmanlıcılık düşüncesinin en güzel ifade tarzını gözler önüne seren nutuklara da yer verilmiştir. Bu meyanda şu örnek zikredilebi-

---

406 Bununla beraber Vasilaki Bey'in bu yöndeki teşebbüsü I. Meclisin başkanlığını yapan Ahmet Vefik Paşanın terslemesi ile karşılaşmıştır. Meseleye milliyetçi tarz da yaklaşan Vefik Paşa ile Vasilaki Efendi arasında şu diyalog geçmiştir;
Vasilaki Ef.- Padişahımız şimdiye kadar salt mezhep ve milliyeti muhafaza ile kalmadılar. Her milletin lisanını da himaye ettikleri ilave olunsun. Hakikaten yalnız tebaasının değil, ecnebilerin lisanını bile Devlet-i Aliyye muhafaza etmiştir
Reis – Bir heyette bir lisan olur, iki lisan olmaz. Kendi reyim olarak söylerim. Eğer böyle bir rey var ise, kanun cihetine gitmeli. Bu ise mutabık-ı kanun-ı esasi olmadığından caiz olmaz.
Vasilaki Ef.- Anlamadınız Efendim
Reis- sizi sözden men ederim izinsiz söylenmez.
Vasilaki Ef.- Efendim
Reis- sizi üçüncü defa olarak sözden men ederim. Bk. S. Akşin; "Birinci Meşrutiyet Meclis-i Mebusanı", s. 24.

407 İ. Ortaylı; "Osmanlı Devleti ve Meşrutiyet", s. 958.

408 S. Akşin; "Birinci Meclis-i Mebusan'ın ele aldığı Başlıca Sorunlar", s. 102-103.

lir; Meclisin 7 Nisan 1877 tarihli oturumunda Vilayat Kanununun 9. maddesi dolayısıyla uzunca bir görüşme olmuştur. Bu madde şöyle idi; "Nahiye meclisi âzası nahiyenin cesametine ve nüfusun kesretine göre nısfı Müslim ve nısfı gayrimüslim altıdan on ikiye kadar olur".

Bu maddeye karşı çıkan Selanik'ten Vasilaki Bey şöyle demiştir; "Bizi buraya mebus diye gönderen kırk milyon ahali ıslah-ı idarisini bizden beklediği gibi âlem 'Bakalım şu Osmanlılar, padişahlarının ihsan buyurduğu Kanun-ı Esasî'nin ahkamını anlayabildiler mi ve anlamaya iktidarları var mı ve anlayıp da icrasını isterler mi' diye gözlerini bize diktiler. Şimdi, ahali arasında tefrikayı ibka eden bu gibi ahkamı kabul eder isek, hakkımızda peyda olan hüsn-i niyyet ve ümitleri tekzib etmiş olacağız. Mesuliyet vahimdir. İyi düşünelim".(409)

Bununla beraber Vasilaki Bey'in endişelerine cevap yine gayrimüslim Osmanlı mebuslarından gelmiştir. Suriye mebusu Nikolaki Nufel Bey "Osmanlı namı bizi camî ise de cemaat isimlerini imha etmez" derken Edirne mebusu Rupen Efendi de "Efendim, milletler beyninde noksan-ı terbiyeden naşi şimdiye kadar az çok taassup eserleri vardı. Saye-i Padişahîde bu kerre Osmanlı namının tamimi bunun da def'ine kifayet edecektir. Ancak bu def senelere muhtaçtır. Şimdiye kadar mektepler ayrı idi. Madem ki devletimiz mekatibi himayesi altına alacak, o zaman evlatlarımız bir yerde terbiye görecekler ve bir efkara hizmet edecekler" kelimeleriyle Osmanlıcılık fikrinin kökleşmesi ile pek çok sorunun aşılabileceğini ifade etmektedir.(410)

I. Mecliste görüşülen en önemli konulardan biri de gayrimüslim Osmanlı vatandaşlarının askerliği meselesi idi. 1856 Islahat Fermanı Müslüman olmayanların da askerlik yapacaklarını ilan etmiş olmasına rağmen ne hükümet bu kişilerin askerlik yapmasını, ne de gayrimüslimler asker olmayı istemişlerdir. Oysa, ikinci dönemde Padişahın açış söylevinde gayrimüslim unsurların da askere alınmaları yolunda bir karara varıldığı belirtilmişti. 2 Haziran 1877

409 S. Akşin; "Birinci Meclis-i Mebusan'ın ele aldığı Başlıca Sorunlar", s. 102.
410 S. Akşin; "Birinci Meclis-i Mebusan'ın ele aldığı Başlıca Sorunlar", s. 103-104.

tarihli oturumda Muvazane-i Maliye Kanunun görüşülürken Vasilaki Bey, bütçeden askerî bedel kaleminin çıkarılarak bütün Osmanlılara fiili askerlik ödevinin yüklenmesini istemiştir. Bu sırada gayrimüslimler askerlik yapmayarak bedel ödüyorlardı. Vasilaki Bey'e göre "Kan dökmek vazife-i asliyyesi her bir evlad-ı vatanın boynunun borcudur. Kan ne satılır ne alınır". Yine bu oturumda Vasilaki Bey; Köse Mihal ve Evronos gibi, tarihten bir çok örnekler vererek gayrimüslimlerin askerlik alanında büyük yararlılıklar gösterebileceklerini kanıtlamaya çalışmıştı·

Vasilaki Bey'in kaygılarını bir tarafa bırakacak olursak Hükümet, gayrimüslimlerin askerliği fiili olarak yapmaları ile ilgili ciddi kaygılar taşıyordu. Bu kaygıları 4 Haziran 1877 tarihli oturumda Erzurum mebusu Ahmet Muhtar Efendi dile getirmiştir. Onun ifadesine göre gayrimüslimlerin ödeyecekleri askerlik bedeli 1.180.000 lira tutuyordu. Devlet yeni asker değil eldeki askerin gereksinimlerini karşılayacak para istiyordu. Maliyenin durumu düzelinceye değin bedel alınması gerekiyordu. Bu arada isteyenler gönüllü olabilirdi.

Ahmet Muhtar Efendi'nin bu görüşleri şüphesiz çok daha akla yatkın ve gerçekçidir. Nitekim Kıbrıslı Zafiraki Bey de Ahmet Muhtar Efendiyi destekleyici mahiyette şu sözleri sarf etmiştir; "Şu sırada varidat-ı maliyyesi tenkis ile nice asırlardan beri esliha ile menhuf bulunan bir ahaliyi sunuf-ı askeriyyede istihdam etmek devletçe ve mülkçe muhassenatlı olup olmadığı mütelaa-i amîkaya muhtaç olduğundan ....".(411)

1877 yılında Osmanlı- Rus harbini bahane eden II. Abdülhamit ilk meclisi dağıttı.

Osmanlı İmparatorluğu, ikinci Parlamenter deneme için 1908 yılına kadar bekleyecektir. İkinci Parlamenter dönemin ilk meclisi 1908 yılında toplandı ve Ocak 1912'de dağıldı. İkinci meclis 1912'de toplanmış olup aynı yılın Ağustos ayı içinde dağılmıştır. Balkan Savaşının başlaması sebebiyle de yeni meclis için yapılacak seçimler belli bir tarih tespit edilmeden ertelenmiştir. Bundan dolayı üçüncü meclis Mayıs 1914'e kadar toplanamadı. Üçüncü meclis Osman-

411 S. Akşin; "Birinci Meclis-i Mebusan'ın ele aldığı Başlıca Sorunlar", s. 104.

lı İmparatorluğunun I. Dünya savaşından yenik ayrılmasından sonra 1918'de dağıldı. Her üç mecliste olağanüstü hallerde zaman zaman toplanmıştır.(412)

1908 seçimleri İttihat ve Terakki Cemiyetinin yeni yeni palazlandığı bir dönemde gerçekleştirilmiştir. Bu seçimde İttihat-Terakki'nin karşısına muhalif parti olarak Ahrar Fırkası çıkmıştır ki bu seçim İttihat ve Terakki'nin kesin zaferi ile sonuçlanmıştır. Seçimlerde Ahrar Fırkasının en çok oy alan adayı 64 oy alabilmişti.(413)

1908 seçiminde Meclis-i Mebusan'a, 23 Rum, 12 Ermeni, 5 Yahudi ve 5'de Slav milletinden mebus girmiştir.(414) İttihat-Terakki Cemiyeti İstanbul'dan Vitali Faraci Efendi, Bedros Hallacyan Efendi, Zöhrab Efendi, Konstantini Efendi ve Kozmidi Efendi'yi Parlamentoya sokmuştur.(415)

1912 seçiminde ise Parlamentoya seçilen 284 mebustan, 15'i Rum, 13'ü Ermeni, 4'ü Yahudi ve 9'u Slav milletindendi.(416) Bu seçim İttihat Terakki Cemiyetinin sıkı kontrolü ve baskısı altında gerçekleştirilmiş ve bu nedenle bu seçime "Sopalı Seçim, Dayaklı Seçim" gibi adlar verilmiştir. Sonuç İttihat ve Terakki'nin tam bir zaferidir. Cemiyet bu seçimlerde yine İstanbul mebusu olarak 5 gayrimüslim Osmanlı milletvekilini meclise sokmuştur. Bunlar; Orfanidis Efendi, Faraci Efendi, Artas Efendi, Hallaçyan Efendi ve Zöhrab Efendi'dir. (417)

1914'de yapılan seçime ise İstanbul ve Edirne'yi kurtarmış olan İttihat ve Terakki tek parti olarak girdi ve fırkanın "bulunmaz meclis-i mebusan"ı kuruldu. Bu dönemde meclise giren 259 mebusun 13'ü Rum asıllı, 14'ü Ermeni asıllı ve 4'ü Yahudi asıllı olup bu mecliste artık Balkanlar elden çıkmış olduğu için Slav kökenli mebus girememiştir.(418) İttihat-Terakki bu seçimlerde Orfanidis Efen-

412 Feroz Ahmad – Dankwort A. Rustow; "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler", İstanbul Ün. Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi, sayı: 4-5, 1975-76, İstanbul 1976, s. 245.

413 R. Ekrem Koçu; "Türkiye'de Seçim Tarihi", s. 10.

414 F. Ahmad – D. A. Rustow; "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler", s. 247.

415 R. Ekrem Koçu; "Türkiye'de Seçim Tarihi", s. 11.

416 F. Ahmad – D. A. Rustow; "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler", s. 247.

417 R. Ekrem Koçu; "Türkiye'de Seçim Tarihi", s. 12.

418 F. Ahmad – D. A. Rustow; "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler", s. 247.

di, Karas Efendi, Hallacyan Efendi, Viktor Bey, Haralambidi Efendi ve Zöhrab efendi olmak üzere 6 gayrimüslim mebusu Parlamentoya sokmuştur.[419]

419 R. Ekrem Koçu; "Türkiye'de Seçim Tarihi", s. 13.

IV) MİLLİ MÜCADELEDE AZINLIKLAR MESELESİ

Türkiye Cumhuriyetinin devraldığı azınlıklar meselesi Osmanlı imparatorluğundaki yapı bilinmeden tam anlamıyla kavranamaz. Osmanlı imparatorluğu adından da anlaşılacağı üzere bir imparatorluk olup her imparatorluk gibi bünyesinde çeşitli azınlıkları barındırmaktaydı. 1789 yılında meydana gelen Fransız ihtilalinin en önemli sonucu olan milliyetçilik akımı Osmanlı devletindeki azınlıkları da etkilemiştir. Bu akımdan en çok etkilenen iki azınlık grubu ise Rumlar ve Ermeniler olmuşlardır.(420)

Rumlar, Osmanlı devleti kurulmadan önce Anadolu'da merkezi İstanbul olan Bizans ile merkezi Trabzon olan Pontus adındaki iki farklı devlet içerisinde yaşamaktaydılar. Fatih Sultan Mehmet'in 1453'de İstanbul'u ve 1461 yılında da Trabzon'u fethetmesiyle Osmanlı tebaası haline gelmişlerdir. Fatih'in patrikhane ve bu kurumun nezdinde bütün Rum cemaatine gösterdiği hoşgörü, diğer padişahlar tarafından da devam ettirilince Patrikhane adeta devlet içinde devlet haline gelmiştir.(421) Rum çocukları iyi bir eğitim görmekte ve bir kısmı da yabancı ülkelerde yüksek tahsil yapmaktaydı. Bu durum, Türk nüfusunun batı dillerini öğrenmedeki isteksizliği ile de birleşince Osmanlı Devletinin dış ilişkileri İstanbul'da Fener semtinde oturan Rum azınlığın eline geçmiştir.(422) Osmanlı padişahlarının Rum patriklerini Avrupa'daki ve diğer ül-

---

420 M. H. Vahapoğlu; Osmanlıdan Günümüze....., s. 16.

421 Vladimir Mirmiroğlu; "Fenerliler", Resimli Tarih Mecmuası, VI, sayı: 72, Aralık 1955, s. 4213-4214.

422 V. Mirmiroğlu; "Fenerliler", s. 4214.

kelerdeki tüm Hıristiyanların lideri olarak görmesi ve Balkanlardaki Sırp, Bulgar, Rum, Arnavut azınlığın yönetimini bu kuruma bağlaması sonucu Patrikhane neredeyse hiçbir zaman elde edemediği bir nüfuza da sahip olmuştur.(423)

Bununla beraber gerek Avrupa'da eğitim gören Rum gençlerin Osmanlı'daki tebaalarına taşıdıkları milliyetçi fikirler, gerek Ruslar ve Fransızların çabaları ve gerekse de Rum armatör ve denizcilerinin Avrupa'daki gelişmelerden etkilenerek kendi halkları arasında uyarıcı bir rol oynamaları sonucunda Osmanlı Devletindeki Rum milliyetçiliğinin temelleri de atılmış oldu. 1821 yılında çıkan Rum isyanını Osmanlı Devleti Mısır Valisi Kavalalı Mehmet Ali Paşanın yardımlarıyla 1825 yılında zorlukla bastırmış fakat Avrupa devletlerinin ortak müdahalesi sonucu Rus-Fransız-İngiliz ortak donanmasının 1827 yılında Osmanlı-Mısır ortak donanmasını söz konusu iki devlete savaş ilanında bulunmadan ani bir baskınla yakması bunun da sonucunda çıkan Osmanlı-Rus savaşının akabinde farklı bir seyre girmiştir. Osmanlı Devleti Rusya ile yaptığı bu savaşı kaybetmiş ve bunun sonucunda imzalamak zorunda kaldığı 1829 Edirne anlaşması ile de Yunanistan'ın bağımsızlığını tanımak zorunda kalmıştır.(424) Tüm bunlara rağmen Osmanlı Devleti içindeki Rum milliyetçiliği durulmamış tam aksine dozu daha da artarak devam etmiştir. 19. yüzyıl başlarında Yunanistan, Megalo İdea adı altında eski Bizans imparatorluğunu ihya etme politikasını hayata geçirmeye çalışmış ve sonuç olarak hem Yunanistan'ın hem de batılı devletlerin kışkırtmaları ile Osmanlı Rumları arasında Mavri Mira,(425) Helen Yardım komitesi,(426)

---

423 M. H. Vahapoğlu; Osmanlıdan Günümüze....., s. 16.

424 İlber Ortaylı; İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı, İstanbul 2000, s. 81-82.

425 Yunan konsolosluğu ve Fener Patrikhanesi himayesinde kurulan bu örgüt, özellikle 1919 yılında İstanbul'un üçlü İtilaf Devletleri tarafından işgalini müteakip kendinden sıkça söz ettirecektir. Kendisini Rum göçmenlere yardım kurumu olarak tanıtan bu örgüt, rum gençlere silah eğitimi vermekte, çeteler kurarak fırsat buldukça Türk köylerine baskınlar düzenlemekte idi. Bk. Paul Dumont; Mustafa Kemal, (çev: Zeki Demirkol), Kültür Bak. Yay., Ankara 1998, s. 17

426 Bu cemiyet de Rum göçmenlere yardım amacıyla kurulmuş olup aslında Rumları nüfusun az olduğu ancak Megako İdea fikri içinde yer alan bölgelere yerleştirmek vazifesine kendini adamıştı. Bk. P. Dumont; Mustafa Kemal, s. 17.

Trakya Komitesi,[427] Pontus-Rum Cemiyeti[428] gibi milli mücadele esnasında Türk milletinin başını ağrıtan yeni ayrılıkçı cemiyetler kurulmuştur.[429]

Esasen Megalo İdea fikrinin köklerini 18. yüzyıla kadar çıkarmak mümkündür. Bu dönemde gerek Avrupa'da yaşanan Rönesans hareketleri sonucunda ortaya çıkan Hellenseverlik akımı ve gerekse de Fransız İhtilalini müteakiben Yunanlıların milliyetçilik fikri ile tanışması bölgede bir takım kıpırdanmalara yol açmıştır. Bu gelişmelerden sonra Yunanlı bir takım şair ve edebiyatçılar romantizm akımının etkisinde Patrikhane ile Yunan milletini özdeşleştirmişler ve sonra da bu kurumun çevresinde ve Yunan halkının önderliğinde Bizans imparatorluğunu yeniden ihya sevdasına kapılmışlardır. Gerek Patrikhanenin ve gerekse de azınlık cemaatlerinin özerk durumu sayesinde bu tema Rum mekteplerinde de ziyadesiyle işlenmiştir. 1814 yılında Etnik-i Eterya Cemiyetinin kurulmasıyla da söz konusu, fikir teori aşamasından pratiğe geçme fırsatı bulmuştur.[430] Cemiyetin programında bu durum açık bir şekilde görülür. Cemiyetin programında, Batı Trakya ve Selanik'in Yunanistan'a ilhakı, Kıbrıs'ın Yunanistan'a bağlanması, Ege Adalarının ve Girit Adasının yanı sıra Batı Anadolu'nun ilhakı, Pontus Devletinin yeniden kurulması, İstanbul'un ele geçirilmesi ve Bizans İmparatorluğunun diriltilmesi gibi amaçlar en temel hedefleri içeriyordu.[431]

---

427 Trakya'nın Yunanistan'a ilhakı için çalışan bu cemiyet, silahlı çeteler kanalıyla Müslüman ahalinin yaşadığı kırsal bölgelerde faaliyet göstermekte ve Müslüman ahaliyi yerlerini terk etmeye zorlamaktaydı. Bk. P. Dumont; Mustafa Kemal, s. 17.

428 Amerikalı ve İngiliz misyonerlerin de yardımıyla Karadeniz'de bir Rum-Pontus Devleti kurmayı amaçlayan bu cemiyet için bk. P. Dumont; Mustafa Kemal, s. 17.

429 M. H. Vahapoğlu; Osmanlıdan Günümüze....., s. 17.

430 Yusuf Akçura; Osmanlı Devletinin Dağılma Devri (XVIII. Ve XIX. Asırlarda) ; TTK. Yay. Ankara 1985, s. 18; ayrıca daha fazla bilgi için bk. M. Murat Hatipoğlu; "Elefterios Venizelos'un 1910 yılında İktidara Gelmesiyle Megali İdea'nın Kazandığı Yeni Karakter", Üçüncü Askeri Tarih Semineri, ATASE yay., Ankara 1986, s. 456-468.

431 Adnan Sofuoğlu; "Anadolu Üzerindeki Yunan Hedefleri ve Mütareke Dönemi Fener Rum Patrikhane'sinin Faaliyetleri", Atatürk Araştırma Merkezi Der. X, sayı: 28, Mart 1994, s. 211-212.

Yunanistan Hükümetleri bu fikrin resmî savunuculuğunu yapmaktan da çekinmemişlerdir. Nitekim Yunanistan Başbakanlarından J. Kollettis, Ocak 1844 tarihinde yaptığı bir konuşmasında, "Yunanistan Krallığı bütün Yunanistan değildir. Yunanistan'ın sadece bir parçası, en küçük ve en yoksul bir parçasıdır. Grek, sadece krallık içinde yaşayan değildir. Aynı zamanda Yanya'da, Selanik'te, Serez'de, Edirne'de Constantinopol'de ya da Trabzon'da, Girit ya da Sisam Adasında Grek tarihine yada Grek ırkına bağlı başka yerlerde oturanlar da Grek'tirler. Hellenizmin iki büyük merkezi vardır; Atina ve Constantinopol. Atina yalnız krallığın başkentidir. Constantinopol ise büyük başkent, bütün Hellenizm'in düşü ve umududur"[432] sözleri ile bu idealin resmi savunuculuğunu yapmaktadır.

Rumların, Osmanlı Devletinin son dönemlerinde yıkıcı bir rol oynamalarına sebep olan ve burada bahsedilmesi gereken önemli bir kurum Patrikhanedir. Yukarıda da ifade edildiği üzere Fatih'in İstanbul'u ele geçirmesinden hemen sonra geniş yetkilerle donattığı ve adeta devlet içinde devlet olmak gibi bir statüye erişen Patrikhane ne yazık ki bu güveni kötüye kullanmıştır. Osmanlı İmparatorluğunun son dönemlerinde Patrikhane, başta siyasî faaliyetler olmak üzere, cemiyetlerin organizasyonu,[433] çetelerin desteklenmesi, nümayişlerin organize edilmesi, kültürel çalışmaların yürütülmesi, propagandanın yaygınlaştırılması gibi işleri yapan bir kuruluş durumundaydı. Bu dönemde Venizelos, Patrikhanenin rolü-

---

432 A. Sofuoğlu; "Anadolu Üzerindeki Yunan Hedefleri ve Mütareke Dönemi Fener Rum Patrikhane'sinin Faaliyetleri", s. 211.

433 Bu dönemde Rum nüfus tarafından Anadolu'nun değişik yerlerinde bağımsız Rum devletlerinin kurulması yada belli bölgelerin Yunanistan'a terk edilmesinin temini gibi nedenlerle çeşitli cemiyetler kurulmuştur ki bunların belli başlıları; Mavri Mira Cemiyeti, Pontus Cemiyeti, Trakya Komitesi, Kordos Komitesi, Rum İzci Teşkilatları, Rum Matbuat Cemiyeti, Beyoğlu Rum Edebiye Cemiyeti, Rum ticariye Cemiyeti, Asya-i Suğra Cemiyeti, Rum-Yunan Müdafaa-i Milliye Cemiyeti, Rum-Yunan İttihat-ı Milli Cemiyeti, Yunan-Rum Salib-i Ahmer Cemiyeti, Yunan Bahriye İdaresi, Yunan Ahz-ı Asker Şubesi gibi adlar taşıyorlardı. Bu hakkında bk. İbrahim Meral; Mütarekeden Cumhuriyete (30 Ekim 1918-29 Ekim 1923) Azınlıkların Sosyal, Ekonomik, Demografik Yapısı ve Dış Ülkelerle Olan İlişkileri, Hacettepe Ün. Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enst. Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 1998, s. 125.

nü şu cümlelerle açıklar; "Patrikhane, Yunanistan'ın emrine girmelidir. Bu suretle birleşmiş bir Patrikhanenin ilerideki milli davalarda rolü pek büyük olacaktır".(434)

Venizelos'un dediklerini adeta doğru çıkarırcasına gerek I. Dünya Savaşı yıllarında gerekse de Milli Mücadele yıllarında Patrikhaneye bağlı pek çok din adamı Türk davasını baltalayıcı harekketlerde bulunmuşlardır. Yunan ordusunun Edirne'yi alarak Çatalca'ya ilerlemesi üzerine Rum Patrikhanesi, o bölgede bulunan Rum metropolit ve papazlarına Yunan askerleri geldikçe karargahlarına gidip onları takdis etmelerini emretmişti. Edirne metropoliti Polikaryos, Trakya'da bulunan papazların da bir kısmını yanına alarak Atina'ya kadar gitmiş ve Edirne'yi kurtardığından dolayı Venizelos'a teşekkür ederek ona uzun ömürler dilemiştir.(435)

Diğer yandan milli mücadele yıllarında Türklere karşı gayretkeş bir mücadele yürüten Trabzon metropoliti Hrisantos'u da unutmamak gerekir. Bu ruhban, Pontus Meselesinin uluslar arası arenaya taşınmasında önemli rol oynamıştır. Kendisini Trabzon Rum İmparatorluğunun mirasçısı sayan Rum grubunun en ateşli simalarından olan bu kişi 2 Mayıs 1919'da Paris Barış konferansına bir muhtıra sunarak Rum davasını savunmayı amaçlamıştır. Bu muhtırada Hrisantos, özellikle Doğu Karadeniz bölgesinin nüfus yapısını çarpıtarak davasını savunma yoluna gitmiştir.(436) Hristanos bu konuşmasında şu cümlelere yer vermiştir; "....Trabzon, Sivas vilayetlerinin bir kısmı, Karahisar ve Amasya sancakları, Kastamonu vilayetinin bir kısmı (Sinop Sancağı)nı kapsayan Pontus bölgesi 600.000'den fazla Rum nüfus barındırmaktadır. Bu sayıya ayrıca Güney Rusya ve Kafkasya'ya göç etmiş olan 250.000 Rum'u da katmak gerekir. Bunlar oralara 1880'den beri Türk idaresinden kurtulmak için göç etmişler ve yuvalarına geri dönmek için vatanlarının hürriyetini tam bir endişe ile bekliyorlar.

---

434 Ali Güler; "Yunan Gizli Teşkilatları-Patrikhane", Güvenlik Kuvvetleri Der., sayı: 24, Kasım 1994, s. 24.

435 A. Güler; "Yunan Gizli Teşkilatları-Patrikhane", s. 25.

436 Ercüment Kuran; "Milli Mücadele esnasında Pontus Rum Devleti Kurma Teşebbüsleri", Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (13-17 Ekim 1986), Samsun 1988, s. 79.

Aynı bölgenin Müslüman halkı 232.000'i Lazistan sancağına ait olmak üzere 1.068.00'dir. Pontus bölgesi için 836.000 Müslüman kalıyor. Diğer sebep ve şartlar açısından Müslüman ve Rum nüfus arasında yaklaşık olarak eşitlik vardır.

Pontus Müslümanları değişik milliyetlere mensuptur. Bu Müslüman mevcudu içerisinde 340.000 gerçek Türk, 200.000 Sürmeneli, 50.000 Kafkasyalı, 200.000 Of'lu ve 5.000 Stavriyyun vardır.

Stavriyyunlar Hıristiyandır. Fakat bir çok protestolarına rağmen hükümet kendilerini İslamiyet içerisinde tutmak istiyor. Of'lu ve Tonyalılar kendilerinin aslen Rum olduklarını unutmamışlardır. Of'luların İslam edilmesi 180 yıl öncedir. Bunlar henüz bazı Hıristiyan geleneklerini ve İncil'i mukaddes emanetler gibi korurlar. Kadınları özellikle Rumca konuşurlar ve başka dil bilmezler. Rus işgali esnasında bunlar bir heyet ile kilisenin kucağına dönmek arzusunu açığa vurmuşlar, fakat istekleri dikkate alınmamıştı".(437)

Bununla beraber Trabzon Rum metropolitinin Paris Konferansındaki tüm çabaları boşa çıkacaktır. Zira bu konferansta Batılı devletler, Trabzon kıyılarını kendileri için düşünmüşlerdir. Konferanstaki Yunan delegesi başkanı Venizelos, Batı Anadolu'daki Yunan egemenliğine karşılık olarak Trabzon'u feda etmişti. Bu durum karşısında Hrisantos da taktik değiştirme yoluna gitmiştir. Ermeniler yerine Türk egemenliğinde yaşamanın çok daha akıllıca olduğuna kanaat getirerek bir diplomatik manevra değişikliğine girişmiştir. O, konferans sonrasında Trabzon'a dönüşünde Doğu Karadeniz'in Türklere ait olduğunu ifade ederek, Türklerle Rumların dostça yaşamaları gereği üzerinde ısrarla durmuştur. Bu tavır Türk kesim üzerinde hayret ve biraz da şüphe ile karşılanmıştır.(438)

Milli Mücadelede Türklerin aleyhine çalışmalar yapan bir diğer metropolit ise İzmir metropoliti Hrisostomos'tur. Bu metropolit, İzmir'e çıkan Yunan birliklerini dualarla karşılamış, gösterişli

437 Yılmaz Kurt; Pontus Meselesi, TBMM Kültür Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, Ankara 1995, s. 107-110.

438 Asuman Demircioğlu; "Faik Ahmet Bey'e Göre Milli Mücadelede Pontus Meselesi ve Patrikhanenin Faaliyetleri", Atatürk Ün. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Der., sayı: 11, Erzurum 1999, s. 241.

bir şekilde hazırlanan dinî bir törenle silâhlarını bir araya toplayarak birlikleri takdis etmiştir. İzmir'e gelen Yunan kralına Ankara kalesine çekilmek üzerine Efes'te yapılan şatafatlı bir törenle "Bizans İmparatorluğu Bayrağını" teslim eden de yine odur.(439)

Osmanlı imparatorluğu bünyesinde milliyetçi fikirlere Rumlarla beraber en çok maruz kalan başka bir millet ise Ermenilerdir. Millet-i Sadıka olarak adlandırılan bu unsur, imparatorluk bürokrasisi ve ticari hayatında önemli bir role sahipti. Buna bir misal olması açısından meşrutiyetin ilanından sonra seçilen mecliste Meclis başkan vekili de dahil olmak üzere 9 Ermeni milletvekilinin mevcudiyetini yine Osmanlı tarihi boyunca 22 general, 33 milletvekili, 7 büyük elçi, 11 konsolos ve 11 öğretim görevlisinin Ermeni asıllı Osmanlı vatandaşı olduğunu söylemek yeterlidir.(440) Osmanlı padişahlarından V. Mehmet Reşat, daha 1911 yılının son günlerinde; Ermeni patriği seçilen Arşaroni Ohannes Efendi için yapılan törende bir konuşma yapmış ve Ermeni milletine duyduğu güveni şu sözlerle dile getirmişti: "Görevinizi tebrik ve başarınızı temenni ederim. Memleketimizin mutluluğa ulaşması, her dinden ve milletten olan halkımızın aralarındaki çekişmeyi terk ederek birbirleriyle tam bir kardeşlik ve vatandaşlık havası içinde yaşamaları ile mümkün olabilir. Hepimiz bir arada ve el birliği ile çalışırsak ancak o zaman hepimize ait bulunan bu vatanı koruyabilir ve kalkındırabiliriz. Ermenilerin Osmanlı Devletine ve hükümetine sadakatleri çok zaman tarihçe ispatlanmıştır. Tanrı bu ulusun manevî başkanlığı görevinde size yardımcı olsun".(441)

Ermeni kiliseleri bünyesinde açılan okullarla misyoner teşkilatlarınca Ermenilere tahsis edilmek üzere açılan okullar, Ermeni toplumunu Millet-i Sadıkalıktan çıkarıp Osmanlı Devletine karşı ayaklanmalarına sebep olmuştur. Bunun sonucunda Ermeniler kurdukları Hınçak ve Taşnak gibi komitelerle Anadolu'da bir devlet kurmak amacıyla özellikle Doğu Anadolu ve Klikya bölgelerin-

439 A. Güler; "Yunan Gizli Teşkilatları-Patrikhane", s. 28

440 M. H. Vahapoğlu; Osmanlıdan Günümüze....., s. 19.

441 Başmabeynci Lütfi Bey, Osmanlı Sarayının Son Günleri, Hürriyet Yayınları İstanbul, Tarihsiz, s. 270.

de pek çok katliam gerçekleştirmişlerdir.(442) 1885'de kurulan Armenakan Partisi(443) ve 1887 yılında İsviçre'de kurulan Hınçak (Çan sesi) Cemiyeti(444) başkenti Revan (Erivan) olan ve Doğu Anadolu bölgesini de içine alan büyük bir Ermeni devleti kurmayı hedefliyorlardı. Rusya'nın desteği ile 1890'da Tiflis'te kurulan Taşnak (Hançer) Cemiyeti(445) ise daha büyük bir coğrafyada egemenlik kurma planları yapıyordu. Onlara göre büyük Ermenistan'ın sınırları Akdeniz'de Antalya'ya Karadeniz'de de Sinop'a kadar uzanmalıydı. Ermeni Patriği Zaven de bu örgüte açıkça destek vermek-

442 Esat Uras; Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi, Belge Yayınları, İstanbul 1987, s. 421.

443 Armenakan Partisinin kurucusu ve fikir babası Osmanlı İmparatorluğunda Ziraat Bankası Müdürlüğü de yapmış olan Mikael Portakalyan Paşanın oğlu Mıgırdıç Portakalyan'dır. Parti, özellikle Ermeni cemaatine ait okullarda faaliyetlerde bulunarak Ermenilik şuurunu öğrencilere aşılamayı hedeflemiştir. Hatta bu amaçla Mıgırdıç Portakalyan tarafından açılan Ermeni okullar hükümet tarafından zararlı fikirler yaydığı gerekçesi ile kapatılmıştır. bu partinin nihaî hedefi ihtilal yolu ile Ermenilerin kendi kendilerini idare edebilecekleri bir devletin kurulması idi. Bu amaçlarını tahakkuk ettirmek için Muş, Bitlis, Trabzon, İstanbul, İran, Tebriz, Salmas ve ABD'de şubeler kurmuşlardı. Nejat Göyünç; Osmanlı İdaresinde Ermeniler, s. 62-64.

444 Sosyalizm esasına göre kurulan bu partinin kurucuları, Rusya'yı terk ederek Avrupa üniversitelerinde yüksek öğrenimlerini devam ettirmeye giden yirmili yaşlardaki yedi Ermeni gencidir. Cemiyetin temelleri Ağustos 1887'de Cenevre'de atılmıştır. Cemiyet, önce İstanbul'da ve sonrada Anadolu'nun çeşitli yerlerinde (Bafra, Merzifon, Amasya, Tokat, Yozgat, Kemaliye, Arapkir ve Trabzon) örgütlendi. 15 Temmuz 1890'daki Kumkapı nümayişi, Ağustos 1894'teki Sasun isyanı, 30 Eylül 1895'deki Bab-ı Alî yürüyüşü, 24 Ekim 1895'deki Zeytun isyanı bücemiyet mensuplarının organizasyonudur. Nejat Göyünç; Osmanlı İdaresinde Ermeniler, s. 64; İ. Parmaksızpğlu; Ermeni Komitelerinin İhtilal Hareketleri..... s. 16-18.

445 Taşnak, çeşitli Ermeni örgütlerini bünyesinde toplayan bir federasyondu. Zaten Ermenice'de "Daşnaksutyun" kelimesi Federasyon anlamına gelmektedir. 1890 yazında Tiflis'te sosyalist olmayan milliyetçiler ile Rus ve Gürcü ihtilalcilerle iş birliği yaparak Çar rejimini devirmeye çalışan sosyalistlerin birleşmeleriyle kurulmuştur. Taşnak Cemiyetinin resmi yayın organı Droşak (Bayrak) gazetesi idi. Merkez olarak Türkiye-İran sınırındaki Tebriz, Hoy, Salmas gibi şehirler seçilmişti. Yüzyılımızın başlarında Sasun'daki ikinci isyan, 21 Temmuz 1905'te İstanbul'da II. Abdülhamid'e karşı Yıldız'da girişilen suikast teşebbüsü, Nisan 1909'da Adana ve çevresindeki olaylar büyük ölçüde bu örgütün düzenlediği olaylardır. Nejat Göyünç; Osmanlı İdaresinde Ermeniler, s. 64-65; İ. Parmaksızpğlu; Ermeni Komitelerinin İhtilal Hareketleri..... s. 18-19

ten çekinmemiştir. Nitekim onun sarf etmiş olduğu "Büyük Ermenistan'ın başkenti Erzurum olacaktır" sözü Türk basınında büyük bir teessürle karşılanmıştır.(446)

İlk olarak 1878 Berlin Anlaşması ile Avrupa Devletlerinin yarattığı Ermeni meselesi(447) sonraları Osmanlı Devletinin başını fazlasıyla ağrıtacaktır. Bu durum sonucudur ki Osmanlı Devletinde tebaa-i sadıka denilen Ermeniler ardı arkası kesilmez ayaklanmalara girişeceklerdir. Bu isyan hareketlerinin en önemlileri Sasun isyanı,(448) Osmanlı Bankası vakası,(449) Yıldız suikastı,(450) Zeytun is-

---

446 M. F. Kırzıoğlu; Türk İnkılâp Tarihi Ders Notları, Erzurum 1976, s. 20.

447 1878 yılında imzalanan Berlin Anlaşması ile Bab-ı Alî, Avrupa'nın büyük devletlerine Ermenilerin yaşadığı bölgelerde ıslahat ve Ermeni cemaat lehine bir dizi reformlar yapma taahhüdü vermişti. Nitekim bu taahhüt zamanla önce özerklik daha sonra da bağımsızlık isteklerine zemin hazırlayacaktır. Bu konu hakkında daha geniş bilgi için bk. Esat Uras; Tarihte Ermeniler, s. 217-292.

448 Türk topraklarındaki ilk büyük Ermeni isyan hareketi 1893 yılında Van gölünün batısında Muş ve Diyarbakır ovaları arasında yer alan Sasun kasabasında meydana gelmiştir. Bu isyan esasen yeteneksiz bir valinin affedilmez bir hatası sonucu çıkmış sonradan mahiyet değiştirerek büyümüştür. Muş valiliğine İstanbul'dan gelen bir yazı da Muş vilayetinin vergi gelirinden 55 lira fazladan talep edilmiş, vali de bu vergiyi Sasun'daki Ermenilere tevdi etmek suretiyle olayı çözmek istemiştir. Bu nedenle ayaklanan Sasunlular'ın üzerine askeri birlik sevk edilmek zorunda kalmış ve isyan güçlükle bastırılmıştır. İsyana sebep olan Muş valisi ise görevden alınmıştır. Bk. Erdoğan Akpınar; "Ermeni Meselesi", Hayat Tarih Mec., II, sayı: 7, s. 73; İ. Parmaksızpğlu; Ermeni Komitelerinin İhtilal Hareketleri..... s. 27-33.

449 26 Ağustos 1896 günü İstanbul'daki Osmanlı Bankası Ermeni militanlar tarafından işgal edilmiştir. Ermeni çetecilerle iş birliği içinde olduğu saptanan Patrik Mıgırdıç İzmirliyan'ın azledilerek yerine Bartelemeo'nun patrik atanmasını protesto maksadıyla Osmanlı Bankasını işgal eden Ermeniler çevreye ateş açarak bankayı havaya uçurma tehdidinde bulunmuşlar fakat bu teşebbüslerini gerçekleştiremeden yakalanmışlardır. Erdoğan Akpınar; "Ermeni Meselesi", s. 74; İ. Parmaksızoğlu; Ermeni Komitelerinin İhtilal Hareketleri..... s. 19-20.

450 21 Temmuz 1895 Cuma günü gerçekleştirilen bu suikast teşebbüsünün amacı Padişah II. Abdülhamid'i ortadan kaldırarak Osmanlı ülkesinde kargaşaya yol açmaktı. II. Abdülhamid, Cuma namazı sonrası Şeyhülislam Cemaleddin Efendi'ye iltifat etmek için bir müddet Yıldız Camiinde oyalanmış ve bu esnada patlayan bombanın tesirinden bu sayede uzak kalmıştır. Bu olayda cami yakınına bırakılan bomba yüklü arabaya yakın olan 26 kişi ölmüş, 58 kişi ise yaralanmıştır. Erdoğan Akpınar; "Ermeni Meselesi", s. 75.

yanları[451] dır. Ermeni isyan hareketleri I. Dünya savaşında da artarak devam edecek ve bunun sonucunda Osmanlı Hükümeti, Ermeni çetelerinin Doğu cephesinde Ruslarla birleşerek Türk birliklerini vurmasını önlemek maksadıyla Tehcir Kanununu uygulamak zorunda kalacaktır.

A. DÜNYA SAVAŞININ SONU VE AZINLIKLAR MESELESİ

Osmanlı Devleti I. Dünya savaşından yenik çıkmış ve bunun sonucunda da İtilaf Devletleri Osmanlı Devletinin paylaşımına girişmişlerdi. İtilaf Devletleri Osmanlı Devletini bir an önce tasfiye etmek için tarihte benzeri çok nadir olan bir anlaşma konumundaki Mondros Ateşkes anlaşmasını Osmanlı Devletine dayatmışlardır. Bu anlaşmanın metni incelendiğinde Osmanlı Devletinin tasfiyesinin iki çeşit yöntemle gerçekleştirilmek istendiği anlaşılır. İlk olarak İtilaf devletleri daha savaş esnasında kendi milli çıkarları açısından elzem gördükleri yerleri aralarında paylaşmışlardı. Mondros Ateşkes anlaşmasından sonra söz konusu yerlerin işgaline doğrudan doğruya girişmişlerdir. Bunun dışında bir de İtilaf devletlerinin paylaşım hususunda tam bir mutabakata varamadıkları Ege, Doğu Anadolu ve Güney Doğu Anadolu bölgelerinin akıbeti söz konusuydu. Zira Ege bölgesi ve özellikle İzmir limanı ticari açıdan hayati önem taşıyan bir bölge konumundaydı. Doğu Anadolu ise Ortadoğu ve Kafkas petrollerine yakın bir mevkideydi. Her iki bölgeyi ele geçiren devlet çok büyük bir avantajın da sahibi olacaktı. İtilaf devletleri arasında söz konusu yerlerin paylaşımı mesele olunca bu bölgelerin kolay kontrol edilebilecek ve Avrupa güdümüne ses çıkarmayacak olan Rum ve Ermeni azınlık grupları arasında paylaşımına karar verildi. Ayrıca bu durumun Mondros Ateşkes anlaşmasına yansıtılması konusunda da İtilaf Devletleri arasında mutabakata varıldı.[452]

---

451 Maraş sancağına bağlı bir belde olan Zeytun'da çıkan isyanlar için bk. Nejat Göyünç; Osmanlı İdaresinde Ermeniler, s. 56-60.

452 Esat Uras; Tarihte Ermeniler, s. 650.

Bununla beraber Mondros Ateşkes anlaşması ve sonrasında tam bir talepler mozayiği yaşanmıştır. Büyük devletlerin kendi içlerindeki paylaşımları bir yana bu devletler tarafından Türklerin savunma gücünü kırmak maksadıyla kullanılan azınlıkların talepleri de sorun teşkil etmekteydi. Göz dikilen vilayetlerdeki nüfus durumunun karmaşıklığı, etnik topluluklar arasındaki rekabeti de zorunlu kılmaktaydı. Erivan Hükümetinin ön gördüğü Büyük Ermenistan, muhtar Kürdistan, müstakbel Hıristiyan Süryani Devleti içinden çıkılmaz bir biçimde birbirinin üstüne binmekte üç milletin de menfaatleri birbirleri ile çatışmaktaydı. Arapların özellikle Çukurova bölgesine ve Kuzey Mezopotamya'ya ilişkin talepleri mevcut durumu daha da karıştırmakta idi. Filistin'deki Yahudi meselesi ise gittikçe daha fırtınalı bir görünüm arz etmeye başlamıştır. Meydan, davasını en güçlü savunanın, en iyi argümanları bulanın, en etkili lobiye sahip olanındır artık.(453)

Bu amaçla da Mondros Ateşkes anlaşmasında Wilson prensiplerinin 12. maddesi Osmanlı devletine teklif edildi ki bu madde şu şekildeydi: "Türklere ait olan kesimden Osmanlı devletinin hakimiyet haklarından emin olarak istifadesi temin edilmeli, fakat Osmanlı hakimiyeti altında olan diğer halkların da hayatlarından emin olarak bağımsız bir usûl dairesinde ilerlemeleri teminat altına alınmalı ve Çanakkale bütün milletlerin ticaret gemilerine devletlerin garantisi altında açık bulundurulmalıydı." Mondros mütarekesi öncelikle Doğu Anadolu'da Amerika ya da İngiltere'nin mandaterliğinde bir Ermeni devleti kurulmasını hedefliyordu ve bununla ilgili olarak da anlaşma metnine şu ibareler sokulmuştu; müttefiklerin esirlerinin yanı sıra Ermeni esirleri de İstanbul'da toplanacak ve bu esirler kayıtsız şartsız müttefiklere teslim olunacaktı. İran'ın kuzey batısında ve Kafkaslarda bulunan Türk kıtaları geri çekilecek ve Vilayat-ı Sitte'de (Erzurum, Van, Bitlis, Diyarbekir, Mamurati'l Aziz/Harput ve Sivas'tan oluşan 6 il) bir karışıklığın çıkması halinde söz konusu yerler İtilaf kuvvetlerince işgal olunacaktı.(454)

---

453 P. Dumont; Mustafa Kemal, s. 20-21; İzzet Öztoprak; Kurtuluş Savaşında Türk Basını (Mayıs 1919-Temmuz 1921), Türkiye İş Bankası Kültür yay., Ankara 1981, s. 61.

454 M. F. Kırzıoğlu; Türk İnkılâp Tarihi Ders Notları, s. 16-17.

Yukarıdaki maddeler açıkça bir Ermeni devletine zemin hazırlayıcı nitelikte olup milli mücadele boyunca süregelecek olan ve günümüzde de gündeme getirilen Ermeni iddialarının en temel dayanak noktalarından biri olmuştur.

B. MİLLİ MÜCADELEDEN LOZAN'A AZINLIKLAR MESELESİ

Milli mücadele hükümeti azınlıklar meselesini Osmanlı İmparatorluğundan devralmıştır. Bununla beraber milli mücadelenin ilk günlerinden itibaren azınlıkların Türk milletinin egemenlik haklarını sınırlayıcı faaliyetlerine müsamaha gösterilmeyeceği, bununla beraber eskiden olduğu gibi azınlık statüsündeki Türk vatandaşlarının her türlü hakkının yeni oluşum sürecine giren Ankara hükümetinin garantisi altında olduğu açıkça beyan edilmiştir. Atatürk 19 Mayıs 1919 tarihinde Samsun'a çıktığı zaman çözüm bekleyen en önemli meselelerden biri de azınlıklar meselesiydi. Esasen M. Kemal Paşanın 9. Ordu müfettişi olarak Samsun'a gönderilme nedeni de yine buradaki Türklerle, Pontusçu Rumlar arasında meydana gelen çatışmaların önünü almaktı.[455] Samsun'a çıktıktan sonra sırasıyla Havza'ya ve oradan da Amasya'ya gelen M. Kemal Paşa burada silah arkadaşlarıyla beraber bir dizi bildiri yayınladıktan sonra milli mücadelenin örgütlenmesi açısından en önemli merhale olan Erzurum Kongresine katılmak üzere Erzurum şehrine hareket etti.

a) Erzurum Kongresinde Azınlıklar Meselesi

M. Kemal Paşanın Havza ve Amasya'da silah arkadaşları ile beraber yayınladıkları bildiriler kısa zamanda İtilaf devletlerinden sert bir tepki gördü. İşgal kuvvetlerinin baskısıyla Osmanlı hükümeti, M. Kemal Paşayı önce İstanbul'a geri çağırmış, bundan bir sonuç alınamayınca da Erzurum'da bulunan 15. Kolordu komutanı Kazım Karabekir'e, M. Kemal Paşayı tutuklaması emredilmiştir. Kazım Paşa'nın bu emri reddetmesi üzerine M. Kemal Paşa Erzu-

455 M. Tayyib Gökbilgin; Milli Mücadele Başlarken, I, Ankara 1959, s. 138-139.

rum'da doğu illerinin kaderinin belirleyecek olan kongreye katılmış ve bu kongrede başkan seçilmiştir. Erzurum, Trabzon, Sivas, Van, Bitlis vilayetlerinden gelen 57 delegenin katılımı ile Doğu illerinin geleceği ile ilgili önemli kararların alınacağı Erzurum Kongresi toplandı. 23 Temmuz 1919 günü başlayan çalışmaların ardından, tarihimize Erzurum Kongresi Kararları adı ile geçen bir bildiri yayınlandı.(456) Bu bildiride azınlıklar meselesine ve özellikle Ermenilerin emellerine cevap niteliğinde bazı önemli kararlarda yer aldı.

Kongre kararının birinci maddesine göre Trabzon vilayeti (Rize, Trabzon, Giresun, Gümüşhane, Ordu) ile Samsun sancağı ve doğu illeri ve bölge içindeki müstakil sancakların, hiçbir sebep ve bahane ile birbirinden ve Osmanlı topluluğundan ayrılamayacağı beyan edilmiştir.(457) Üçüncü maddede her türlü işgalin ve iç işlerimize karışmanın Rumluk ile Ermenilik kurulması gayesine yönelik olacağı beyan edilerek bu duruma beraberce karşı konacağı ve Hıristiyan azınlıklara yeni imtiyazlar verilmeyeceği açık bir dille ifade ediliyordu.(458) Son olarak Türk ülkesinde yaşayan gayrimüslimlerin Osmanlı kanunları ile tanınan kazanılmış haklarına riayet edileceği ve bu haklardan doğan can, mal, namus haklarının garanti altında olduğu belirtilmiştir.(459)

Yukarıda sıralanan bu maddelerle Türk vatanının bütünlüğünü bozacak her türlü müdahalenin ve azınlıklardan gelen taleplerin Anadolu'daki milli direnişle karşılaşacağı açıkça beyan edilmiştir. Bunun yanında kongre esnasında M. Kemal Paşa da bazı azınlık gruplarının faaliyetleri hakkında isabetli tespitlerde bulunmuştur. Nitekim o, kongrede yaptığı bir konuşmasında; "Osmanlı tebaası olan Rum ve Ermeni unsurlar gördükleri teşvik ve desteğin sonucunda milli namusumuzu yaralayacak taşkınlıklardan başlayarak nihayet kanlı ve hazin safhalara girinceye kadar küstahça saldı-

456 M. F. Kırzıoğlu; Ders Notları, s. 40.

457 M. F. Kırzıoğlu; Ders Notları, s. 41.

458 S. Esin Dayı; Erzurum Kongresi ve Elviye-i Selâse Meselesi, Erzurum 1997, s. 49.

459 Erzurum Kongresinin 60. Yıldönümüne Armağan, Yayına Haz: Erzurum Tarihini Araştırma ve Tanıtma Derneği, Erzurum 1979, s. 13.

rılara koyuldular. Fakat, derin bir acı ile kabul etmeliyiz ki bu hareketler 8 aydan beri birbirini takip eden, iktidara geçen milli kontrolden uzak merkezi hükümetlerin birinin diğerinden daha fazla olarak gösterdiği zayıflık eserlerinden ve merkezde bazı basında görülen pek büyük hırslardan ve milli vicdanın inkar, milli gücün ihmal olunmasından dolayı genişlemiştir"[460] şeklindeki sözleriyle bu durumu gözler önüne serer.

Bununla beraber Erzurum Kongresine katılan delegelerin ilk etapta Erivan merkezli Ermeni yönetiminin yayılmacı faaliyetlerini dikkate aldığı ve alınan kararlarda da bu hususun ön planda tutulduğu gözden ırak tutulmamalıdır. Zira Paris'te, Londra'da Washington'da büyük devletlerin idarecileri Ermeni taleplerini kuvvetle desteklemekteydiler. Kongreye katılanlar için böyle bir ortamda her şeyden önde kendi mülk ve ocaklarını savunmak için teşkilatlanmak ön plandadır.[461]

Diğer yandan Erzurum Kongresinde azınlıklarla ilgili alınan kararlar dış basında zaman zaman ilginç değerlendirmelere tâbî tutulmuştur. Mesela 11 Temmuz 1919 tarihli Le Tempes gazetesi Erzurum kongresinde alınan kararları şu şekilde yansıtmıştır; "Doğu Ordusu eski umumî müfettişi, halen asî durumunda olup Ankara'da vaziyete hakim durumda bulunan Mustafa Kemal ve yine bir asî olan eski donanma nazırı Rauf'un yönettikleri birliklerle çeteciler, Ermeni Cumhuriyetine hücum etmek için Erzurum'da toplanmaktadır. Tamamen terhis edilmiş Türk ordusu tüm kaynaklardan yararlanarak Müslüman halkın desteğiyle bir Ermeni Devleti kurulmasını imkansız hale getirmek için Kafkasya'daki Ermenilerin kökünü kazımaya hazırlanmaktadır".[462]

Sonuçta Erzurum Kongresi Doğu Anadolu illerini ilgilendiren bir kongre olması nedeniyle daha ziyade Ermeni azınlığın faaliyetlerine karşı ortak bir kararlılığın sergilendiği bir toplantıdır.

---

460 E. Uras; Tarihte Ermeniler, s. 687.

461 P. Dumont; Mustafa Kemal, s. 42.

462 P. Dumont; Mustafa Kemal, s. 43-44.

b) Sivas Kongresinde Azınlıklar Meselesi

Erzurum Kongresinde alınan kararlardan biri de Anadolu'nun en güvenli yeri konumundaki Sivas'ta ulusal bir kongre toplanması yönündeydi. Aslında bu kongrenin temelleri Amasya Genelgesinde atılmıştı. Kongre 4 Eylül 1919 Perşembe günü Sivas Lisesi binasında açıldı.(463) Ulusal bir kongre niteliğinde olan bu toplantıya 37 delege katılıyordu.

Sivas Kongresinin genel gündem konularının başında hiç şüphesiz azınlıklar meselesi geliyordu. Nitekim kongrenin daha ilk günlerinde Ermenilerin Kızılırmak nehrine kadar uzanan bir Ermeni devleti ve Rumlarında Ege ve Pontus toprakları ülküsü ele alınmaya başlanmış, bu konuyla ilgili olarak kongre sonunda bir dizi kararlar da alınmıştır. Bu kararlara göre;

Madde; Osmanlı Devleti ve İtilaf Devletleri arasında yapılan mütareke anlaşmasının imzalandığı 30 Teşrinievvel 1334 (1918) tarihindeki hudutlarımız içinde kalan ve her noktası İslamların çoğunlukta olduğu yerler ve Osmanlı ülkesinin diğer kısımları birbirinden ve Osmanlı topraklarından bölünemez ve hiçbir sebeple ayrılamaz bir bütün teşkil eder. Söz konusu yerlerde yaşayan bütün İslam unsuru birbirine sevgi, saygı ve karşılıklı fedakarlık duygularıyla doludurlar. Irkî ve sosyal hukuklarına tamamen uyarlar ve öz kardeştirler.

Madde; Osmanlı ülkelerinin herhangi bir yerine karşı yapılacak müdahale ve işgale ve bilhassa vatanımız içinde bağımsız birer Rumluk ve Ermenilik kurmak gayesi güden hareketlere karşı Aydın, Balıkesir, Manisa cephelerinde savaşlar olduğu gibi birleşerek savunma ve dayanma esası kabul edilmiştir.

Madde; Öteden beri aynı vatan içinde birlikte yaşadığımız bütün Müslüman olmayan ırkların her türlü taabiyet hakları tamamen saklı olduğundan, bu unsurlara siyasi hakimiyet ve sosyal dengemizi bozacak imtiyazların verilmesi kabul edilmeyecektir.(464)

---

463 M. F. Kırzıoğlu; Ders Notları, s. 42-43.

464 E. Uras; Tarihte Ermeniler, s. 689.

Sivas Kongresi sadece Doğu Anadolu'nun çeşitli illerinden gelen delegelerin değil aynı zamanda Osmanlı ülkesinin diğer bölgelerinden gelen temsilcilerin de katılımı ile toplanan bir kongre olduğu için burada alınan kararlar Erzurum Kongresi kararlarından çok daha ulusaldır. Bunun yanı sıra Erzurum Kongresinde sadece Doğu Anadolu'yu ilgilendiren Ermeni azınlığın durumu incelenirken Sivas kongresinde Rum azınlığın faaliyetleri de gündeme getirilmiştir. Erzurum ve Sivas Kongreleri sonuç olarak TBMM Hükümetinin kalıcılığı Kakkında bir kanaat oluşturmuştur ki bu durum da İstanbul hükümetinin TBMM Hükümeti ile masaya oturmasına zemin hazırlamıştır.

c. Amasya Görüşmeleri ve Misak-ı Milli'de Azınlıklar Meselesi

Erzurum Kongresini müteakiben Anadolu'daki milli direnişin temsilcisi olarak seçilen Heyet-i Temsiliye, Sivas'ta ulusal bir kongre toplamış olmakla milli mücadelenin organizasyonu konusunda önemli bir görev ifâ etmişti. Bundan sonra Heyet-i Temsiliye'nin en büyük hedefi meşruiyetini gerek İstanbul hükümetine ve gerekse de yabancı ülke hükümetlerine kabul ettirmek olmuştur. Bu konudaki en önemli girişim de 2 Ekim 1919 yılında istifa eden Damat Ferit Paşa hükümetinin yerine iş başına geçen Ali Rıza Paşa hükümetinin Heyet-i Temsiliye ile Amasya'da bir araya gelmesi ile atılmıştır. Heyet-i Temsiliye'nin Ekim 1919'da başlayan görüşmelerdeki en önemli iki amacı Meclis-i Mebusan'ın bir an önce toplanması ve Anadolu'daki kongrelerde alınan kararların Osmanlı hükümetine tasdik ettirilmesi idi. Bu amaçlara da büyük ölçüde ulaşılmıştır.[465] Amasya'da, Osmanlı hükümeti adına Bahriye Nazırı Salih Paşa ile Heyet-i Temsiliye adına Rauf ve Bekir Sami Beylerin katılımı ile üzerinde mutabakata varılan kararnamenin ilk iki maddesi vatanın bağımsızlığı ve azınlıkların faaliyetleri hakkında olup şu şekildeydi;

---

465 Ahmet Mumcu; Tarih açısından Türk Devriminin Temelleri ve Gelişimi, İstanbul Tarihsiz, 13. baskı, s. 45.

Madde; 30 Ekim 1918'de mütareke ile tespit edilen sınırlar içinde Türklerin oturduğu yerlerden hiçbir sebeple bir parça düşmana bırakılmayacak yabancı himaye ve mandası asla kabul edilmeyecek.

Madde; Gayrimüslimlere, Türkiye'nin siyasi hakimiyet ve içtimai düzenini bozacak hiçbir imtiyaz verilmeyecek.(466)

Bahriye Nazırı gerek bu maddeleri ve gerekse de görüşmeler sonunda alınan diğer kararları hükümete uygulatmak için elinden geleni yapacağına ve Meclis-i Mebusan'ın toplanması için uğraş vereceğine dair de söz verdi.

Amasya görüşmelerinden birkaç ay sonra Osmanlı ülkesinde seçimler yapılmış ve bunun sonucunda Ocak 1920'de son Osmanlı Mebuslar Meclisi toplanmıştır. Bu meclisin en ilginç yanlarından biri ise 168 milletvekilinden sadece 1 tanesinin Yahudi olması, azınlıklardan yani Ermeni ve Rumlardan bir tek kişinin meclise girememiş olmasıydı.(467) Bu yönüyle son Osmanlı mebusan meclisi İslam unsurundan oluşan, milli bir meclis niteliğindedir. Misak-ı Milli çalışmalarına 18 Mart 1920'ye kadar devam edebilmiştir. Bu tarihte ise İstanbul'u işgal eden İtilaf Devletleri tarafından dağıtılmıştı. Meclisin dağıtılmasına sebep olan olay ise "Misak-ı Milli" adıyla alınan bir dizi karardır.(468) Bu kararın konumuzu ilgilendiren en önemli maddesi ise birinci ve beşinci maddelerdir. Buna göre;

Madde 1; Osmanlı devletinin yalnız Arap çoğunluğunun oturmakta olduğu 30 Teşrinievvel (Ekim) 1918 tarihli barış yapılınca düşman ordularının işgali altında kalan kesiminin geleceği halkın serbestçe yapacağı oylamaya uyularak tayin edilmeleri gerekeceğinden söz konusu barışın ana hatlarının içinde ve dışında soy, ırk, emel yönünden aynı düşüncede ve birbirine karşılıklı saygı ve fedakarlık duygusuyla bağlı, ırk ve sosyal hukuku ile çevrelerine tamamen uyan Osmanlı-İslam halkla dolu bazı kesimlerin tümü gerçekten veya hükmen hiçbir sebeple bölünemez bir bütündür.(469)

---

466 M. F. Kırzıoğlu; Ders Notları, s. 47.

467 M. F. Kırzıoğlu; Ders Notları, s. 48.

468 A. Mumcu; Tarih Açısından, s. 46-47.

469 E. Uras; Tarihte Ermeniler, s. 691.

Madde 5; Azınlıkların hakları İtilaf devletleri ile hasımları ve bir takım ortakları arasında kararlaştırılan anlaşma esaslarına göre komşu ülkelerdeki Müslüman halklarında bu haklardan istifadeleri güveni ile tarafımızdan teyid ile sağlanacaktır.[470]

Misak-ı Milli her ne kadar Meclis-i Mebusan'ın dağıtılması sonucu Osmanlı devleti tarafından uygulamaya konulamamışsa da alınan bu kararlar Anadolu'daki milli direnişin temel düsturları olmuştur. Osmanlı payitahtının İtilaf devletleri tarafından resmen işgal edilmesi üzerine 18-20 Mart 1920 tarihinden itibaren TBMM Hükümeti İstanbul ile olan bütün resmî ilgisini kesmiştir.[471]

Diğer yandan İstanbul'un işgal edilmesinden kısa bir süre sonra 22 Mart 1920 tarihinde Atatürk yabancı devlet temsilciliklerine çektiği bir telgrafta hem İstanbul'un işgalini protesto etmiş, hem de söz konusu devletlerin dikkatlerini Doğu Anadolu'daki Ermeni katliamına çekmiştir. Nitekim O, yayınlamış olduğu telgrafta şu satırlara yer vermiştir; ".....Bu hareketleri şiddetle protesto ettiğimizin ve bu tecavüzlerin önü alınmazsa cihanın pek büyük facialar doğmasına tanık olacağının bağlı olduğunuz hükümetlere süratle ulaştırılmasını rica ederiz".[472] Mustafa Kemal, söz konusu telgraf metninin yayınlanmasından bir gün sonra da Anadolu'ya Ermenice ve Rumca dillerinde propaganda yayını yapan gazetelerin sokulmasını yasaklamıştır. [473]

d. Lozan Barış Konferansında Azınlıklar Meselesi[474]

Milli Mücadele 30 Ağustos 1922 yılında Yunan ordusunun İzmir'den kovulması ile önemli bir dönemece girmiştir. Anadolu'da ayak direyen son İtilaf devleti konumundaki İngiltere, amaçlarına ulaşmak için kullandığı Yunan ordusunun başarısızlığı karşısında anlaşma yoluna gitmek zorunda kaldı. Mudanya 'da 11 Ekim 1922

---

470 M. F. Kırzıoğlu; Ders Notları, s. 51.

471 M. F. Kırzıoğlu; Ders Notları, s. 53.

472 Utkan Kocatürk; Doğumundan Ölümüne Kadar Kaynakçalı Atatürk Günlüğü, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 1999, s. 207.

473 Utkan Kocatürk; .....Kaynakçalı Atatürk Günlüğü, s. 208.

474 Bu konu hakkında detaylı bilgi için bk. Levent Ürer; Azınlıklar ve Lozan Tartışmaları, İstanbul 2003.

yılında imzalanan ateşkes anlaşmasından bir müddet sonra İtilaf Devletleri kesin bir barış anlaşması için hem Ankara hem de İstanbul hükümetlerini İsviçre'nin Lozan kentinde başlayacak görüşmelere davet etmişlerdir.(475) Osmanlı saltanatının, TBMM tarafından kaldırılması ile sonuçlanan bir takım gelişmelerden sonra İsmet Paşa Türk milletinin yegane temsilcisi olarak Lozan'a gönderildi. İsmet Paşa Lozan'a gönderilmeden önce TBMM tarafından kendisine bir takım direktifler verilmiştir. Bu direktifler arasında Patrikhanenin durumu, azınlıklar meselesi ve özellikle Rumların değişimi meselesi yer almıştır. (476)

Lozan konferansında Osmanlı İmparatorluğu döneminde Azınlıklar meselesinin Batının müdahalesi için oynadığı vesileyi Türk delegasyonu gayet iyi bilmekteydi. Bununla beraber Batılı Devletlerin bu kozdan vazgeçmeye de hiç niyetleri yoktu.

Konferans esnasında üç farklı komisyonun kurulmasına ve bu komisyonları farklı meseleler üzerinde yoğunlaşmasına karar verildi. Buna göre Birinci Komisyonda sınırlar, uyruklar, azınlıklar, Boğazların durumu ve askerî meseleler görüşülecek, İkinci komisyonun konusunu Türkiye'deki yabancıların hukukî durumları üzerine yoğunlaşacak ve son komisyonda ekonomik ve parasal meseleler görüşülecekti.(477)

Bu amaçla Lord Curzon'un başkanlığını yaptığı birinci komisyonun 1 Aralık 1922 tarihli genel oturumunda Rum nüfusun Anadolu'daki durumu üzerinde kısa bir görüşme yapıldı. Bunun sonucunda komisyon, ilgili iki taraf arasında ayrı bir anlaşma yapılması gayesiyle nüfus mübadelesine ilişkin bütün meseleleri incelemekle görevli özel bir komite kurulmasına karar verdi. Komisyonda süren çetin müzakereler sonunda Türk delegasyonu bazı şartlarla az sayıda Rum nüfusun İstanbul'da kalmasına razı oldu. Ancak bunun için de bazı şartlar öne sürdü. Bu şartlara göre; Türk uyruğu olmayan ve İstanbul doğumlu bulunmayan bütün Rumlar İstanbul'dan çıkarılacak, son üç yıl içinde Türkiye'ye karşı düşman-

475 A. Mumcu; Tarih Açısından, s. 89-90.

476 A. Mumcu; Tarih Açısından, s. 93.

477 İsmail Soysal; Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları, I, Ankara 1990, s. 71.

ca davrandığı tespit edilen Rumlar İstanbul'dan uzaklaştırılacak ve son olarak da özellikle milli mücadele yıllarında ciddi sorunlar yaşatan Evrensel Patrikhane bütün kurumları ile İstanbul'dan uzaklaştırılacaktı. Türk delegasyonu özellikle bu son şart konusunda oldukça sert bir tavır takınmış ve bu nedenle görüşmeler zaman zaman kesilme noktasına gelmiştir.[478] Bunun yanı sıra Türk hükümeti, laik bir yönetim tarzı benimsediğini ve bunun bir emaresi olarak da saltanatı ilga ettiklerini ve bu ortamda Patrikhanenin Türkiye sınırları içinde yerinin olmadığını da sözlerine ekledi.

Türkiye'nin Patrikhane karşısındaki bu sert tavrı karşısında ABD temsilci heyeti patrikliğin İstanbul'da bırakılmasının Amerikan kamuoyunun ortak temennisi olduğu ifade durumunda kalmıştır. Yunan temsilcisi de hemen bu fikir beyanının akabinde Patrikliğin İstanbul sınırlarına taşınması ile ilgili hiçbir görüşü değerlendirmeye ve tartışmaya gerek duymadıklarını ifade yoluna gitmiştir.

Sonuçta Fransız heyeti daha mutedil bir yaklaşımla meseleyi çözümlemeye çalışmıştır. Bu görüşe göre Patriğin tüm siyasî yetkileri ilga edilecek ve sadece ruhanî yetkileri tanınacaktır. Bu yetkilerin denetlenmesi hakkına Türk hükümeti sahip olacaktır.[479]

Bu gelişmelere karşın Yunan heyeti Patrikhanenin Türkiye sınırları içinde kalması ve Türk heyeti de Türkiye sınırları dışına çıkarılması konusunda aynı derecede ısrarlı davranmışlar ve aksi bir durumun görüşülmesinin dahi söz konusu olamayacağını beyan etmişlerdir. Görüşmelerin sürdüğü bir esnada M. Kemal Paşa da Hakimiyet-i Milliye gazetesine Patrikhanenin Türkiye sınırları dışına çıkarılması konusunda sert açıklamalarda bulunmuştur. Bu açıklamasında O şu sözlere yer verir; "Bir fesat ve hıyanet ocağı olan ve memleketimize nifak tohumları eken, uyuşmazlıklar yaratan, hemşehrilerimizin huzur ve refahı için de uğursuzluğa ve felakete sebep olan Rum patrikhanesini artık topraklarımız üzerinde bırakamayız. Bu tehlikeli teşkilatı, memleketimizde muhafazaya

478 Seha L. Meray; Lozan Barış Konferansı Tutanaklar, Belgeler, I, Ankara 1973, s. 352-354.

479 Seha L. Meray; Lozan Barış Konferansı Tutanaklar, Belgeler, I, s. 337.

bizi mecbur etmek için ne vesile ve sebepler gösterilebilir? Türkiye'nin, Rum Patrikhanesi için arazi üzerinde bir sığınılacak yer göstermeye ne mecburiyeti var? Bu fesat ocağının hakiki yeri Yunanistan değil midir? Büyük Millet Meclisi tarafından idare edilmekte olan yeni Türkiye, Bab-ı Alî'nin idaresindeki eski Osmanlı İmparatorluğu değildir. Yeni Türkiye, şeref ve haysiyet, kudret ve kuvvetini müdrik ve hukukunu muhafaza için mevcudiyetini tehlikeye atmaya hazır ve amadedir".(480)

Bununla beraber konferans içinde geçen çetin müzakerât sonunda Patrikhanenin, bütün imtiyazları kaldırılarak siyasi ve idari mahiyette olan işlerle uğraşmamak şartıyla yalnız dinî konular çerçevesinde kalacağı yolundaki sözleri kabul edilerek bir lütuf eseri olmak üzere Türkiye sınırları içimde kalması kabul edilmiştir.(481)

Rum azınlık ile ilgili bir diğer önemli gelişme de nüfus mübadelesi sorunudur. Nüfus mübadelesine dair mukavelename 30 Ocak 1923 tarihinde imzalanmıştır. Buna göre bütün azınlıkların Türk uyruklu olduğu açıkça belirtiliyor(482) ve Doğu Trakya ile Anadolu'da yaşayan Rumlarla Yunanistan'daki Türklerin karşılıklı olarak değiştirilmesi karara bağlanıyordu. Fakat İstanbul'un yerlisi konumundaki Rumlarla Batı Trakya'daki Türkler bu değişimin dışında bırakılıyordu.(483) Bu mukavelenamede Yunan ve TBMM Hükümetleri şu hükümler üzerinde anlaşmışlardır;

Türk topraklarında yerleşmiş Rum Ortodoks dininden Türk uyrukları ile Yunan topraklarında yerleşmiş Müslüman dininden Yunan uyrukluların 1 Mayıs 1922 tarihinden başlanarak zorunlu mübadelesine girişilecektir.

Birinci maddede öngörülen mübadele İstanbul'da oturan Rumları ve Batı Trakya'da oturan Müslümanları kapsamayacaktır.

---

480 İbrahim Meral; Mütarekeden Cumhuriyete...., s. 404-405.

481 İbrahim Meral; Mütarekeden Cumhuriyete...., s. 406.

482 Ahmet Mumcu; Tarih Açısından, s. 97.

483 M. Kemal Atatürk; Nutuk, II (Yayına Haz: Zeynep Korkmaz), Ankara 1981, s. 512-513.

18 Ekim 1912 tarihinden itibaren Türkiye'yi terk etmiş olan Rumlarla, Yunanistan'ı terk etmiş olan Rumlar mübadele kapsamına girmiş sayılacaklardır.

Aileleri Türk ülkesini daha önce bırakıp gitmiş olup da kendileri Türkiye'de alıkonulmuş bulunan Rum halkından vücutça sağlam erkekler Yunanistan'a gönderilecek ilk kafileyi oluşturacaklardır.

Mübadele halkına mensup bir kimsenin hangi nedenle olursa olsun gidişine hiçbir engel çıkarılmayacaktır.

Mübadeleye tabî olanlar her çeşit taşınır mallarını yanlarında götürmekte serbest olacaklardır.

Mübadeleye tabî olanların taşınmaz malları ile geride bıraktıkları taşınabilir malları uygun şekilde karma komisyon tarafından satılacaktır.(484)

Ermeniler de tıpkı Rumlar gibi Lozan Konferansını Türkiye'den toprak koparmak için son bir fırsat olarak telakki etmişlerdir. Bu amaçla Ermeniler, Wilson Prensiplerinin 12. maddesi ve Mondros Mütarekesinin 24. maddesinden destek alarak bir dizi isteklerle daha önceden Paris Barış Konferansına katılmışlardı. Fakat burada ileri sürdükleri talepleri ABD'li general Harbord başkanlığındaki bir komisyon tarafından yapılan tahkikatla yersiz bulunmuştu.(485)

Esasen Lozan konferansındaki Ermeni talepleri de üç aşağı beş yukarı aynı tezler üzerine kurulmuştu. Lozan'a gelen Ermeni delegasyonu İngiliz ve Fransız temsilcileri ile yaptıkları ilk görüşmelerden olumlu intibalarla ayrılmışlardı. Nitekim İngiltere kendi menfaatleri açısından Klikya'da Fransız nüfuzunun önüne bir set teşkil etmesi amacıyla bir Ermeni devletinin kurulmasına yeşil ışık ya-

---

484 Türk-Yunan hükümetleri arasındaki mübadele anlaşmasının diğer detayları ve tam metni için bk. İbrahim Meral; Mütarekeden Cumhuriyete...., s. 374-379; İsmail Soysal; Türkiye'nin Siyasal Anlaşmaları, I, Ankara 1983, s. 177-183; Ramazan Tosun; Türk-Rum Nüfus Mübadelesi ve Kayseri'deki Rumlar, Tolunay yay. Niğde 1998, s. 66-74.

485 Bu konuda daha geniş bilgi için bk. Seçil Akgün; General Harbord'un Anadolu Gezisi ve (Ermeni Meselesine Dair) Raporu (Kurtuluş Savaşının Başlangıcında), İstanbul 1981

karken, Fransa'da aynı endişelerle bu Ermeni devletinin Doğu Anadolu'da oluşumunu arzuluyordu.(486)

Konferanstaki Ermeni talepleri özetle şu iddialar üzerinde yoğunlaşmaktaydı; "Ermeniler, Harp içinde müttefik devletlerin safında Türklere savaş açmışlar ve bu savaşın sonunda yenik düşerek ağır bir bedel ödemişlerdir. Ödenen bu bedel arasında milyonlarca Ermeninin katli, mallarının yağmalanması ve çeşitli şekillerde zulme uğraması yer almaktaydı. Yüzyıllardır yaşamakta oldukları topraklardan sürülen Ermeniler tüm bunların karşılığında tazminat kabilinden Doğu Anadolu ve Klikya'da hak talebinde bulunuyorlardı.(487)

Ermenilerin konferansa sunduğu ve büyük devletlerin desteklediği bu talepler karşısında Türk delegasyonunun başında bulunan İsmet Paşa; "Böyle bir sorun bilmiyorum. Esasen Türklerle Ermeniler'e ait işler anlaşmalara göre belirlenmiştir" şeklinde cevap vermiştir. Yine O, "Marsilya'da oturan Rumların orada bağımsız bir Rum devleti kurmalarını veyahut burasını asıl kendi memleketlerine katmaları düşünülemeyeceği gibi Türkiye'deki Rum ve Ermenilerin de Türk topraklarında buna benzer iddiaları kabul edilemez" sözlerini sarf etmek suretiyle taleplerin imkansızlığını dile getirmek istemiştir.(488)

Konferanstaki gelişmeler karşısında İngiltere'de Ermeni meselesinden açık desteğini çekmek zorunda kalmıştır.

Lozan delegesine başkanlık eden İsmet Paşa Ankara'da konferans öncesi bir takım direktifler alırken, Ermeniler de Konferans öncesi son kozlarını oynuyorlardı. Birleşik Ermeni Heyeti namı adı altında B. Yeram, Gümüşgerdan, Garo Pastırmacıyan ve devletler hukuku uzmanı A. Mendelstam, Lozan Konferansı öncesinde 31 Kasım 1922 tarihinde İngiltere Dışişleri bakanı Lord Curzon'un temsilcisi ve dış işlerinin doğu kısmını ve özellikle Türk-Ermeni işlerini yöneten sekreter Akporn ile konuşarak kendilerinden Sevr anlaşmasında Ermeniler hakkında alınan kararlar konusunda Lo-

---

486 E. Uras; Tarihte Ermeniler, s. 657.

487 İbrahim Meral; Mütarekeden Cumhuriyete...., s. 412.

488 İbrahim Meral; Mütarekeden Cumhuriyete...., s. 415.

zan'da bastırılmasını talep etmişler, Akporn'da cevap olarak "Türklerin zaferlerinin konferansta kendilerinin başarısı bakımından iyi görülmediğini ve müttefiklerin bugün gerçek ve ciddi vasıtalara başvurmak suretiyle Türkler üzerinde etkili olamayacaklarını, kimsenin savaşmak istemediğini ve bu durumu, şartları iyi anlamış olan Türklerin sonuna kadar kullanacaklarını müttefikler arasında bu mesele hakkında tam bir görüş birliği olmadığını ve hatta bazılarının Türklere para ve silah yardımı yaptıklarını, Ermenilerin iddialarının müttefikler için hayati bir mesele olmadığını ve müttefiklerin daha çok Boğazlar meselesi ile ilgilenmekte olduklarını ve Ermeni sorunu için müttefiklerin Türkiye ile olan ilişkilerini kesmeyeceklerini" anlatmıştır. Bundan başka Akporn, İngiltere'nin Türklere karşı kesin ve sert bir dil kullanacağını ve ancak bu hususta müttefiklerin yardımını ummadığını da eklemiştir. Türkler üzerinde ekonomik baskı yapılması hakkında Ermeniler tarafından yapılan teklife de yine Akporn tarafından Rusya'nın Türklere yardım ettiği ve bunu bir fayda sağlamayacağı şeklinde cevap verilmiştir. Böylelikle Ermeni istekleri pragmatik siyaseti ile dikkat çeken İngiliz hariciyesi tarafından kibarca geri çevrilmiştir.[489]

489 E. Uras; Tarihte Ermeniler, s. 708.

EKLER

EK 1

GÜLHANEDE KIRAAT OLUNAN HATTI HUMAYUN 'UN SURETİDİR

Gülhane Hattı

26 Şaban 1255(3Kasım 1839)

Cümleye malûm olduğu üzere Devleti Aliye'mizin bidayeti zuhurundan beru ahkamı celilei Kura'niye ve kavanini şer'iyeye kemaliyle riayet olunduğundan saltanatı seniyyemizin kuvvet ve miknet ve bilcümle tebaasının refah ve mamuriyeti rütbei gayete vasıl olmuş iken yüz elli sene vardır ki gavaili müteakibe ve esbabı mütenevviaya mebni ne şer'i şerife ve ne kavanini münifeye inkiyat ve imtisal olunmamak hasebiyle evvelki kuvvet ve mamuriyet bilâkis zaaf ve fakre mübeddel olmuş ve halbuki kavanini şer'iyye tahtında idare olunmıyan memalikin payidar olamayacağı vazıhattan bulunmuş olup cülusu humayunumuz ruzu firuzundan beru efkârı hayriyet âsârı mülûkanemiz dahi mücerret imarı memalik ve enha ve terfıhi ahali ve fukara kaziyyei nafiasına münhasır ve memaliki devleti aliyemizin mevkii coğrafisine ve arazii münbitesine ve halkın kabiliyet ve istidatlarına nazaran esbabı lâzimesine teşebbüs olunduğu halde beş on sene zarfında bitevfikihi taâlâ suveri matluba hasıl olacağı zahir olmağla avnü inayeti haz-

reti bâriye itimat ve imdadı ruhaniyyeti cenabı peygamberiye tevessül ve istinat birle bundan böyle Devleti Aliye ve memaliki mahrusamızın hüsnü idaresi zımmında bazı kavanini cedide vaz ve tesisi lazım ve mühim görünerek işbu kavanini muktezıyenin mevaddı esasiyesi dahi emniyeti can ve mahfuziyeti ırz ve namus ve mal tayini vergi ve asakiri muktezıyenin sureti celp ve müddeti istihdamı kaziyelerinden ibaret olup şöyle ki dünyada candan ve ırzu namustan aziz bir şey olmadığından bir adem anları tehlikede gördükçe hilkati zatiye ve cibilliyeti fıtriyesinde hiyanete meyil olmasa bile muhafazatı can ve namusu için elbette bazı suretlere teşebbüs edeceği ve bu dahi devlet ve memlekete muzır olageldiği müsellem olduğu misillü bilakis can ve namusundan emin olduğu halde dahi sıdku istikametten ayrılmayacağı ve işi ve gücü hemen devlet ve milletine hüsni hizmetten ibaret olacağı dahi bedihi ve zahirdir ve emniyeti mal kaziyesinin fıkdanı halinde ise herkes ne devlet ve ne milletine ısınamayıp ve ne imarı mülke bakamayıp daima endişe ve izdıraptan hali olmadığı misullü aksi takdirinde yeni emval ve emlakinden emniyeti kamilesi olduğu halde dahi hemen kendü işi ile ve tevsiî dairei taayyüşiyle uğraşıp ve kendüsinde günbegün devlet ve millet gayreti ve vatan muhabbeti artıp ana göre hüsni harekete çalışacağı şüpheden azadedir. Ve tayini vergi maddesi dahi çünkü bir devlet muhafazai memaliki için elbette asker ve leşkere ve sair masarifi muktaziyeye muhtaç olarak bu ise akçe ile idare olunacağına ve akçe dahi tebaanın vergisiyle hasıl olacağına binaen bunun dahi bir hüsni suretine bakılmak ehem olup eğerçi mukaddemlerde varidat zannolunmuş olan yeddi vahit beliyyesinden lehülhamd memaliki mahrusamız ahalisi bundan evvelce kurulmuş ise de alatı tahribiyeden olup hiçbir vakitle semerei nafiası görülmeyen iltizamat usulü muzırrası elyevm carî olarak bu ise bir memleketin mesalihi siyasiye ve umuru maliyesini bir ademin yeddi ihtiyarına ve belki pençei cebrü kahrına teslim demek olarak ol dahi eğer zaten bir iyice adem değilse hemen kendi çıkarına bakıp cemi harekat ve sekenafı gadir ve zulümden ibaret olmasiyle badezin ahalii memalikten her ferdin emlak ve kudretine göre bir vergii münasip tayin olunarak kimseden ziyade şey alınamaması ve Devleti Aliye'mizin berren ve bahren masarifi askeriye vesairesi dahi kavanini icabiye ile tahdit ve tebyin olunup

ana göre icra olunması lazimedendir ve asker maddesi dahi ber minvali muharrer mevaddı mühimmeden olarak eğerçi muhafazai vatan için asker vermek ahalinin farizei zimmeti ise de şimdiye kadar cari olduğu veçhile bir memleketin adedi nüfusu mevcudesine bakılmayarak kiminden rütbei tahammülünden ziyade ve kiminden noksan asker istenilmek hem nizamsızlığa ve hem ziraat ve ticaret mevaddı nafiasının ihlalini mucip olduğu misullû askerliğe gelenlerin ilanihayetül ömür istihdamları dahi füturu ve katlı tenasülü müslelzim olmakta olmasiyle her memleketten 1üzumu takdirinde talep olunacak neferatı askeriye için bazı usuli hasene ve dört yahut beş sene müddet istihdam zımmında dahi bir tariki mütenavebe vaz ve tesis olunması icabı haldendir .

Velhasıl bu kavanini nizamiye hasıl olmadıkça tahsili kuvvet ve mamuriyet ve asayiş ve istirahat mümkün olmayup cümlesinin esası dahi mevaddı meşruhadan ibaret olduğundan fimabad eshabı cünhanın davaları kavanini şer'iye iktizasınca alenen berveçhi tetkik görülüp hükmolunmadıkça hiç kimse hakkında hafi ve celi idam ve tesmim muamelesi icrası caiz olmamak ve hiç kimse tarafından diğerinin ırz ve namusuna tasallut vuku bulmamak ve herkes emval ve emlakine kemali serbestiyetle malik ve mutasarrıf olarak ana bir taraftan müdahale olunmamak ve firarda birinin töhmet ve kabahati vukuunda anın veresesi ol töhmet ve kabahatten berlüzimme olacaklarından anın malını müsaadere ile veresesi hukuku irsiyyelerinden mahrum kılınmamak ve tebaayı saltanatı seniyyemizden olan ehli islam ve mileli saire bu müsaadatı şahanemize bilâistisna mazhar olmak üzere can ve ırz ve namus ve mal maddelerinden hükmi şer'i iktizasınca kâffei memaliki mahrusamız ahalisine tarafı şahanemizden emniyeti kâmile verilmiş ve diğer hususlara dahi ittifakı arâ ile karar verilmesi lâzım gelmiş olmakla Meclisi Ahkâmı Adliye Azası dahil lüzumu mertebe tekris olunarak ve vükelâ ve ricali devleti aliyemiz dahi bazı tayin olunacak eyyamda orada içtima ederek ve cümlesi efkâr ve mütaleatını hiç çekinmeyip serbestçe söyleyerek işbu emniyeti can ve mal ve tayini vergi hususlarına dair kavanini mukteziye bir taraftan kararlaştırılıp ve tanzimatı askeriye mqddesi dahi Babı Seraskeri Darı Şurasında söyleşilip herbir kanun karargir oldukça ilâ maşallahu

taalâ düsturul amel tutulmak üzere bâlası hattı hümayunumuz ile tasdik ve tevşih olunmak için tarafı hümayunumuza arzolunsun ve işbu kavanini şeriyye mücerret din ve devlet ve milleti ihya için vaz olunacak olduğundan canibi hümayunumuzdan hilâfına hareket vuku bulmayacağına ahdü misak olunup Hırkai Şerife odasında cemi ülema ve vükelâ hazır oldukları halde kasemi billah dahi olunarak ulema ve vükelâ dahil tahlif olunacağından ana göre ulema ve vüzeradan velhasıl her kim olur ise olsun kavanini şeriyeye muhalif hareket edenlerin kabahati sabitelerine göre tedibatı lâyıklarının hiç rütbeye ve hatır ve gönüle bakılmayarak icrası zımnında mahsusen ceza kanunnamesi dahi tanzim ettirilsin ve cümle memurinin elhaletühazihi miktarı vafi maaşları olarak şayet henüz olmayanları var ise onlar dahi tanzim olunacağından şer'an menfur olup harabiyeti mülkün sebebi azamı olan rüşvet maddei kerihasının fimabad ademi vukuu maddesinin dahi bir kanunı kavi ile tekidine bakılsın.

Ve keyfiyatı meşruha usuli atikayı bütün bütün tagyir ve tecdit demek olacağndan işbu iradei şahanemiz Dersaadet ve bilcümle memaliki mahrusamız ahalisine ilan ve işae olunacağı misillü düveli mütehabbe dahi bu usulün inşallahı Taala ilelebed bekasına şahit olmak üzere Dersaadetimizde mukim bilcümle süferâya dahi resmen bildirilsin.

Hemen Rabbımız Taala Hazretleri cümlemizi muvaffak buyursun ve bu kavanini müessesenin hilafına hareket edenler Allahı Taala Hazretlerinin lanetine mazhar olsunlar ve ilelebed felah bulmasınlar amin

Fi 26 Şaban, sene 1255, yevm Pazar

KAYNAK; Suna Kili – A. Şeref Gözübüyük; Türk Anayasa Metinleri, İş Bankası Kültür yay., Ankara 1985, s. 11-13

EK 2

ISLAHAT FERMANI

Islahata dair tarafı vekâleti mutlakaya hitaben balası hattı hümayun ile muvaşşah şeref sadır olan fermanı âlinin suretidir

11 Cemaziyülahir 1272 (28 Şubat 1856)

Badel elkab,

Mâlum olaki yedi müeyyedi mülükâneme vediai cenabı bârî olan kâffei sunufı tebeai şahanemin her cihetle temamii husuli saadeti hâli akdemi efkârı hayriyet disarı padişahanem olarak cülusi meymenet men'usı hümayunum gününden beri bu babda zuhura gelen himemi mahsusai şahanemin hamdolsun pek çok semeri nafıası meşhur olup mülkü milletimizin mamuriyet ve serveti anbean tezayüt etmekte ise de Devleti Aliye'mizin şanına muvafık ve mileli mütemeddine arasında bihakkın haiz olduğu mevkil âli ve mühimme layık olan halin kemale isali için şimdiye kadar vaz ve tesisine muvaffak olduğum nizamatı cedidei hayriyenin ez seri nev tekit ve tevsii matlubı madelet mahsubı padişahanem olduğu halde umum tebai şahanemizin mesaiyi cemilei hamiyet kâranelcri ve müttefiki hassı bahirü ihlasımız olan düveli mufahhamanın himmetü muaveneti hayrhahaneleri eseri olmak üzere Devleti Aliye'mizin bu kerre biinayetullahi Taâlâ haricen hukukı seniyesi birkat daha teekküt eylediğine ve bu cihetle şu asr Devleti Aliye'miz için

bir zamanı hayriyet iktiranın mebdei olacağından dahilen dahi saltanatı seniyyemizin tezyidi kuvvet ve miknetini ve revabıtı kalbiyeyi valandaşî ile birbirine merbut olan ve nazarı madalet eseri müşfikânem de müsavi bulunan kaffei sunufı tebeai şahanemin her yüzden husuli temamii saadeti hal ve memaliki şahanemizin mamuriyetini müstelzim olacak esbab ve vesailin anbean ilerlemesi muradı merhamet itiyadı mülukanem iktizasından bulunduğuna binaen hususatı aliyetüzzikrin icrasına iradei madelet ifadei padişahanem şerefsadır olmuştur.

Şöyleki: Gülhane'de kıraat olunan hattı hümayunum ile ve Tanzimatı Hayriyem mucibince her din ve mezhepte bulunan kaffei tebeai şahanem hakkında bilaistisna emniyeti can ve mal ve mahfuziyeti namus için tarafı eşrefi padişahanemden va'd ve ihsan olunmuş olan teminat bu kerre dahi tekit ve teyit kılındığından bunun kamilen fiile çıkarılması için tedabiri müessirenin ittihaz olunması ve ziri cenahı atıfet seniyyei padişahanemde olarak memaliki mahrusai şahanemde bulunan hıristiyan ve sair tebeai gayrı müslime cemaatlerine ecdadı izamım taraflarından verilmiş ve sinini ahirede îta ve ihsan kılınmış olan bilcümle imtiyazat ve muafiyatı ruhaniye bu kere dahi takrir ve ibka kılınıp fakat hıristiyan ve tebeai gayri müslimei sairenin her bir cemaati bir mehli muayyen içinde imtiyazat ve muafiyatı hazıralarının rûyet ve muayenesine ibtidar ile ol babda vaktin ve gerek asarı medeniyet ve malumatı müktesibenin icab ettirdiği ıslahatı irade ve tensibi şahanem ile ve Babı Alîmizin nezareti tahtında olarak mahsusan patrikhanelerde teşkil olunacak meclisler marifetiyle bilmüzakere canibi Babı alimize arz ve ifade eylemeğe mecbur olarak cennetmekan Ebulfeth Sultan Mehmet Hanı sani hazretleri ve gerek ahlafı izamları taraflarından patrikler ile Hıristiyan piskoposlarına îta buyurulmuş olan ruhsat ve iktidar niyatı fütüvvetkaranei padişahanemden nâşi işbu cemaatlere temin olunmuş olan hal ve mevkii cedit ile tevfik olunup ve patriklerin elhaletü hazihı cari olan usulü intihabiyeleri ıslah olunduktan sonra patriklik beratı alîsinin ahkamına tatkiben kaydı hayat ile nasb ve tayin olunmaları usulünün tamamen ve sahihen icra ve Babı Alîmizle cemaatı muhtelifenin rüesayı ruhaniyesi beyninde karargîr olacak bir surette tatbikan patrik ve metropolit ve

murahhasa ve piskopos ve hahamların hini nasbında usuli tahlifiyenin ifa kılınması ve her ne suret ve nam ile olursa olsun rahiplere verilmekte olan cevaiz ve avaidat cümleten menolunarak yerine patriklere ve cemaatbaşılarına varidatı muayyene tahsis ve ruhbanı sairenin dahi rütbe ve mansıblarının ehemmiyetlerine ve bundan sonra verilecek karara göre kendilerine berveçhi hakkaniyet maaşlar tayin olunup, fakat Hıristiyan rahiplerinin emvali menkule ve gayrimenkulelerine bir gûna sekte iras olunmayarak Hıristiyan vesair tebaai gayri müslime cemaatlerinin milletçe olan maslahatlarının idaresi her bir cemaatin ruhban ve avamı beyninde müntehap azadan mürekkep bir meclisin hüsni muhafazasına havale kılınması ve ahalisi cümleten bir mezhebde bulunan şehir ve kasaba ve karyelerde icrai ayine mahsus olan ebniyenin ve gerek mektep ve hastahane ve mezarlık misillü sair mahallerin hey'eti asliyeleri üzere tamir ve termimlerine bir gûna mevani ika olunmayıp böyle mahallerin müceddeten inşası lazım geldikte patrik veya rüesayı milletin tasvibi halinde bunların resm ve sureti inşası bir kerre canibi Babı Alîmize arz olunmak iktiza edeceğinden ya suveri maruza kabul ile müteallik olacak iradei seniyyei mülûkanem mucibince iktizası icra veya bir müddeti muayyene zarfında ol babda olan itirazat beyan olunup bir mezhebin cemaati yalnız olarak sairiyle karışık olmayarak bir inahalde bulunur ise o yerde ayine müteallik hususatı zahiren ve alenen icrada bir türlü kuyuda düçâr olmayıp ahalisi edyanı muhtelifede bulunan cemaatlerden mürekkep olan şehir ve kasaba ve karyelerde ise her bir cemaatin takımı sakin olduğu ayrıca mahalde bâlâda bastü beyan olunan usule ittibaen kendi kilise ve hastahane ve mektep ve mezarlıklarını tamir ve termime muktedir olabilmesi ve müceddeden inşa olunması iktiza eyleyen ebniyeye gelince bunlar için ruhsatı lazımeyi patrikler veyahut cemaat metropolitleri canibi Babı Ali'mizden istida edip Devleti Aliye'mizce bunda bir gûna mevanii mülkiye olmadığı halde ruhsatı seniyyem erzan kılınması ve bu makule işlerde hükümet tarafından vuku bulacak muamelat külliyen hasbi olması ve bir mezhebe tabî olanların adedi ne miktar olursa olsun ol mezhebin kemali serbesti ile icra olunmasını temin için tedabiri lazıme ve kaviyyenin ittihaz kılınması ve mezheb ve lisan veyahut cinsiyet ci-

hetleriyle sunufı tebaai saltanatı seniyyemden bir sınıfın aher sınıfından aşağı tutulmasını mutazammın olan kaffei ta'birat ve elfaz ve temyizat muharreratı divaniyeden ilelebet mahvû izale kılınması ve ahadı nas beyninde veyahut memurin taraflarından dahi mucibi şîn ve ar olacak veya namusa dokunacak her türlü tarif ve tavsifin istimali kanunen menolunması ve çünkü memaliki mahrusamda bulunan her din ve mezhebin ayini berveçhi serbesti icra olunduğundan tebaai şahanemden hiçbir kimesne bulunduğu dinin ayinini icradan men olunmaması ve bundan dolayı cevrû eza görmemesi ve tebdili din ve mezhep etmek üzere kimse icbar olunmaması ve saltanatı seniyyemizin memurin ve hademesinin intihap ve nasbı tensip ve iradei şahaneme menut olarak tebeai Devleti Aliye'min cümlesi her hangi milletten olursa olsun devletin hizmet ve memuriyetlerine kabul olunacaklarından bunlar ehliyet ve kaabiliyetlerine gôre umum hakkında meriyyülicra olacak nizamata imtisalen memuriyetlerde istihdam olunmaları ve saltanatı seniyyem tebaasından bulunanlar mekatibi şahanemin nizamatı mevzualarında gerek since ve gerek imtihanca mukarrer olan şeraiti ifa eyledikleri takdirde cümlesi bilâfark ve temyiz Devleti Aliye'min mekabiti askeriye ve mülkiyesine kabul olunması ve bundan başka her bir cemaati maarif ve hiref ve sanayie dair milletçe mektepler yapmağa mezun olup, fakat bu makule mekatibi umumiyenin usuli tedrisi ve muallimlerinin intihabı azası tarafı şahanemden mansub muhtelit bir meclisi maarifin nezaret ve teftişi tahtında olması ve ehli İslâm ile Hıristiyan vesair tebaai gayri müslime meyanesinde veyahut tebaai İseviyye vesair tebaai gayri müslimeden mezahibi muhtelifeye tabî olanların birbiri beyninde ticaret veyahut cinayata müteallik zuhura gelecek cemi deavi muhtelit divanlara havale olunup istimaı dava için işbu divanlar tarafından akdolunacak meclisler aleni olacağından müddei ile müddelaleyh muvacehe olunarak bunların ikame edecekleri şahitler tekariri vakialarını daima kendi ayin ve mezhepleri üzere icra edeceklerini birer yemin ile tasdik eylemeleri ve hukuku adiyeye ait olan deavi dahi eyalât ve elviye muhtelif meclislerinde vali ve kadıi memleket hazır oldukları halde şeran veya nizamen rûyet olunup işbu mehakim ve mecaliste muhakematı vakıa aleni icra olunması ve Hıristiyan

vesair tebaai gayri müslimeden iki kimse beyninde hukukı ırsiyye gibi deavii mahsusa sahibi dava olanlar istedikleri halde patrik veya rüesa ve mecalis marifetiyle rûyet olunmak üzere havale kılınması ve mücazat ve ticaret kanunlarıyla muhtelif divanlarda icra olunacak usul ve nizamatı mürafaat mümkün mertebe süratle ikmal olunarak ve zabtü tedvin kılınarak memaliki mahrusai şahanemde müstamel olan elsinei muhtelifeye tercüme ile neşrü ilan olunması ve hukuku insaniyeyi hukuku adalet ile tevfik etmek için nizamnamei sui olanların veyahut tedibatı cezaiyeye müstahak bulunanların haps ve tevkiflerine mahsus olan kaffei mahbes ve mahali sairede usuli hapsiyenin mümkün mertebe müddeti kalile zarfında ıslahına mübaşeret olunması ve herhalde hapishanelerde bile canibi saltanatı seniyyemden vazı kılanan nizamatı inzibatiyeye muvafık olan muamelattan maada hiçbir gûna mücazatı cismaniye ve eziyet ve işkenceye müşabih kaffei muamele dahi kamilen lağv ve iptal kılınması ve bunun hilafında vuku bulacak hareket şediden men ve zecrolunacağından maada bunun icrasını emreden memurin ile bilfiil icra eyliyen kesanın dahi ceza kanunnamesı iktizasınca tekdir ve tedip olunması ve Darüssaltanatı seniyyem ve eyalat ve bilâd ve kurada umuru zaptiyenin tanzimi maddesi asudei hal olan kaffei tebaai mülukaneme kendi mal ve canlarının muhafazasına sahihen ve kaviyyen emniyet verecek surette tanzim kılınması ve verginin müsavatı tekalifi sairenin müsavatını mucip olduğu misillü hukukça olan müsavat dahi vezaifçe olan müsavatı müstelzim olduğundan Hıristiyan vesair tebaai gayri müslime dahi ehalii İslam misllû hissei askeriye ilası hakkında muahharan verilen karara inkiyat mecburiyetinde bulunması ve bu hususla bedel vermek veya nakden akçe itasiyle hizmeti fi'liyeden muaf olmak usulünün icra olunması ve İslamdan maada tebaanın sunufı askeriye içinde sureti istihdamları hakkında nizamatı lâzime yapılıp müddeti kalilei mümkine zarfında neşrû ilan kılınması ve eyalat ve elviye meclislerinde tebaai müslime ve İseviyye vesaireden bulunan azanın emri intihaplarını bir sureti sahihaya koymak ve ârânın doğruca zuhurunu temin eylemek için işbu meclislerin sureti tertip ve teşkilleri hakkında olan nizamatın ıslahına teşebbüs ile Devleti Aliye'm neticei ârâyı ve verilen hükmü ve kararı sahihen bilmek ve

buna nezaret etmek esbab ve vesaili müessirenin istihsalini mütalaa eylemesi ve çünkü bey ve furuhı ve tasarrufu emlak ve akar maddeleri hakkında olan kavanin kaffei tebaai mülükanem hakkında müsavî olduğundan kavanini devleti aliyyeme ve nizamatı zabıtai belediyeye ittiba ve imtisal eylemek ve asıl yerli ehalinin verdikleri tekalifi vermek üzere saltanatı seniyyem ile düveli ecnebiye beyninde yapılacak suveri tanzimiyyeden sonra ecnebiyeye dahi tasarrufu emlak müsaadesinin ita olunması ve tebaai saltanatı seniyyemin kaffesi üzerinde tarh olunacak vergi ve tekalif sınıf ve mezheplerine bakılmayarak bir surette ahzolunmakta idüğünden işbu tekalifin ve alelhusus aşarın ahzu istifasında vuku bulmakta olan sui istimalatın ıslahı tedabiri seriası mütalea ve müzakere olunup doğrudan doğruya ahzi vergi etmek usulünün peyderpey icrası kabil oldukça varidatı devleti aliyyemin ilzam olunması usulünün yerine bu suret ittihaz kılınıp usuli haliye carî oldukça memurini Devlelt Aliyye'm ile mecalis azalarının müzayedeleri alenen icra olunacak olan iltizamattan birini deruhte ettirmeleri veya bir gûna hisse almaları mücazatı şedide ile men kılınması ve tekalifi mahalliye dahi mehmaemken mahsulâta halel vermeyecek ve ticareti dahiliyeye mani olmayacak surette vaz ve tayin olunması ve umuru nafia için tayin ve tahsis olunacak mebaliği münasibeye berren ve bahren inşa ve ihdas olunacak turuk ve mesalikten istifade edecek olan eyalat ve sancaklarda vaz ve tesis kılınacak vergiyi mahsuslar dahi ilave edilmesi ve saltanatı seniyyemin beher sene için varidat ve masarifat defterinin tanzim ve iraesi hakkında muahharen bir nizamı mahsus yapılmış olduğundan bunun temamii icrayı ahkamna itina olunması ve her bir memurine tahsis kılınmış olan maaşların hüsni teviyesine mübaşeret kılınması ve her bir cemaatin rüesasiyle tarafı eşrefi şahanemden tayin olunacak birer memurları tebaai saltanatı seniyyemin umumuna ait ve racî olan maddelerin müzakeratına Meclisi Vâlâda bulunmak üzere makamı celili vekaleti mutlakamdan mahsusen celp olunup ve işbu memurlar birer sene için tayin kılınıp bunlar memuriyetlerine başladıkları gibi tahlif olunmaları ve Meclisi Vâlânın azası gerek adi ve gerek fevkalade vuku bulan içtimalarında rey ve mütalaalarını doğruca beyan ve ifade etmeleri ve bundan dolayı asla rencide

olunmamaları ve ifsad ve irtikap ve itisafa dair olan kavaninin ahkamı kaffei tebaai saltanatı seniyyem haklarında herhangi sınıfta ve ne türlü memuriyette bulunurlarsa bulunsunlar usuli meşruasına tevfikan icra olunması ve Devleti Aliyye'min tashihi usulü sikke ile umuru maliyesine itibar verecek banka misillü şeyler yapılıp memaliki mahrusai şahanemin menbaı serveti maddiyesi olan hususata iktiza eden sermayelerin tayiniyle ve mahsulatı memaliki şahanemin nakli için icap eden turuk ve cedavilin küşadiyle ve emri ziraat ve ticaretin tevessülüne hail olan esbabın meniyle teshilatı sahihanın icra olunması ve bunun için maarif ve ulûm ve sermayei Avrupadan istifadeye bakılması esbabının biletraf mütalaaasıyla peyderpey mevkii icraya konulması maddelerinden ibaret olmakla sizk i sadrıazamı sütude şiyemi müşarünileyhsiz işbu fermanı celilül ünvanı mülukanemi usulü üzere gerek Dersaadetimde ve gerek memaliki şahanemin her bir tarafından ilan ve işaatle hususatı meşruhanın bâlâda beyan olunduğu veçhile icrayı iktizalarına ve bundan böyle ahkamı celilesinin daima ve müstemiren meriyyülicra tutulması esbabı lazime ve vesaili kaviyyesinin istihsal ve istikmali hususuna hezli celli himmet eyliyesiz şöyle bilesiz alameti şerifime itimat kılasız tahriren fi evaili şehri cemaziyel uhra sene isna ve sebîn mieteyn ve elf.

KAYNAK; Suna Kili – A. Şeref Gözübüyük; Türk Anayasa Metinleri, İş Bankası Kültür yay., Ankara 1985, s. 14-18.

EK 3

TÜRK VE RUM AHALİNİN MÜBADELESİNE DAİR MUKAVELENAME VE PROTOKOL

30 Kanunusani 1323 tarihinde imza edilmiştir.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti ile Yunan Hükümeti atîdeki mevadı Kararlaştırmışlardır:

Madde 1 : 1 Mayıs 1923 tarihinden itibaren Türkiye arazisindeki mütemekkin Rum Ortodoks dininde bulunan Türkiye tebaası ile Yunan arazisinde mütemekkin Müslüman dininde bulunan Yunan tebaasının mecburî mübadelesine ibtidar edilecektir.

Eşhas-ı mezkure Türkiye ve Yunan hükümetlerinin kendi memleketleri hakkında müsaadesi olmadıkça ne Türkiye'de, ne de Yunanistan'da gelip tekrar yerleşemeyeceklerdir.

Madde 2 : Birinci maddede müsarrah olan mübadele âtideki ahaliye şâmil değildir:

Dersaadet Rum ahalisi

Garbî Trakya'nın Müslüman ahalisi

Dersaadetin Rum ahalisi addedilecekler 1912 kanunu mucibince tahdid edilmiş bulunan Dersaadet Şehremaneti havzasında 30 Teşrinievvel 1918 tarihinden mukaddem sakin bulunmuş olan bilcümle Rumlardır. Garbî Trakya'nın Müslüman ahalisi addedilecekler, Bükreş Muahedenamesiyle 1913'te tâyin edilen Hatt-ı hududun şarkındaki havalide mütemekkin bilcümle Müslümanlardır.

Madde 3 : Rum ve Türk ahalisi mütekabilen mübadeleye tabî bulunan araziyi 18 Teşrinievvel 1912 tarihinden itibaren terk etmiş olan Rum ve Müslümanlar birinci maddede musarrah olan mübadeleye dahil addolunacaklardır.

İşbu mukavelenamede zikri geçen "muhacir " tabiri muhaceret edecek veya 18 Teşrinievvel 1912 tarihinden beri muhaceret etmiş bulunan bilcümle eşhası maddiye ve maneviyeyi kasteder.

Madde 4 : Aileleri Türkiye arazisini terketmiş olup da kendileri elyevm Türkiye'de alıkonulmuş bulunan Rum ahalisine mensup bilcümle gayrimâlûl eşhas işbu muahedename ahkâmı mucibince Yunanistan'a sevk edilecek ilk Rum kafilesini teşkil edeceklerdir.

Madde 5 : işbu mukavelename mucibince icra edilecek mübadele dolayısıyla, işbu mukavelenamenin dokuzuncu ve onuncu maddeleri ahkâmı merî olmak üzere, ne Türkiye'deki Rumların ve ne de Yunanistan'daki Türklerin hukukı tasarruffiyesine ve matlubatına hiçbir halel iras edilmeyecektir.

Madde 6 : Mübadeleye tâbî ahaliden bir şahsın her ne sebebe mebnî olursa olsun azimetine bir gûna hail vazedilmeyecektir. Bu muhacir aleyhine bir cezai terhibi ile mahkumiyeti katiye lâhik olduğu veya henüz katiyet kesbetmemiş mahkumiyet veya takibatı cezaiye bulunduğu takdirde o muhacir, aleyhinde takibat icra eden memleket memurini tarafından cezasını çekmek veyahut muhakeme edilmek üzere azimet edeceği memleket memurinine teslim edilecektir.

Madde 7 : Muhacirler terk ettikleri memleketin tâbiiyetini kaybedecekler ve azimet ettikleri memleketin arazisine vusulleri anında o memleketin tâbiiyetini iktisap eyleyeceklerdir. İki memleketten bir veya diğerini akdeme terk etmiş ve henüz yeni tâbiiyetlerini iktisap etmemiş olan muhacirler işbu mukavelenamenin imzası tarihinde cedideyi iktisap eyleyeceklerdir.

Madde 8 : Muhacirler her cinsten menkûl mallarını beraberlerinde götürmek veya naklettirmekte serbest olacaklar ve bu yüzden ne ihraç, ne ithal resmine, ne de başka hiçbir resim vermeğe tâbi tutulmayacaklardır.

Kezalik işbu itilafname ahkamı mucibince Hükümeteyn-i Akıdeynden birinin arazisini terk edecek olan cemaat azası (cevami, tekkeler, medreseler, kiliseler, manastırlar, mektepler, hastaneler,şirketler, cemiyetler ve eşhası maneviye ve herhangi mahiyette olursa olsun diğer tesisat memurin ve mensubini dahil olduğu halde) kendi cemaatlerine ait emval-i menkuleyi serbestçe beraberlerinde götürmek veya naklettirmek hakkına maliktirler.

Her iki memleket memurini 11. maddede muharrer muhtelit komisyonun tavsiyesi üzerine bunların nakli hususunda âzami teshilât ibraz edeceklerdir.

Emvali menkulelerinin tamamını veya bir kısmını beraberlerinde götüremeyecek olan muhacirin bunları mahallerinde bırakabileceklerdir. Bu takdirde memurini mahalliye bırakılan emval-i menkulenin müfredât defterini ve kıymetini muhaceret eden şahsın muvacehesinde tesbit edeceklerdir. Muhacir tarafından bırakılan emval-i menkulenin müfredat ve kıymetini mübeyyin olan zabıt varakaları dört nüsha üzerinde tanzim edilecek ve bunların biri memurini mahalliye nezdinde kalacak, ikincisi dokuzuncu maddede muharrer tasfiye muamelesine esas teşkil etmek üzere 11. maddede zikredilen Muhtelit Komisyona, üçüncüsü muhacirin hicret ettiği memleketin Hükümetine tevdî edilecek, dördüncüsü de muhacire itâ olunacaktır.

Madde 9 : Muhacirine ve sekizinci maddede musarrah cemaate ait şehir dahilinde veya kuradaki emval-i gayrimenkule ve mezkûr muhacirin veya cemaat tarafından bırakılmış olan emval-i menkule 11. maddede musarrah muhtelit komisyonlar taarfından âtideki ahkâma tevfikan tasfiye edilecektir.

Madde 10 : Tarafeyn-i Aliyeyn-i Akıdeynin arazisini akdeme terketmiş olan ve işbu mukavele namenin üçüncü maddesi ahkâmı mucibince mübadelei ahalide dahil addedilen eşhasa ait emval-i menkule ve gayrimenkulenin tasfiyesi 9. maddeye tevfikan ve 18 Teşrinievvel 1912 tarihinden beri Türkiye ve Yunanistan'da müsadere veya mecburi bey'i vesaire gibi işbu emval üzerindeki hakkı mülkiyete herhangi bir tahdid ve kayıt iras edici bir surette tesis edilmiş bilcümle kavanin va nizamattan münbais, her ne mahiyet-

te olursa olsun, bilcümle tedabire tabî tutulmaksızın icra edilecektir. İşbu maddede ve 9. maddede muharrer emval bu cinsten bir tedabire maruz kalmış oldukları takdirde kıymetleri 11. maddede musarrah komisyon tarafından işbu tedabir tatbik edilmemiş gibi tayin ve tespit olunur.

İstimlâk edilmiş olan emvale gelince, Muhtelit Komisyon, her iki memlekette mübadeleye tâbi eşhasa ait mübadeleye tâbi arazide kâin olup 18 Teşrinievvel 1912'den beri istimlâk edilmiş olan işbu emvale yeniden kıymet takdir edecektir. Komisyon, tebyin edeceği zararları mal sahipleri lehinde tamir edilecek bir taviz tayin edecektir. Bu tavizin miktarı mezkûr mal sahiplerinin matlubuna ve istimlâk edilmiş olan emvâl-i gayrimenkulenin bulunduğu arazideki hükümetin zimmetine geçirilecektir.

Sekizinci ve dokuzuncu maddelerde mezkûr eşhas, intifaından şu veya bu suretle mahrum edilmiş oldukları mallarının varidatını ahzeylememiş oldukları takdirde işbu varidat kıymetinin kendilerine iadesi harpten evvelki iradı vasatî esası üzerine ve Muhtelit Komisyon tarafından tespit edilecek eşkâle tevfikan temin olunacaktır.

11. maddede zikrolunan Muhtelit Komisyon Yunanistan'daki evkafa ait emvalin ve bundan mütevellit hukuk ve menafiinin ve Türkiye'de Rumlara ait mümasili tesisatın tasfiyesine başlarken mütekaddim muahedenamelerde işbu tesisatın ve bunlarla alâkadar eşhasın hukuk ve menafiini tamamıyla ilhak etmek maksadıyla tespit edilmiş bulunan esasattan mülhem olacaktır.

11. maddede zikrolunan Muhtelit Komisyon işbu ahkâmı tatbike memur olacaktır.

Madde 11 : işbu mukavelenamenin mevkii mer'iyette vaz'ından itibaren bir aylık bir müddet zarfında Tarafeyn-i Aliyeyn-i Akıdeynden herbiri için dört ve 1914-1918 harbine iştirak etmemiş olan hükûmat tebaası arasından Cemiyet-i akvam Meclisince intihap edilmiş üç azadan mürekkep ve Türkiye'de veya Yunanistan'da mün'akit olacak Muhtelit bir komisyon teşkil olunacaktır. Komisyonun riyaset işbu üç bitaraf azanın her biri tarafından münavebeten deruhde edilecektir.

Muhtelit Komisyon kendine lazım görünecek mahallerde her biri bir Türk, bir yunanlı aza ile kendi tarafından tayin edilecek bitaraf bir reisten mürekkep ve kendi emri altında çalışacak talî komisyonlar teşkil etme hakkına malik olacaktır. Muhtelit Komisyon, talî komisyonlara verilecek salâhiyetleri tayin edecektir.

Madde 12 : Muhtelit Komisyon işbu mukavelede mezkûr muhacerete nezaret ve onu teshil etmek ve dokuzuncu ve onuncu maddelerde mezkûr emval-i menkule ve gayri menkulenin tasviyesine tevessül eylemek vazifesiyle mükellef olacaktır.

Mezkûr komisyon muhaceretin ve marüzzikir tasfiyenin suver ve eşkâlini tespit edecektir.

Umumi bir surette Muhtelit Komisyon işbu mukavelenamenin icrasının istilzam edeceği tedabiri ittihaz etmek ve işbu mukavelenamenin mahal verebileceği bilcümle mesailde karar vermek hususlarında bütün salâhiyetleri haiz olacaktır.

Muhtelit Komisyon mukarreratı ekseriyet-i âra ile ittihaz olunacaktır.

Tasfiye edilecek emval, hukuk ve menafie müteallik bilcümle itirazat Komisyon tarafından suret-i katiyede halledilecektir.

Madde 13 : Muhtelit Komisyon, alâkadarını dinlendikten veyahut beray-ı istima usulüne tevfikan davet edildikten sonra işbu mukavelenameye tevfikan tasfiye edilecek olan emvali menkule ve gayri menkulenin takdir-i kıymetine başlattırılmak için bütün salâhiyetleri haiz olacaktır.

Tasfiye edilecek emvalin takdir-i kıymetine işbu emvalin altın kıymeti esas olacaktır.

Madde 14 : Komisyon alâkadar mal sahibine elinden alınan kâin olduğu arazinin hükümetinin emrine kalacak olan emvalden dolayı kendisine borçlu kalınan meblağı mübeyyin bir beyanname tevdi edecektir.

İşbu beyannamelerdeki esas üzerine zimmet olacak mebaliğ tasfiyenin vuku bulacağı memleket hükümetinin muhacirin mensup olduğu hükümete karşı bir borcunu teşkil edecektir. Bu muhacir esas itibariyle hicret ettiği memlekette alacağı olan mebaliğe

mukabil terk ettiği emvale kıymet ve mahiyetçe müsavî emval alacaktır.

Her altı ayda bir hükümetler tarafından berveçhi bâlâ zikrolunan beyannameler sası üzerine mütekabilen vacibüttediye mebaliğin bir hesabı tanzim edilecektir.

Tasfiyei nihaiyede eğer Düyunu mütekabile arasında muadelet mevcut ise buna müteallik hesabat yekdiğerine mahsup edilerek kapatılacaktır. Eğer bu iş mahsup muamelesinden sonra hükümetlerden biri diğerine karşı borçlu kalır ise işbu borç bakiyesi berveçhi peşin tediye edilecektir. Eğer borçlu hükümet bu tediye için mühlet talep ederse,meblağı medyunünbih azami üç taksit-i senevî ile tediye edilmek şartıyla, komisyon bu mühleti bahşedebilecek ve işbu mühlet esnasında tediye edilecek faizi tayin edecektir.

Eğer tediye edilecek meblağ oldukça mühim olur ve daha uzun müddetleri istilzam ederse medyun hükümet, borçlu olduğu miktarın yüzde yirmisine kadar Muhtelit Komisyonca tayin edilecek bir meblağı peşin olarak tediye edecek ve bakîsi için muhtelit komisyon tarafından tayin edilecek bir miktarda faizli ve azami yirmi senelik bir müddete kabil-i itfa istikraz tahvilatı ihraç edecektir. Medyun hükümet bu istikrazın tesviyesine karşılık olarak Komisyon tarafından kabul edilmiş rehinler tahsis edecektir. Bu rehinler Yunanistan'da beynelminel komisyon ve İstanbul'da Düyunu Umumiye meclisi tarafından idare ve varidatı kabz edilecektir. Bu rehinler için adem-i itilâf halinde bunları tayin etmek Cemiyeti Akvam meclisine ait olacaktır.

Madde 15 : Muhacereti teshil maksadıyla alakadar devletler tarafından Muhtelit Komisyona mezkûr komisyonca tayin edilen şerait dahilinde avans olarak meblağ tahsis edilecektir.

Madde 16 : Türkiye ve Yunanistan Hükümetleri işbu mukavelename mucibince arazilerini terk mecburiyetinde bulunan eşhasa ve muhacirin azimet edecekleri memleketlere nakilleri zımnında sevkedilecekleri limanlara yapılacak tebligata müteallik bilcümle mesailde on birinci maddede mezkûr Muhtelit Komisyonla itilâf edeceklerdir.

Tarafeyn-i Aliyeyni Akıdeyn mübadele edilecek ahaliye, azimetleri için tayin edilen tarihten evvel memleketlerini veya mallarını terk ettirmek için ne doğrudan doğruya ve ne de dolayısıyla hiçbir tazyik icra edilmeyeceğini mütekabilen taahhüt ederler. Kezalik memleketi terk eden veya terk edecek olan muhacirini hiçbir vergi veya fevkalade resme tâbi tutmayacaklarını dahi taahhüt ederler. İkinci madde mucibince mübadeleden istisna edilen menatık sekenesinin, menatıkı mezkurede kalmak veya tekrar oraya duhûl etmek haklarına,Türkiye ve Yunanistan'da hürriyetlerinden ve hakk-ı tasarruflarından serbestçe istifade etmelerine hiçbir mâni ika edilmeyecektir. Bu hüküm mübadeleden istisna edilmiş menatık-ı mezkûre sekenesine ait emvâlin serbesti-i ferağını ve işbu sekene meyanında Türkiye'yi ve Yunanistan'ı terk etmek arzusunda bulunanların ihtiyariyle azimetini men' için bir sebep olarak ileri sürülmeyecektir.

Madde 17 : Muhtelit Komisyonun ve uzuvlarını idarelerine ve ifayı vazifelerine muktazi mesarif, komisyon tarafından tayin edilecek nispetlerde alâkadar hükümetler tarafından deruhde olunacaktır.

Madde 18 : Tarafeyn-i Aliyeyn-i Akıdeyn kavanini mevzularında işbu mukavelenamenin icrasını temin için lâzım olacak tadilatı mütekabilen icra eylemeyi taahhüt ederler.

Madde 19 : İşbu mukavelename Tarafeyn-i Aliyeyn-i Akıdeyn nazarında Türkiye ile akdolunacak sulh muahedenamesinde münderiç imiş gibi aynı hüküm ve kuvveti haiz olacaktır. Mezkur muahedenamenin iki Taraf-ı Alî-i Müteakid tarafından tasdikini müteakip derhal mer'i olacaktır.

Tasdikanlilmakal, salahiyetnamelerinin, usule muvafık ve muteber olduğu görülen, vâzîni imza murahhaslar, işbu mukavelenameyi imza etmişlerdir.

Lozan'da 30 Kanunusani 1923'te üç nüsha üzerine tanzim edilmiş olup biri Yunanistan Hükümetine ve biri Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetine ita edilecek ve üçüncüsü, Türkiye ile mün'akit sulh muahedenamesine vaz'ı imza eden düveli saireye bi-

rer musaddak sureti verilmek üzere, Fransa Hükümeti Hazine-i Evrakına tevdî kılınacaktır.

M. İsmet

Doktor Rıza Nur

Hasan

E. K. Venizelos

D. Caclamanos

PROTOKOL

Usulen haizi salahiyet olan zîrde vâzıîn-i imza Türkiye murahhasları, Türkiye Hükümetinin, Rum ve Türk ahalinin mübadelesine dair Yunanistan'la akdolunan bugünkü tarihli mukavelenamenin mevkii-i mer'iyette girmesini beklemeksizin ve işbu mukavelenamenin birinci maddesi ahkamını gözetmeksizin, sulh muahedenamesi imza olunur olunmaz, mezkûr mukavelenamenin dördüncü maddesinde mevzuu bahis olan gayri mâlûl eşhası tahliye ve bunların azimetlerini temin edeceğini beyan ederler.

30 Kanunusani 1923 tarihinde Lozan'da üç nüsha olarak tanzim olunmuştur.

M. İsmet

Doktor Rıza Nur

Hasan

KAYNAK İsmail Soysal; Türkiye'nin Dış Münasebetleriyle İlgili Başlıca Siyasî Anlaşmaları, İş Bankası Kültür yay., Ankara 1965, s. 137-144.

BİBLİYOGRAFYA

Yavuz ABADAN; "Osmanlı İmparatorluğunda Anayasa Sistemine Geçiş Hareketleri", Ankara Ün. Hukuk Fak. Der., XIV, sayı: 1-4, Ankara 1957.

Feroz AHMAD – Dankwort A. Rustow; "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler", İstanbul Ün. Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi, sayı: 4-5, 1975-76, İstanbul 1976.

AHMED REFİK; "Fener Patrikhanesi ve Bulgar Kilisesi", Türk Tarihi Encümeni Mecmuası, sene: 15, Numara: 85, İstanbul 1341

E. D. AKARLI; Belgelerle Tanzimat (Osmanlı Sadrazamlarından Âli ve Fuad Paşaların Siyasî Vasiyetnameleri), Boğaziçi Ün. Yay., İstanbul 1978.

Yusuf AKÇURA; Osmanlı Devletinin Dağılma Devri (XVIII. Ve XIX. Asırlarda), TTK yay., İstanbul 1940.

Seçil AKGÜN; General Harbord'un Anadolu Gezisi ve (Ermeni Meselesine Dair) Raporu (Kurtuluş Savaşının Başlangıcında), İstanbul 1981

Seçil AKGÜN; "Kendi Kaynaklarından Amerikelı Misyonerlerin Türk Sosyal Yaşamına Etkisi (1820-1914)" X. Türk Tarih Kongresi V, Ankara 1994

Erdoğan AKPINAR; "Ermeni Meselesi", Hayat Tarih Mec., II, sayı: 7

Sina AKŞİN; "Birinci Meşrutiyet Meclis-i Mebusanı", Ankara Ün. Siyasal Bilgiler Fak. Der., XXV, No: 1, Mart 1970.

Sina AKŞİN; "Birinci Meclis-i Mebusan'ın ele aldığı Başlıca Sorunlar", Ankara Ün. Siyasal Bilgiler Fak. Der., XXV, No: 2, Haziran 1970.

ALİ RIZA BEY (Balıkhane Nazırı); Bir Zamanlar İstanbul, Tercüman 1001 Temel Eser yay.

Robert ANHEGGER; "Martoloslar Hakkında", Türkiyat Mecmuası, VII-VIII, İstanbul 1942

M. Kemal ATATÜRK; Nutuk, II (Yayına Haz: Zeynep Korkmaz), Ankara 1981

Toktamış ATEŞ; Türk Devrim Tarihi, Bilgi Ün. Yay., İstanbul 2000

Ali İhsan BAĞIŞ; Osmanlı Ticaretinde Gayr-i Müslimler (1750-1739) , Ankara 1983.

BAŞMABEYNCİ Lütfi Bey, Osmanlı Sarayının Son Günleri, Hürriyet Yayınları İstanbul, Tarihsiz

Tuncer BAYKARA; "Selçuklu Çağında Konya'da Türkler ve Ermeniler", Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu ile İlişkileri, Erzurum 1984

Yusuf Hikmet BAYUR; Türk İnkılâbı Tarihi, III / 3, Ankara 1957

Niyazi BERKES; Türkiye'de Çağdaşlaşma, Ankara 1973.

Yusuf BESALEL; Osmanlı ve Türk Yahudileri ,Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın, İstanbul 1999.

K. BOURNE; "İngiltere ve Girit İsyanı", (çev: Yuluğ Tekin Kurat), Ankara Ün. Tarih Araştırmaları Der., I, sayı: 1, Ankara 1963

Gülnihal BOZKURT; Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu, TTK yay., Ankara 1989

Gülnihal BOZKURT; "İslam Hukukunda Zımmîlerin Hukukî Statüleri", 9 Eylül Hukuk Fakültesi Dergisi, III/1-4, Ankara 1987.

Claude CAHEN; Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler, (çev: Yıldız Moran), İstanbul 1994.

Yanacunt Gemidas ÇARK; Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler (1453-1953), İstanbul 1953.

S. Esin DAYI; Erzurum Kongresi ve Elviye-i Selâse Meselesi, Erzurum 1997

E. DE AMİCİS, İstanbul, (çev: Beynun Akyavaş), Kültür ve Turizm Bak. Yay., Ankara 1986

Aurel DECEL; "Fenerliler", MEB İslam Ansiklopedisi, IV, İstanbul 1977

Asuman DEMİRCİOĞLU; "Faik Ahmet Bey'e Göre Milli Mücadelede Pontus Meselesi ve Patrikhanenin Faaliyetleri", Atatürk Ün. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Der., sayı: 11, Erzurum 1999

Hans DERNSCHWAM; İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü, (çev: Yaşar Önen), Kültür Bak Yay., Ankara 1992.

Feridun DİRİMTEKİN; Ecnebî Seyyahlara Nazaran XVI. Yüzyılda İstanbul, İstanbul Fetih Cemiyeti yay., İstanbul 1964

D'OHSSON; XVIII. Yüzyıl Türkiyesinde Örf ve Adetler, Tercüman 1001 Temel Eser.

Paul DUMONT; Mustafa Kemal, (çev: Zeki Demirkol), Kültür Bak. Yay., Ankara 1998

Yaşar EKENEL; Türkçe Olarak Yazılmış Yahudilikle İilgili Eserlerin Bibliyografyası, Ankara Ün. İlahiyat Fak. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1970.

Sir C. ELİOT; Avrupadaki Türkiye, II, Tercüman 1001 Temel Eser yay.

E. ENGELHART; Türkiye ve Tanzimat (1826-1882), (çev: Ali Reşat), İstanbul 1328.

Yavuz ERCAN; Osmanlı İmparatorluğunda Bulgarlar ve Voynuklar, TTK yay., Ankara 1986

Yavuz ERCAN; Osmanlı yönetiminde gayrimüslimler : Kuruluştan Tanzimat'a kadar sosyal, ekonomik ve hukuki durumları, Turhan Kitapevi, Ankara 2001.

Yavuz ERCAN; "Osmanlı İmparatorluğunda gayrimüslimlerin Ödedikleri Vergiler ve Bu Vergilerin Doğurduğu Sosyal Sonuçlar", Belleten, LV, sayı: 213, Ağustos 1991

Yavuz ERCAN; "Türk-Yunan İlişkilerinde Rum Patrikhanesi'nin Rolü", III. Askeri Tarih Semineri (Türk-Yunan İlişkileri), Ankara 1986

Yavuz ERCAN; "Türkiye'de XV. ve XVI. Yüzyıllarda Gayr-i Müslimlerin Hukukî, İctimaî ve İktisadî Durumu", Belleten, XLVII/88, Ekim 1983

Yavuz ERCAN; "Voynuklarla İlgili Kaynaklar ve Araştırmalar", Belleten, XLVIII, 1984.

A. Cevat EREN; "Tanzimat", XI , Milli Eğitim Bak. İslam Ans., İstanbul 1979.

Osman ERGİN; "İstanbul'un Fethinden Sonra Şehir Nasıl İmar ve İskan Edildi?", Resimli Tarih Mecmuası, IV, sayı: 41, Mayıs 1953

Mustafa ERKAL-Halil İNALCIK; "Cizye", Diyanet İslam Ansiklopedisi, VIII.

Mehmet ERSAN; Türkiye Selçukluları zamanında Anadolu'da Ermeniler, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir 1995

Bilal ERYILMAZ; Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Teb'anın Yönetimi, İstanbul 1990

Bilal ERYILMAZ; Osmanlı devletinde millet sistemi, Ağaç Yayıncılık, İstanbul 1992.

Bilal ERYILMAZ; "Osmanlılarda Millet Sistemi", Osmanlı Ansiklopedisi, VI.

ERZURUM KONGRESİNİN 60. YILDÖNÜMÜNE ARMAĞAN, Yayına Haz: Erzurum Tarihini Araştırma ve Tanıtma Derneği, Erzurum 1979

İsmail EYYUPOĞLU; "Tanzimat'tan Birinci Dünya Savaşına Kadar Osmanlı Devleti'nde Azınlık Problemi", Atatürk Ün. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Der., sayı: 11, Erzurum 1999.

Mustafa FAYDA; Hz. Ömer Zamanında Gayr-i Müslimler, İstanbul 1989

Mustafa FAYDA; "İslam Tarihinin İlk Dönemlerinde Gayr-i Müslimler", Dokuz Eylül Ün. Türk Tarihide Ermeniler Sempozyumu, İzmir 1983

Avram GALANTİ; Türk Harsı ve Türk Yahudisi; Tarihi, Siyasi, İçtimai Tetkik, Fakülteler Matbaası, İstanbul 1953

Avram GALANTİ; "Türkiye'de İlk Katolik Kapusin Manastırları", Türk Tarih Encümeni Mecmuası, 1 Mart 1340, numara: 2 (79)

Avram GALANTİ; Türkler ve Yahudiler, İstanbul 1995.

Avram GALANTİ; "Museviler ve Türkçe", Küçük Türk Tetebbular, İstanbul 1341 (1925), s. 157-169.

Alper GAZİGİRAY; Osmanlılardan Günümüze Kadar Vesikalarla Ermeni Terörünün Kaynakları, İstanbul 1982.

M. Tayyib GÖKBİLGİN; Milli Mücadele Başlarken I, Ankara 1959

Zafer GÖLEN; Osmanlı Devleti'nde Baruthane-i Amire, Isparta Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Basılmamış Doktora Tezi, Isparta 2001

Nejat GÖYÜNÇ; Nejat Göyünç; "Max Freiherr Von Oppenheim ve Eserlerinde II. Abdülhamit Devrine Ait Bilgiler", İstanbul Ün. Tarih Araştırma Merkezi Sulatan II. Abdülhamit ve Devri Semineri, İstanbul 1994

Nejat GÖYÜNÇ; Osmanlı İdaresinde Ermeniler, İstanbul 1989.

Eva GROEPLER; Anti-semitizm : Antik Çağdan Günümüze Yahudi Düşmanlığı Tarihi (çev. Süheyla Kaya) , Belge Yayınları, İstanbul 1999.

Mustafa GÜL; "Ermeni Meselesine Genel Bir Bakış", Yakın Tarihimizde Kars ve Doğu Anadolu Sempozyumu, Ankara 1992

Ali GÜLER; Osmanlıdan Cumhuriyete Azınlıklar, Tamga yay., Ankara 2000

Ali GÜLER; Rakamlarla Türkiye'de Azınlıklar, Berikan yay., Ankara 2001.

Ali GÜLER; "Tarih Boyunca Rumların Türkler ile Olan İlişkileri", Askeri Tarih Bülteni, yıl: 24, sayı: 46, Şubat 1999.

Ali GÜLER; XX. Yüzyıl Başlarının Askerî ve Stratejik Dengeleri İçinde Türkiye'de Gayri Müslimler, Genel Kurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara 1986.

Ali GÜLER; "Yunan Gizli Teşkilatları-Patrikhane", Güvenlik Kuvvetleri Der., sayı: 24, Kasım 1994

Naim GÜLERYÜZ; Türk Yahudileri tarihi : 20.yüzyılın başına kadar ,Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın, İstanbul, 1993.

Ufuk GÜLSOY; "1909'dan 1919'a Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Askerlik Meselesi", Uluslar arası Osmanlı Tarihi Sempozyum Bildirileri, Türk Ocakları İzmir Şubesi Yay., İzmir 2000

Ufuk GÜLSOY; "Islahat Fermanı" mad. Diyanet İslam Ans., XIX, İstanbul 1999.

Ufuk GÜLSOY; Osmanlı Gayrimüslimlerinin Askerlik Serüveni; Simurg yay., İstanbul 2000, s. 13.

H. İ. ; "Gülhâne Hattı", MEB. Türk Ansiklopedisi, XVIII, Ankara 1970

Muhammed HAMİDULLAH; el-Vesaiku's Siyasiyye, Hz. Peygamber Dönemi siyasi-İdari Belgeleri, (çev: Vecdi Akyüz), Kitabevi yay., İstanbul1998

M. Murat HATİPOĞLU; "Elefterios Venizelos'un 1910 yılında İktidara Gelmesiyle Megali İdea'nın Kazandığı Yeni Karakter", Üçüncü Askeri Tarih Semineri, ATASE yay., Anıklara 1986

İlknur Polat HAYDAROĞLU; Osmanlı İmparatorluğunda Yabancı Okullar, Kültür Bak. Yay., Ankara 1990

İlknur Polat HAYDAROĞLU; "Türk-Yunan İlişkileri Çerçevesinde Rum Eğitim-Öğretim Kurumlarının Yeri ve Önemi", Üçüncü Askeri Tarih Semineri Bildirileri (Türk-Yunan İlişkileri), ATASE yay. , Ankara 1986.

Hayati HAZIR; "Tanzimat Fermanı'nın Anayasa Hukuku açısından Tahlili" , TC. Kültür Bak. Milli Kütüphane Başkanlığı Tanzimatın 150. Yıl Dönümü Uluslar arası Sempozyumu, Ankara 1991.

Yunus IRMAK; "Osmanlı İmparatorluğunda Martolos Teşkilatı Hakkında Bir Çalışma", Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, sayı: 63, Aralık 1989

Erdal İLTER; Ermeni Kilisesi ve Terör, KÖK Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Serisi: 11, Ankara 1999

Erdal İLTER; Ermeni Meselesinin Perspektifi ve Zeytûn İsyanları, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., Ankara 1988.

Halil İNALCIK; "Fatih Sultan Mehmet Tarafından İstanbul'un Yeniden İnşaası", (çev: Fahri Unan), Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Der., sayı: 3, Aralık 1988.

Halil İNALCIK; "Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümâyûnu", Belleten, XXVIII, sayı: 112, Ankara 1964.

Halil İNALCIK; "Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri", Belleten, XXVIII, sayı: 112, Ankara 1964.

Erşin KALKAN; "Patrikhane Kapılarını açtı", 15 Nisan 2001 tarihli Hürriyet Gazetesi Pazar eki, s. 7.

E: Ziya KARAL; Osmanlı Tarihi, V, TTK yay., Ankara 1947.

Enver Ziya KARAL; Osmanlı Tarihi, VI, TTK yay., Ankara 1947.

Macit KENANOĞLU; Osmanlı Devletinde millet sistemi ve gayrimüslimlerin hukuki statüleri (1453-1856), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Hukuku (Hukuk Tarihi) Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2001

Macit KENANOĞLU; Osmanlı millet sistemi : Mit ve gerçek Klasik yay., İstanbul 2004.

Bilge KESER; "Osmanlı İmparatorluğunda Martolos Teşkilatı", Atatürk Ün. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, sayı: 12, Erzurum 1999 (Osmanlı Devletinin Kuruluşunun 700. Yıldönümü Özel Sayısı)

M. F. KIRZIOĞLU; Türk İnkılâp Tarihi Ders Notları, Atatürk Üniversitesi Mediko-Sosyal Merkez Müdürlüğü yay., Erzurum 1976

Suna KİLİ – A. Eşref GÖZÜBÜYÜK; Türk Anayasa Metinleri (Sened-i İttifaktan Günümüze), İş Bankası Kültür yay., Ankara 1985.

Utkan KOCATÜRK; Doğumundan Ölümüne Kadar Kaynakçalı Atatürk Günlüğü, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 1999.

Sadi KOÇAŞ; Tarih Boyunca Ermeniler ve Türk-Ermeni İlişkileri, Altınok Matbaası, Ankara 1967.

Reşat Ekrem KOÇU; "Türkiye'de Seçim Tarihi", Hayat Tarih Mec., yıl: 1, cilt: 2, sayı: 9.

Bayram KODAMAN; Sultan II. Abdülhamid Devri Doğu Anadolu Politikası, Ankara 1987.

Ercüment KURAN; "XIX. Yüzyıl Anadolu Sosyal ve Ekonomik Tarihi Kaynağı Olarak Yabancı Seyahatnamelerden Georges Perrot'un 'Souvenirs D'un Voyage En Asie Mineure'u", İstanbul Ün. Edebiyat Fak. Tarih Araştırma Merk. Tarih Boyunca Türk Tarihinin Kaynakları Semineri, İstanbul 1997

Ercüment KURAN; "Milli Mücadele esnasında Pontus Rum Devleti Kurma Teşebbüsleri", Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (13-17 Ekim 1986), Samsun 1988

Necdet KURDAKUL; Osmanlı İmparatorluğundan Ortadoğu'ya Belgelerle Şark Meselesi, Dergah yay., İstanbul 1976

Yılmaz KURT; Pontus Meselesi, TBMM Kültür Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, Ankara 1995

Abdurrahman KÜÇÜK; "Türklerin Anadolu'da Azınlıklara Dini Hoşgörüsü (Ermeni ve Yahudi Örneği)", Erdem, VIII, sayı: 23, Ankara 1996

Mübahat S. KÜTÜKOĞLU; "Tanzimat Devrinde Yabancıların İktisadi Faaliyetleri", 150. Yılında Tanzimat (Yayına Hazırlayan: Hakkı Dursun Yıldız), TTK. Yay. , Ankara 1992

Bernard LEWİS; İslam Dünyasında Yahudiler, (çev: Bahadır Sina Şenel), İmge yay., Ankara 1996

R. MANTRAN; XVI. XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu, (çev: Mehmet Ali Kılıçbay), İmge yay., Ankara 1995.

Elçin MACAR; Cumhuriyet Döneminde İstanbul Rum Patrikhanesi, İstanbul 2003

Justin MC CARTHY; Osmanlı Anadolu Topraklarındaki Müslüman ve Azınlık Nüfus (trc. İhsan Gürsoy) Genelkurmay Başkanlığı, Ankara 1955

Justin MC CARTHY; Müslümanlar ve Azınlıklar, İnkılap yay. İstanbul 1998.

İbrahim MERAL; Mütarekeden Cumhuriyete (30 Ekim 1918-29 Ekim 1923) Azınlıkların Sosyal, Ekonomik, Demografik Yapısı ve Dış Ülkelerle Olan İlişkileri, Hacettepe Ün. Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enst. Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 1998

Seha L. MERAY; Lozan Barış Konferansı Tutanaklar, Belgeler, I, Ankara 1973

Vladimir MİRMİROĞLU; "Fenerliler", Resimli Tarih Mecmuası, VI, sayı: 72, Aralık 1955

Ahmet MUMCU; Tarih Açısından Türk Devriminin Temelleri ve Gelişimi, İstanbul Tarihsiz, 13. baskı,

Gad NASİ; "Osmanlı Sarayında Bir Avrupa Asilzadesi: Yusuf Nasi", Tarih ve Toplum, XV, sayı: 90, Haziran 1991

Christoff NEDKOFF; "Osmanlı İmparatorluğunda Cizye" (çev: Şinasi Altundağ), Belleten, VIII/32, Ankara 1944

Özdemir NUTKU; IV. Mehmet'in Edirne Şenliği (1675), TTK. Yay., Ankara 198

Harry OJALVO; Osmanlı Padişahları ve Musevi Tebaları; 500. Yıl Vakfı Yay., İstanbul 1999.

Cengiz ORHONLU; "Osmanlı Devletinde Tercümanlık", Atatürk Konferansları (1971-1972), Ankara 1975

İlber ORTAYLI; "II. Abdülhamit Devrinde Taşra Bürokrasisinde Gayrimüslimler", İstanbul Ün. Tarih Araştırma Merkezi Sulatan II. Abdülhamit ve Devri Semineri, İstanbul 1994

İlber ORTAYLI; "İlk Osmanlı Parlamentosu ve Osmanlı Milletlerinin Temsili", Osmanlı İmparatorluğunda İktisadi ve Sosyal Değişim (İlber Ortaylı'nın Makaleleri), Turhan Kitapevi, Ankara 2000.

İlber ORTAYLI; İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı, İstanbul 2000

İlber ORTAYLI; "Ortodoks Kilisesi", Osmanlı İmparatorluğunda İktisadi ve Sosyal Değişim, Makaleler, Ankara 2000

İlber ORTAYLI; "Osmanlı Devleti ve Meşrutiyet", Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ans., IV, İstanbul 1985.

İlber ORTAYLI; "Osmanlı İmparatorluğunda Millet", Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, III

İlber ORTAYLI; Tanzimattan Sonra Mahalli İdareler (1840-1878), Türkiye ve Ortadoğu Amme İdaresi Enstitüsü yay., Ankara 1974

İlber ORTAYLI; Tanzimat Bürokratları ve Metternich", Osmanlı İmparatorluğunda İktisadi ve Sosyal Değişim (İlber Ortaylı'nın Makaleleri) , Ankara 2000.

İlber ORTAYLI; "Tanzimat Döneminde Balkanlarda Ulusal Kiliseler ve Rum-Ortodoks Kilisesi", TC. Kültür Bak. Milli Kütüphane Başkanlığı Tanzimatın 150. Yıl Dönümü Uluslar arası Sempozyumu, Ankara 1991.

ÖKE, Mim Kemal; Ermeni Sorunu (1914-1923), Ankara 1991

Yücel ÖZKAYA; XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Toplum Yaşantısı, Kültür Bak. Yay., Ankara 1985.

İzzet ÖZTOPRAK; Kurtuluş Savaşında Türk Basını (Mayıs 1919-Temmuz 1921), Türkiye İş Bankası Kültür yay., Ankara 1981

İsmet PARMAKSIZOĞLU; Ermeni Komitelerinin İhtilal Hareketleri ve Besledikleri Emeller, Kültür Bak. Yay., Ankara 1981

İsmet PARMAKSIZOĞLU; "Patrikhane", MEB Türk Ansiklopedisi, XXVI.

Kevork PAMUKÇİYAN; "Rahmetli Dedem Rif'atlû Hacı Mardiros Efendi Lusararyan" Tarih ve Toplum, XV, sayı: 85, Ocak 1991

Stanley Lane POOLE; Lord Stratford Canning'in Türkiye Hatıraları, (Özetleyerek çev: Can Yücel), Türkiye İş Bankası Kültür Yay., Ankara 1959

Resimli –Haritalı Mufassal Osmanlı Tarihi, VI, İstanbul 1953

Aron RODRİQUE; Türkiye Yahudilerinin Batılılaşması, Alliance Okulları, Ayraç yay. Ankara, 1997

Selahattin SELIŞIK; Tarih Boyunca Türk-Yunan İlişkileri ve Etnik-i Eterya, İstanbul 1968

Moshe Sevilla SHARON; Türkiye Yahudileri Tarihsel Bakış, The Hebrew University, Jerusalem 1982

Moshe Sevilla SHARON; Türkiye Yahudileri İletişim Yayınları, İstanbul 1992.

Adnan SOFUOĞLU; "Anadolu Üzerindeki Yunan Hedefleri ve Mütareke Dönemi Fener Rum Patrikhane'sinin Faaliyetleri", Atatürk Araştırma Merkezi Der. X, sayı: 28, Mart 1994

Tankut SOYKAN; Osmanlı İmparatorluğu'nda gayrimüslimler : Klasik dönem Osmanlı hukukunda gayrimüslimlerin hukuki statüsü, Ütopya yay., İstanbul 1999

İsmail SOYSAL; Türkiye'nin Siyasal Anlaşmaları, I, Ankara 1983

Zeynep SÖZEN; Fenerli Beyler, Aybay yay., İstanbul 2000

Süreyya ŞAHİN; "Fener Rum Ortodoks Patrikhanesi", Diyanet İslam Ansiklopedisi, XII, İstanbul 1995.

Süreyya ŞAHİN; Fener Patrikhanesi ve Türkiye, Ötügen yay., İstanbul 1980

M. ŞAKİROĞLU; "Yunanistan", MEB Türk Ansiklopedisi, XXXIII, Ankara 1984

Mehmet ŞEKER; İbn Batuta'ya Göre Anadolu'nun Sosyal, Kültürel ve İktisadi Hayatı ile Ahîlik, Kültür Bak Yay., Ankara 1993

Nora Şeni; Camondolar: Bir Hanedanın Çöküşü, İletişim yay., İstanbul 2000

Selahaddin TANSEL; Osmanlı Kaynaklarına Göre Fatih Sultan Mehmed'in Siyasi ve Askeri Faaliyeti; Ankara 1953

Şehabettin TEKİNDAĞ; "Osmanlı İdaresinde Patrik ve Patrikhane (I)", Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, sayı: 2, Kasım 1967

Ramazan TOSUN; Türk-Rum Nüfus Mübadelesi ve Kayseri'deki Rumlar, Tolunay yay., Niğde 1998

Pars TUĞLACI; "Ermenilerin Türk Matbaacılığına Katkısı", Tarih ve Toplum, XV, sayı:86, Şubat 1991

Osman TURAN; Selçuklular ve İslamiyet, İstanbul 1971.

Osman TURAN; Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi, II, Ankara 1969

Mümtazer TÜRKÖNE; "Osmanlılarda Islahat ve Teceddüt", Osmanlı Ansiklopedisi, VI, İstanbul 1996.

M. A. UBUCİNİ; Türkiye 1850, (çev: Cemal Karaağaçlı), I, Tercüman 1001 Temel Eser Dizisi, Tarihsiz.

M. Hidayet VAHAPOĞLU; Osmanlıdan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okulları, İstanbul 1992.

M. Hidayet VAHAPOĞLU; "Yönetim ve Azınlıklara Bakış açısından Osmanlı Devleti", Erdem, VIII, sayı: 22, Ankara 1996.

Hıfzı VELDET; "Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat", Tanzimat, I, İstanbul 1940.

Esat URAS; Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi, Belge Yayınları, İstanbul 1987

İsmail Hakkı UZUNÇARŞILI; Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilatı, Ankara 1984

Coşkun ÜÇOK; "Osmanlı İmparatorluğu ve Rum-Ortodoks Kilisesi", III. Askeri Tarih Semineri (Türk-Yunan İlişkileri), Ankara 1986

Haluk ÜLMAN; 1860-61 Suriye Buhranı, Ankara 1966.

Levent ÜRER; Azınlıklar ve Lozan Tartışmaları Derin Yay., İstanbul 2003.

Milan VASİÇ; "Osmanlı İmparatorluğunda Martoloslar" (çev: Kemal Beydilli), İ. Ü. Tarih Dergisi, XXXI, İstanbul 1977

Azize Aktaş YASA; "Anadolu Selçukluları Dönemi Hoşgörü Ortamında Müslim-Gayr-i Müslim İlişkileri", Erdem, VIII, sayı: 23, Ankara 1996

Stefanos YERASİMOS, Az Gelişmişlik Sürecinde Türkiye (Çev: Babür Kuzucuoğlu), I, İstanbul 1974

Çetin YETKİN; Türkiye'nin Devlet Yaşamında Yahudiler, Afa Yayınları, İstanbul 1992.

İbrahim YILMAZÇELİK; "XIX. Yüzyılda Anadolu'da Ermenilerin Sosyal ve İktisadi Durumları Hakkında Bazı Belgeler", Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Der., I, sayı: 1, Elazığ 1987.

Refet YİNANÇ; "Selçuklular ve Osmanlıların İlk Dönemlerinde Ermeniler" , Dokuz Eylül Ün. Türk Tarihinde Ermeniler Sempozyumu, İzmir 1983.

Hüseyin Gazi YURDAYDIN; İslam Devletlerinde Müslüman Olmayanların Durumu", Ank. Ün. İlahiyat Fak. Der., XXVII.

Abdülkadir YUVALI; "Tarihî Devirlerde Ermenilerin İdarî Statüleri", Yakın Tarihimizde Van Uluslararası Sempozyumu, Ankara 1990

İNDEKS

Abdülaziz 126
Abdülmecit 65, 66, 67, 71, 83, 92, 124
Adalar 19, 30, 40, 41, 43, 53, 76, 77, 117, 137
Ahrar Fırkası 133
Ahtamar 46
Aksaray 35, 42
Alî Paşa 86, 100, 103, 110, 125
Ali Paşa 38, 67, 136
Almanya 54, 57, 67, 69, 101, 113, 121
Alyans İsrailit 96
Amasra 42, 43
Amasya Görüşmeleri 150, 151
Amerika 67, 69, 113, 121, 123, 145, 154
Ankara 41, 49, 76, 141, 146, 148, 153, 157
Avusturya 67, 80, 85, 102, 104, 108, 110, 121, 126, 128
Aya Kapı 40
Ayan meclisi 126
Ayân Meclisi 126
Azınlık okulları 45, 95
Azınlık 9
Bab-ı Alî 39, 54, 75, 77, 87, 89, 91, 92, 102, 104, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 117, 120, 121, 123, 124, 125, 155
Balat 36, 37, 49, 56, 61, 96
Balkan Kiliseleri 79
Baruthane amirliği 51
Batı Trakya 137, 155
Bedel-i Askeriye 104
Beyoğlu 40
Bizans İmparatorluğu 24, 41, 137, 141
Boğdan 37, 38, 39, 85, 105
Bulgar Ortodoks Kilisesi 79
Bursa 47, 48, 50, 54, 55
Büyük Ermenistan 142, 143, 145
Canning 78, 92, 107
Capucin papazlar 118
Cemiyet 38, 46, 133, 137, 138, 142, 172, 173, 175, 181
Cibali 40
Cidde 102
Cizye 15, 18, 19, 20, 22, 73, 75, 87, 182
Çamurciyan 123
Darü'l-Harb 18
Dernschwam 41, 181
Doğu Sorunu 10, 11, 80
Dominiken 118
Donna Grasia Nasi 58
Dürzîler 102
Eçmiyazin 46, 47, 68, 113, 114
Edirne 54, 55, 56, 72, 96, 106, 119, 129, 131, 133, 136, 138, 139
Edirnekapı 49
Eflak 20, 37, 38, 39, 85, 105

Ehl-i Harp 14
Ehl-i Kitap 13, 14
Engelhart 66, 71, 81, 181
Ermeni 17, 19, 21, 24, 26, 30, 31, 41, 43, 46
Ermeni Patrikhanesi 47, 120
Erzurum Kongresi 146, 147, 148, 149, 150, 181
Ester Kira 59
Eşkenaziler 54
Etnik-i Eterya Cemiyeti 38, 46, 137
Evliya Çelebi 41
Fener 34, 36, 37, 38, 39, 40, 61, 111, 135
Fener Patrikhanesi 36, 39, 44, 78, 79, 85
Fener Rum mektebi 45
Ferman-ı Adalet 104
Fransa 29, 54, 109, 113, 117, 120, 121, 126, 157, 177
Fransız İhtilali 39, 65, 70, 83, 137
Galata 30, 40, 41, 53, 96
Gayrimüslim mebuslar 11, 129, 130
Gedikpaşa 49
Gennadios Scholarios 45
Girit 43, 103, 137, 138
Gregoryen Ermeni Milleti Nizamnamesi 113
Gregoryen Patrikhanesi 122, 123
Gülhane Hatt-ı Hümayunu 70, 82, 98, 99
Hahambaşı 55, 66, 73, 87, 124, 125
Haraç 23, 79
Hasköy 56, 96
Helen Yardım komitesi 136
Heybeli Ada Ruhban okulu 45
Heyet-i Temsiliye 150
Hınçak 141, 142
Hrisantos 139
Hrisostomos 140
I. Abdülhamid 44
II. Abdülhamit 94, 95, 125, 132, 183
II. Mahmut 38, 44, 66, 67, 69, 70, 83, 89
İnebahtı 59, 61
İngiltere 43, 67, 68, 69, 78, 80, 81, 83, 85, 101, 102, 105, 107, 108, 109, 113, 121, 122, 123, 126, 145, 152, 156, 157, 158
Islahat Ferman 10
Islahat Fermanı 22, 82, 85, 86, 87, 89, 90, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 100, 102, 104, 105, 107, 108, 109, 110, 124, 131, 184
İstanbul patrikhanesi 111
İttihat-Terakki 133
İzmir 41, 54, 56, 71, 96, 121, 140, 141, 144, 152
Kalaylıkoz Ahmet Paşa 18
Kanun-ı Esasî 131
Kanun-ı Esasi 127
Kanuni 52, 57, 58, 59, 61, 106
kapitülasyon 12, 44, 83
Karaman 42, 49
Karma Ticaret mahkemeleri 72, 94
Katogikoslar 46
Katolik 29, 31, 34, 35, 56, 60, 66, 67, 68, 69, 79, 81, 83, 84, 101, 108, 113, 117, 118, 119, 120, 121, 128
Katolik Milleti Nizamnamesi 117
Kayseri 38, 41, 49, 52, 74, 189
Keçecizade Fuad Paşa 99, 100,

102, 104, 124
Keldanîler 117
Kemame Kilisesi 84
Kırım harbi 85, 86, 98
Koca Hüsrev Paşa 78
Konya 25, 42
Kritovulos 42
Krypto- Katholik 79
Kudüs 83, 84, 116, 122, 124
Kumkapı 40, 49
Kuruçeşme 49, 74
Kutsal Yerler Meselesi 82, 84, 85
Küçük Kaynarca Anlaşması 44, 84, 86
Kürdistan 145
Ladino 55
Lazarist 121
Lazarist Ermeni cemaati 121
Lord Curzon 153, 157
Lozan 9, 146, 152, 153, 156, 157, 176, 177, 187
Lübnan 68, 77, 102, 103
Maraş 46, 101
Martolos 20
Marûnîler 102
matbaacılık 50
Mavri Mira 136
Mebusan Meclisi 126, 151
Meclis-i Mebusan 11, 94, 127, 129, 133, 150, 151, 152, 179
Megalo İdea 136, 137
Melkitler 29, 117, 120
Mençikof 84
Merkeziyetçilik 89, 90, 95
Metropolit 35, 80, 89, 106, 109, 110, 111, 139, 140, 164, 165
Metternich 108, 188
Meyhanecilik 52, 53, 64
Midilli 42, 53, 76
Mihitarist 119
Mikael Çamçiyan 119
Mikael Portakalyan 142
Millet nizamnameleri 89, 107, 123
Millet Sistemi 10, 11, 31, 32, 33, 45, 46, 55, 67, 68, 69, 79, 82, 88, 92, 113, 117, 182
Millet-i Sadıka 141
Misak-ı Milli 150, 151, 152
misyoner 10, 68, 69, 108, 118, 119, 121, 122, 123, 141
Mithat Paşa 127
Moltke 76
Mondros Ateşkes anlaşması 144
Mora 37, 41, 42
Moşe Kapsali 55
Muahedler 14
Mustafa Reşit Paşa 65, 83, 99, 125
Müstemin 14
Nakkaş Efendi 130
Ortodoks 24, 29, 31, 33, 34, 35, 38, 39, 67, 68, 79, 83, 84, 85, 105, 108, 110, 111, 112, 113, 117, 122, 128, 155, 170, 187
Osmanlı Bankası vakası 143
Osmanlıcılık 70, 130, 131
Ovakim 47, 58
Papa 118
Paris Anlaşması 85, 86, 87, 99, 100, 108
Paris Konferansı 12, 140
Patrik 33, 34, 35, 36, 37, 38, 44, 66, 73, 89, 90, 92, 98, 105, 106, 109, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 120, 123, 135, 137, 154, 164, 165, 167
Patrik Çamurciyan 123
Patrik Gennadios Scholarios 45
Patrik II. Gregorios 38

Patrikhane 32, 33, 35, 36, 37, 38, 44, 76, 78, 79, 88, 89, 104, 107, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 136, 137, 138, 139, 153, 154, 155, 164
Pera 40, 61, 107
Petro Kapısı 40
Piyamonte 83, 85
Pontus-Rum Cemiyeti 137
Protestan 31, 67, 69, 81, 101, 108, 113, 121, 122, 123
Protestan Milleti Nizamnamesi 121
Psikoposlar 89, 105, 112, 114, 115, 121
Romaniotlar 54
Rum 25, 26, 29, 30, 31, 32, 33, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 49, 52, 53, 62, 64, 66, 69, 71, 74, 76, 77, 78, 79, 80, 84, 91, 96, 100, 103, 105, 106, 107, 110, 111, 113, 115, 117, 118, 122, 133, 135, 136, 139, 140, 146, 147, 149, 150, 151, 152, 153, 155, 157, 170, 171, 173, 177
Rum Patrikliği Nizamatı 110
Rusya 40, 44, 46, 47, 67, 68, 80, 83, 84, 85, 102, 104, 108, 109, 113, 114, 126, 128, 130, 136, 139, 142, 158
Rüştü Paşa 100
Safed 59
Salamon Ben Netan Eşkenazi 59
Samatya 40, 47, 49
sarraflık 49
Sasun isyanı 142, 143
Sefarat 54, 60
Selanik 26, 43, 51, 54, 56, 59, 60, 61, 105, 131, 137, 138
Sened-i İttifak 65, 89
Sinod Meclisi 107
Sis 46, 49
Sivas 49, 76, 139, 145, 147, 149, 150
Sivas Kongresi
Stratfort Canning 78
Sulu Manastır 47
Sürgün metodu 42, 61
Süryaniler 25, 29, 117
Şam 52, 59, 102
Şeyhülislam 36, 55, 72, 87, 100
Tanzimat 9
Tanzimat 9, 10, 12, 65, 66, 67, 68, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 87, 88, 94, 97, 98, 99, 104, 124, 125, 161, 164, 179, 181, 182, 184, 185, 186, 188, 190
Tarabya 38, 49
Taşnak 141, 142
Tebaa-i Sadıka 120, 143
Topkapı 40, 43
Trabzon 41, 43, 49, 76, 135, 138, 139, 140, 147
Trakya Komitesi 137
Türkmen Çayı Anlaşması 113
Türkmençayı Anlaşması 47
V. Murat 126
Vasilaki Bey 128, 131, 132
Vasilaki Efendi 130
Venizelos 138, 139, 140, 177
Vilayat-ı Sitte 145
Voynuk 20
Wilson prensipleri 145, 156
Yahudi 13, 17, 21, 23, 29, 30, 31, 32, 33, 41, 51, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 64, 66, 71, 96, 105, 106, 107, 122, 124, 125, 133, 145, 151, 180
Yahudi Milleti Nizamnamesi

124
Yeniçeri 16, 37, 38, 56, 60
Yeniköy 49
Yerel yönetim 79, 80
Yıldız suikastı 143
Yosef Nasi 58, 59
Yunanistan 43, 46, 103, 122, 136, 137, 138, 139, 155, 156, 170, 171, 172, 173, 175, 176, 177, 189
Zeytun isyan 143
Zeytun isyanları 143
Zımmî 14, 15, 16, 18, 19, 20, 22, 33, 83, 101, 105
Zımmi 14, 15, 80, 105, 110, 117, 149, 150

FOTOĞRAFLAR

Rum Ortodoks Patriği

Rum Ortodoks Keşiş

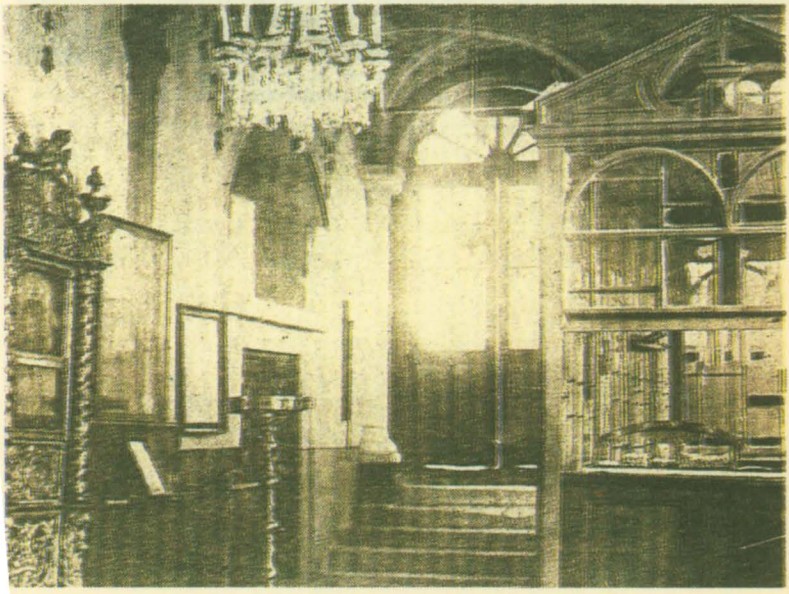
Rum Ortodoks Din Adamları

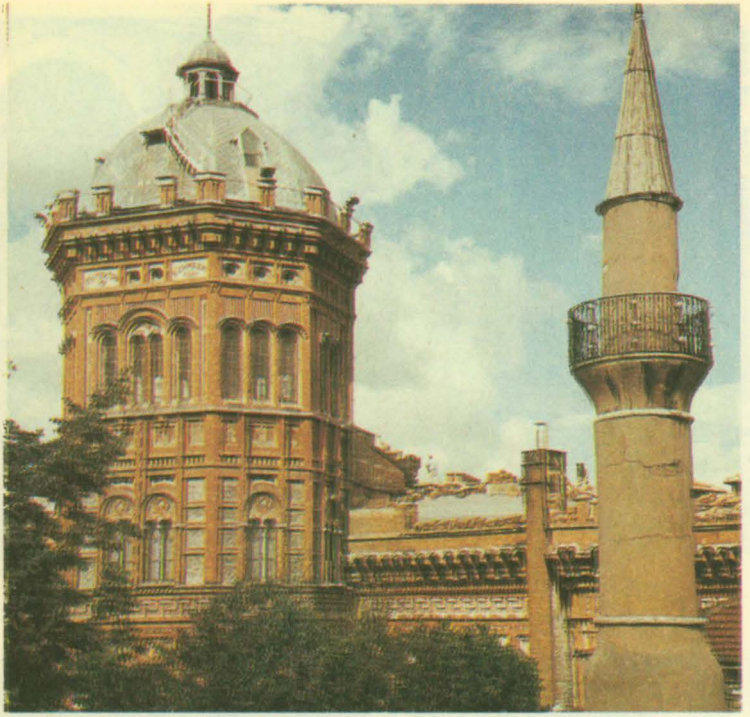
Osmanlıda Ortadoks Dünyasının en önemli dini merkezlerinden Ayranoz Manastırları

1933 yılında Patrikhane Kilisesinin (Aya Yorgi) ön kapısı (Yedi Gün Dergisi)

1933 yılında Fenerdeki Rum Patrikhanesi ve kilisenin methalinde mum satılan daire (Yedigün Dergisi)

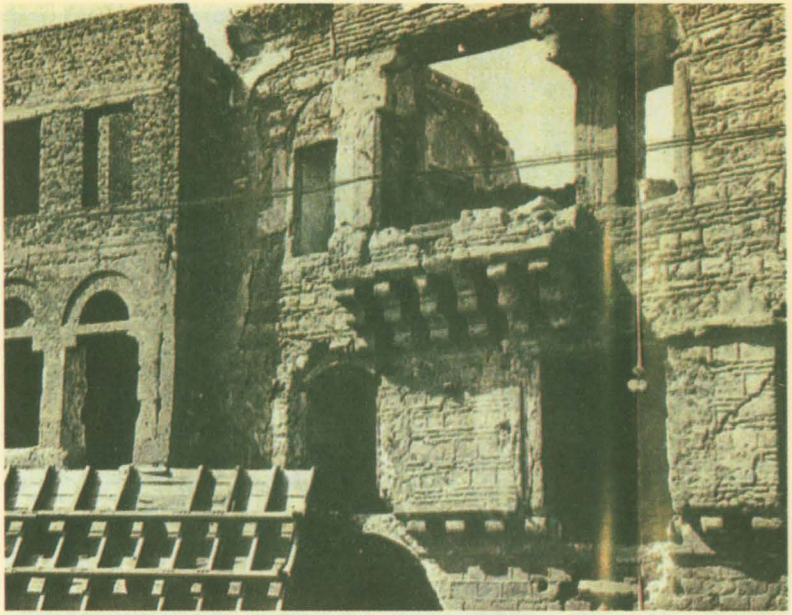
Tarihi İstanbul'un Fethine kadar çıkarılan Fener Rum Lisesi

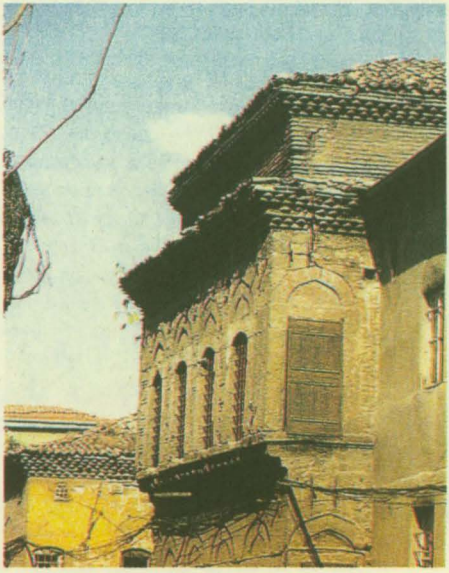
Kudüs Ortodoks Patriği Timotheusun cenazesi (1956) Osmanlılarda da patrik cenazelerinde benzer seromoni uygulanırdı.

199. yüzyılda nüfusun büyük kısmını Rumların oluşturduğu Fener semti.

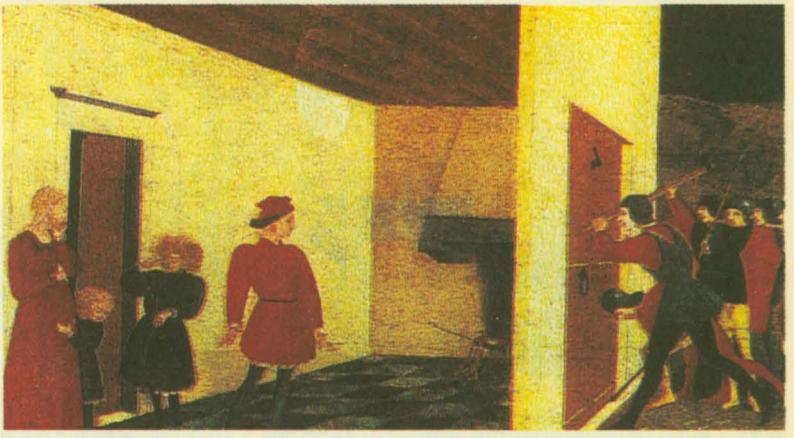
Fenerde Rum Beylerine ait evler.

Rumlarn yoğun olarak yaşadığı Fener'de bir Rum evi.

Vanmour'un çizimi ile İstanbullu Ermeni Mimar

Avrupa'da kan iftirası nedeniyle evi hıristiyanlarca basılan bir yahudi.

Ortaçağ Avrupasında Yahudiler, şeytanon işbirlikçisi olarak kabul edilir, bundan dolayı eziyet görürlerdi.

Klasik dönemde Yahudiler.

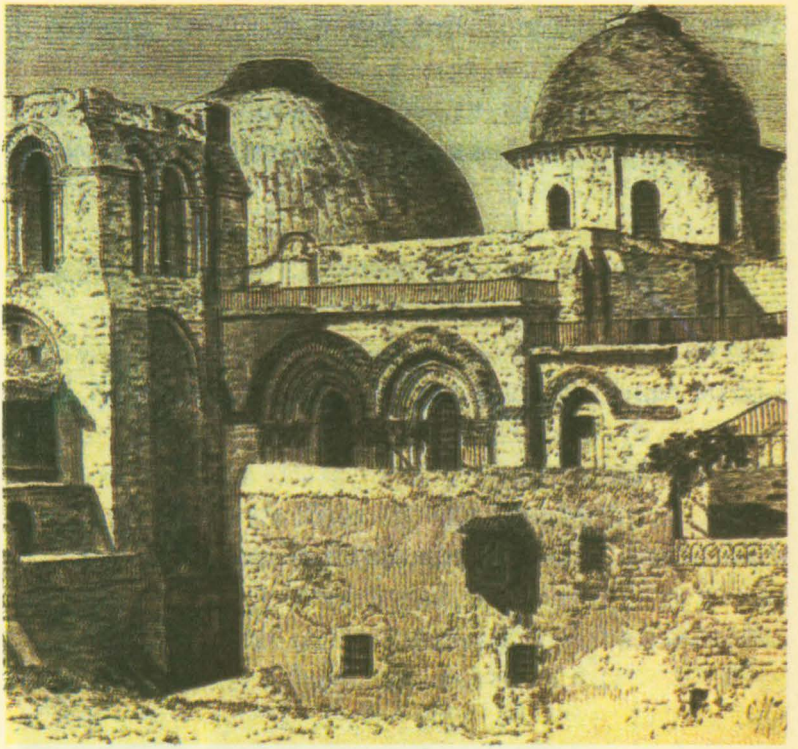
Vanmour'un kaleminden İstanbul Yahudisi

Sinagogda ibadet eden Osmanlı Yahudileri

Teodor Herzl, Yahudilerin Osmanlı Kontrolündeki Filistine Yerleşmesi için yoğun çabalar harçamıştı.

Kutsal yerler sorununa neden olan Kutsal Mezar Kilisesi

İstanbul Mebusu P. Kozmidi Efendi

İstanbul Mebusu Kostantinidi Efendi

Gelibolu Mebusu Narlı Efendi

Fotoğraflar Osmanlı Mebusları
1324-1328 adlı Resimli Mebusan
albümündeki aslarından
Tarih Vakfı Arşivi

Trabzon Mebusu Matyo Kofidi Efendi

— Hamdi efendi, hazırlanır bir iş bulabildiğin mi?
— Evet efendim! Bir rum mebusunun tercümanlığını yapıyorum.

Kalem II, 10 Mart 1908, s. 3

Dönemin karikatür mecmualarında gayrimüslim mebusların Türkçeyi düzgün konuşamaması hiciv konusu teşkil etmekteydi.

1908 yılında Taksim Aya Triada Kilisesinde kurulan oy sandığı.

Mütareke yıllarında gayrimüslimlerin nüfusun yoğunluğunu tekil ettiği Pera'dan acı bir manzara.